

82 (Кырым)

Кырым. 2012. А.

с 91

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

АНА ЛИТЕРАТУРА

Орта школну 6 классына
окъуу китаб-хрестоматия

Къешулгъаны, тюзетилгени бла

ючюнчю чыкыгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1978

8 с (карач.)

91

Джарашдыргъанла:

Сюйюнчланы Азамат, Лайпанланы Къазий, Хубийланы Магомет.

карач. 2012-а

КЪОЧХАРЛАНЫ КЪАСБОТ
(1834—1940)

САБИЙЛЕГЕ.

Школлагъа барыгъыз!
Билим, акъыл алыгъыз!
Кирсиз болсун саныгъыз,
Окъуугъа айлансын къаныгъыз.

Сабийлерибиз окъуйдула
Партияны кючюнден.
Кѣб устала чыгъадыла
Таулуланы ичинден,

Сабийле ариу киедиле,
Ала бир-бирин сюедиле,
Хар ишни да эбин биледиле,
Билгенлерин халкъгъа бередице.

Бизни джаш тѣлю окъуйду,
Ариу шиндикледе олтуруб,
Бирери бирер усталыкъ алады,
Школланы барын толтуруб.

Кёб болгъанды школаны санлары,
Ариу джазадыла окъуучулары кьоллары.
Окъуугъа айланганды барысыны аллары,
Аны кёрюб къууанадыла аналары.

Сизни окъур заманыгъыз джетгенди,
Ленин окъугъуз деб осият этгенди.

1. Сабийлени окъууларыны, шохлукъларыны юсюнден назмуда не айтылады?

2. Таулу сабийлени ичинден къаллай угъала чыгъадылз, билимлерин кимге береди?

3. Сиз къалай окъуйсуз?

МЮРЗЕУ ДЖЫЙЫУ.

Кёбдю джыйылгъан мюрзеулени санлары,
Къууанчлы джашасын аны джыйгъанлары
джанлары,

Зынтхы ашаб семиредиле маллары,
Кёб ишлерге сюедиле кьоллары,
Айланыбды иги ишлерге аллары,
Джокъду аланы арыулары, талыулары.

Ишлеген бары бу мюрзеуден ашасын!
Мюрзеулени таза джыйдыргъан,
Кенг амбарлагъа къуйдургъан,
Урунганлары барысын да тойдургъан,
Совет власть джашасын!

Етмеклени эркин этдирген,
Малны игисин кютдирген,
Сабанлары алаамат битдирген,
Джашауну барын бирикдирген,
Совет власть джашасын!

Барлакъланы тракторла сюрелле,
Сабанлары комбайнала оралла.
Колхоз джашауду коммунизмге бардырлыкъ.

Хар бир кереклини табдырлыкъ,
Малланы кёбюн кютдюрлюк,
Джерлени эркин сюрдюрлюк
Властыбызны суйюгюз.
Мюрзеуню кьадалыб джыйыгъыз!

1. Сабанла къалай битгендиле?
2. Мюрзеу джыйыуда эллиле ишлеб къалай кюрешгендиле?
3. Урунганла уллу джетишимлеге кимни кючюнден джетгендиле?
4. Малны, мюрзеуню кёб этер ючюн къалай ишлерге керекди?
5. Юйде, школда, колхозда неда совхозда сиз не иш этгенигизден хапар айтыгъыз. Назмуну азбар этигиз.

ТУУМАГЪАН ДЖАШЧЫКЪ.

(Къысхартылыб бериледи).

Байкъулланы Даут.

Мазанлары эл кыйырда джашай элле,
Бир кызылары, бир джашлары бар эди,
Джашаулары эркин тюл, тар эди,
Инджилиб, сагъышлы олтура элле.
Джети джылны багъылгъан ёгюзлери,
Аны тюгю къундузча къара эди.
Андан сора малсыз элле кеслери.
Мазан аны кьадалыб багъа эди.
Бир кюн ары ючеу келди кьонакъгъа,
Бири афенди болгъанын билдиле.
«Не ашатайыкъ былагъа?» — дедиле.
Анасы чакъырды да кызычыгъын арлакъгъа.
«Суу келтирсенг, былагъа как этерек».
«Отну, чоюнну хазыр эте кир терк», —
Деди да, кызы эрлай суугъа кетди,
Анасы да хар затны хазыр этди.
Барды ол Къобанны шоркъаларына,
Кёзлери илинди жаргамларына.
Джаргамла гокка хансдан джасалыбды.
Къыз аланы кёрдю да сагъыш этди,
Сагъышында не айтды, неге джетди?
Бу бир терен акъылгъа байланыбды:

«Энди мен эрге барыб, джашым болса,
Қъарт болуб, анам хариб бек кыйналса,
Джашчыкыны бизге ийигиз деб алса,
Ол да, суугъа келиб, хансланы кёрсе,
Джыяма деб, джаргамлагъа илинсе,
Абыныб-сюрюнюб, Қъобаннга кетсе,
Мен не этерме?»—деб сагъышлы чёкгенди,
Кёзлеринден джыламуқъла тёкгенди.
Аны кёрюб, анасы эс ташлады.
Бир заманда эсин джыйыб, аязыб,
Алайда ишни теренинден къазыб,
Анасы да сарын айтыб башлагъанд:
«Ой мен джарлы, кызымдан туугъан ёлсе,
Джазыкъсынмаучу Қъобаннга тюртюлсе,
Бу керексиз кыйынлыкъгъа тюбесе»..
Аталары кёб сакълады, болмады.
Былары къайгъыларын билалмай,
Андан ары сакълар кючу къалмады.
«Нек турама хапарларын алалмай,
Къонакъла, сиз туругъуз, мен къарайым,
Бу антсызла не болдула, барайым!»
Деген бла салыб суугъа эннгенди,
Былары джылай тургъанларын кёргенди.
Къоркъа-къоркъа къатларына баргъанды,
Бети кетиб, хапарларын соргъанды.
Сора бу да алагъа кьошулгъанды,
Джылагъанла энди юч болгъанды.
Къонакъла уа ол ёгюзню марайла,
Аны бир кесалсакъ деб термилиб,
Бек гузаба чыгъыб-чыгъыб къарайла.
«Ёлсек дейле шешилерин кемириб».
Кёб сакъладыла, суудан киши къайтмады,
Неда адам келиб хапар айтмады.
Дыгаласха ючюсю да къалдыла.
Ненча тюрлю сёзню башын ачдыла.
Кеч болду, кюн батды, сакълай-сакълай,
Аланы бири кетди джокълай-джокълай,
Барса уа, ючюсю да джылайдыла.
Аллах, сен сакълагъын бу пелахдан деб,
Хар не иш келеди аллахдан деб,

Кёз суу джуугъан бетлерин сылайдыла.
 — Не болгъанды, не кыйынлыкъ джетгенди,
 Бир кыйгъыгъыз барды, ким не этгенди? —
 Дей, барыб кятларында олтургъанды,
 Не болгъанын кёзюу-кёзюу соргъанды.
 — Сорма бизге джетген кыйгъыны,
 Биз джыламай, ким джылар, ким таралыр, —
 Бир адам тёзер джолу джокъду аны,
 Деб анга толу хапар айтдыла.
 Сора ол да алагъа кёшулгъанды,
 Джылагъанла энди тёрт да болгъанды,
 Кетейик деб ненча кере кыйтдыла,
 Юйде кёнакъла аманнга джетдиле.
 Бирлерин иерге оноу этдиле.
 Келе эди ол, кюрккя-кюрккя, марай,
 Была тюшген тузакъгъа тюшерме деб,
 Асыры сакъдан хар бир затха къарай,
 Айю тюбесе да, къачыб кетерме дей.
 Барыб кятларында олтургъанды,
 Не болгъанын кёзюу-кёзюу соргъанды.
 — Сорма бюгюн бизге джетген кыйгъыны.
 Биз джыламай, ким джылар, ким таралыр,
 Бир адам тёзер джолу джокъду аны, —
 Деб анга да толу хапар айтдыла,
 Сора ол да алагъа кёшулгъанды,
 Джылагъанланы саны беш болду.
 Была бары сарын айтыб джылайдыла,
 Афенди уа бир да хапар билмейди,
 Ызына киши кыйтыб келмейди.
 Ол да андан кёбню тёзалмады,
 Чаба, джорта, тебреди ала таба.
 Ашыкъ-бушукъ этиб, бек гузаба,
 Белине бир джанджаулукъну байлаб,
 Тёрт джанына къарай да, хайда чаба,
 Келсе — келсин, ала сыйыт этелле,
 Бешиси да аман кюннге джетгелле.
 — Афендибиз, джокъмуду сенден шапагъат,
 Къара кюнле джетгенин сен эштдинг,
 Быллай ишге себеблик сизден чыгады,
 Бек кёблеге огъур дууа этдигиз,

Къонакъбайны бир джазыкъсын, эт мадар!
Джашчыкълары аман кюннге джетгинчи,
Тууб, ёсюб, уллу болуб суугъа кетгинчи,
Аяма сен кючюнгю не къадар.

Ол да алагъа къошулгъанды,
Джылагъанла энди алты болгъанды.
Бир заманда афенди эс джыйгъанды,
Джыламагъыз, деб барын тыйгъанды.
— Ой-ха-хай! Къалай уллу къыйынлыкъды,
Алай эте билсек, тыйыллыкъды,
Бусагъатдан бир къара ёгюз табыгъыз,
Аны эрлай къурманлыкъгъа союгуз,
Аны бла мен бир дууа джазайым,
Андан сора ёлмезине базарем.
Къууандыла афендини сёзюне,
«Джашчыкълары» ёлюб сау болгъан кирик,
Джарыкъ бетде къарадыла кёзюне,
Джюреклери къууанч нюрден толгъан кирик.

Эрлай барыб къара ёгюзню сойдула,
Этинден да къонакъла тойдула,
Экинчи кюн а джашлары келгенди,
Атасын, анасын къууанчлы кёргенди.
— Бек жарыкъды бюгюн сизни кёлюгюз,
Бауда да кёрюнмейди къара ёгюз,
Нек къууанасыз, ёгюзнюмю сатхансыз,
Анга артыкъ багъамы табхансыз?
— Балам, ёгюз бек хайырлы болгъанды,

Къыздан туугъан ёлмей сау къалгъанды,
Ол ёлед деб, чыгъа эди джаныбыз,
Къурманлыкъ болду анга малыбыз.
Насыбыбызгъа, афенди мында эди,
Ол да бизни кирик къайгылана эди.
Ёгюзню къаны бла дууа джазгъанды.
Кёб ёмюрню джашарына базгъанды.

— Къуруб, сылхырма болгъанды башыгъыз,
Къайдады сизни алай сыйлы джашыгъыз?
Къызчыкъ алкъын эрге да бармагъанды,
Ол себебден джашчыкъ да туумагъанды,
Да сора ёгюзню нек кесгенсиз?

Бу телиликни уа кыалай этгенсиз? —
 Деб, алай бла юйлеринден кыорагъанды,
 Кыайры эсе да афендилеге баргъанды.
 — Кюнюнг ашхы болсун! — деб саламлашханды.
 Кыарт кыатыннга селеше, юйге баргъанды.
 — Кыайдан келесе, кыайрыса?— дегенди.
 — Ахыратдан келеме,— деб джууаб бергенди.
 — Бизни кыарт да ахыратха кетгенди.
 Андан бери бир джыл чакълы джетгенди,
 Келиб бизге киши хапар айтмайды,
 Андан бери чырт киши кыайтмайды.
 Джокъмуду бизни кыарт кишиден билгенинг?
 Сен джюрюген ахыратда къргенинг?
 — Айхай, барды, ол джандет кийим кийгенди,
 Мени, келечи этиб, сеннге ийгенди,
 Кереги джарашхан бир ат дегенди,
 Беш джюз сом чакълы ача да дегенди.
 Йч-тыш кийимден толу артмакъ тиледи,
 Аланы барын да ала кел деди,
 Ишим болуб келгенме, кетерикме,
 Бергенигизни элтиб, разы этерикме.
 — Афендини межгитден чакъырыб келейим,
 Ала кыатыш башха хапчюк да берейим.
 — Огъай, мени заманым джокъду, кетеме.
 — Алай эсе, элт аланы, берирсе.
 Атны, кийимни да алды да кетди,
 Афенди да намаздан кыайтыб джетди.
 Анасы ишни башдан-аякъ тизгенди,
 Афенди уа ишни болумун сезгенди.
 Кыууа кетиб, кыаралдысын къргенди,
 Ол джаш да афендини эсlegenди,
 Атны тагъыб чегетге синггенди.
 Афенди да эрлай сюрюб джетгенди.
 Ол да атын тагъыб, джашны изlegenди,
 Джаш, ташатын келиб, атланы кыоратханды,
 Афендини кыуру джуртха кыаратханды.
 Кыайтыб афенди кыарт кыатыннга айтханды:
 — Анам, хариб, керти айта къреем.
 Джюрегим ишекли эд, ансы билеем,

Сен берген азды деб, атымы бергенме,
Ол аланы атама элтирин билгенме.
Джаш да къайтыб юлерине баргъанды,
Атасына, анасына айтханды:
— Атам, анам, керти болдум сёзюме.
Дунияда сизден телиле да кёбдюле,
Ма была да аладан келедиле,
Къурманлыкъгъа огъай дерик тюлме.

1. Мазанланы юй джашауларыны юсюнден джомакъда не айтылады?
2. Къыз неге джарсыгъанды, анасына не хапар айтханды?
3. Афендини хыйлалыгъы джомакъда къалай кёрюнеди?
4. Джашлары атасын, анасын нек терслегенди?
5. Джашлары, атасына, анасына кечмеклик салыб, юйюне нек къайтханыннан хапар айтыгъыз.

ДЖАЛГЪАН ДУНИЯ.

(Эски хапар)

Хубийланы Магомет.

Ташны сыхъсам, къан чыгъарыр заманымда, бешеулен да болуб, Гитче къышлыкъгъа чалкъыгъа чыкъдыкъ. Аманлыкъчыла, кече-кюн демей, тюбю-башы бла да айланганлары себебли, дюрюлеге киргенликке, шоккланы бойнубуздан алыргъа мадар джокъ эди.

Кюз арты бола, бир кюн ючюшер дюрю да чыгъыб, эртден азыкъгъа олтуруб тургъанлай, гитче къарнашчыгъым Махмутчук урланганды да кетгенди деб, къошладан къуугъун келди. Къуугъуннга келген атлы айтханнга кёре, Махмутчук, анам къыйынлыны биргесине суугъа барыб, ойнайма деб артхаракъ къалгъанлай, кёчкелликке айланганла, къараб туруб, сермеб алыб, джамчы тюбюне уруб кетгенлерин билдик. Бютеу джайлыкъ къошла джайылыб, ёрге-энишге чабдыкъ, алай болгъанлыкъгъа бир да ыз тюзеталмадыкъ.

Анам хариб, джюрек ауруулу болуб, андан тюзелалмагъанлай, ёлюб кетди. Ёлюрюню аллы бла «джашчыкъны сансыз этиб къоймай, излей, соруулай тур, ким билсин, дагъыда, бир насыб болуб, джукъ сезгенинг болса, джерни этегинде болса да, барыр эдинг... джарлы бала...» — деб осият этген эди.

Беш джыл арадан кетгенден сора, айлана барыб, кюн уллу къойну тюшонден джанлай, бир къошха джетдим. Къолунда мынчакълары, гулоч таягъы къатында, озгъан джылланы эсине тюшюре да эсней, баш къагъа тургъан къартны кёрдюм. Бир алада ол, мынчакъларын да тарта: «Да-а, не этейик, дуняа деген алайды, не кёрдюк, не кёрмедик, энтда не кёрлюкбюз», дей эди. Саламлашыб бошагъандан сора, мен анга не адам болгъанымы, нек айланнганымы айтдым. Къарт терен сагъышлы болду, иги кесекни башын энишге этиб туруб, гулочу бла джерде сызчыкъла тарта, сора кесини хапарын айтыб башлады. «Биз эки эгиз къарнашчыкъ эдик. Къошладан узакъ болмай ойнай тургъанлай, къайдан чыкъды эсе да, бир атлы, къатыбызгъа джетиб, эрлай атдан тюшюб, ауузларыбызгъа буштукъ этиб, атха артмакъ этиб, юсюбюзге да джамчыны ийиб, атын мукъут этиб кетди.

Узакъ узайгъандан сора, ол, атдан тюшюб, ауузларыбыздан буштукъланы алды. Артмакъла бла джерге салыб, атын солутду. Мен аны тюрсюню былай эди деб айталлыкъ тюлме, алая ол, бир ишексиз, сарыубекге ушай болур эди, джандракёз болгъаны уа эсимдеди. Алайдан да кетдик. Къарангы болду, сора барыб бир къая таргъа тирелдик. Джандракёз артмакъланы джерге салды, ауузларыбыздан буштукъланы алгъанлыкъгъа, биз эс ташлаб, сёлешалмадыкъ, асыры къоркъгъандан джыларгъа къарыуубуз джетмеди.

Сора ол адам, байланыб тургъан къарнашчыгъымы алай кюсюб, мени атха кючлю бегитиб, кеси да атны башындан тартыб акъырын къая тардан ётдюрюб тебреди. Эки-юч кере да джыгъылыргъа аздан къалыб, ат къая тардан кыйналыб ётдю.

Мени атдан злыб, байланыб тургъанлайыма алай джерге салыб, ызына, къарнашчыгъымы келтирирге тебреди. Тюз ол кёзюучюкде, адамны баш тюклерин кюбарырча, къая тарны ол джанындан ачы кычырыкъ келди. Ол къарнашчыгъымы кычырыгъы эди. «Ой анам, ой анам» деб, адамны джюрегин эритирча таралды. Не болду эсе да, ары бир дженгил бара кирге эди деб, ол адамгъа къарадым, алая ол ашыкъмады, шкогун бойнундан алыб, огъары аягъына миндириб, ташны джанына кысылыб, тегерекге кюулакъ салды.

Ажымсыз да, ызыбыздан сюрюб келгенле бардыла, ала джашчыкъны иш этиб кычыртадыла, мен ол кычырыкъгъа

чабханлай бууарча, деб аны кёлюне алай келгенине сёз джокъ эди.

Къарнашчыгъымы ол кычырыгъына къалай этерге билмей, байланыб тургъанлайыма, кымылдай келиб, джардан кетдим. Ёлюгом табылмай да къаллыкъ эди, терекге тирелиб тохтадым ансы. Къарнашчыгъымы бир сау кёрсем деб, термилгенден, урланыб тургъанымы да унутдум.

Джарлы къарнашчыгъымы кычырыгъы, дыгаласы акъырындан акъырын бола, сора тохтады. Аны таралыб кычырыкъ этгени бюгон да къулагъымдан кетмейди, санларымы титирегени тохтамайды.

Экинчи таууш келмесе да, ол адам шкогуна къатханлай танг атдырды. Башым да ачыб, джюрегим да чартлаб чыгъаргъа джетиб, аманны кеминде тангга чыкъдым. Танг кенг болгъанында, джандракёз, шкогун да аллына тутуб, къаяны ол джанына ётюб, мычымай ызына къайтды. Сора мени атха байлаб, дагъыда ол джанына ётдю. Къарнашчыгъыма асыры бек ашыкъгъандан, къайда болгъанымы билмей эдим.

Барсанг, аллайгъа бар: къарнашчыгъым алай байланганлайына ёлюб тура эди. Ол мени къаяны бир джанына ётдюрюб, экинчи ызына тебреген заманда, байланыб тургъан къарнашчыгъымы юсюне бир уллу джылан келиб, эмиб тебрегенди. Джарлы къарнашчыгъым андан ачы кычырыкълa этиб таралгъанды. Эмилгени да, хансда джыланны ызы да ачыкъ кёрюнюб тура эдиле. Мени атдан алмагъанлай, ол адам, къарнашчыгъымы арлакъ суйреб, ташла бла юсун басдырды».

Джукъ айталмай бир кесек туруб, къарт дагъыда башлады.

«Алайдан ары ётюб, бир чегет талачыкълa джетгенлей, чегетден эки атлы чыгыб, неле эсе да айтдыла, ол мени алыб баргъан шкогуна узалыргъа мурат этгенлей, ала экиси да къамала бла чабдыла. Андан ары не болгъанын эсгералмадым. Бир заманда къарагъанымда, ол эки адам, мени да ат артына байлаб, джандракёзню атын да адеж тартыб бара эдиле. Ала барыб, ол экиси мени бир байгъа сатдыла.

Итни-битни къуулугъун да этгенлей, мен анда насыбсыз ёмюрюмю ашырдым. Джюрегим джарыкъ болуб юйдеги къураялмадым. Хайырым тиймезча болгъанында, ол бай мени къошунда тутаргъа излемеди. Менича урланыб келген бир къарт ёлгенинде, аны джашлары мени кеслерине ата этгендиле да, энди

ала бла кюн ашырама. Ким болганымы, кыйдап келгеними
уа билалмагъанлай кялыб кетдим. Атам, анам да бар эдиле.
Анам, кярнашчыгъымы да, мени да, экибизни эки тобугъуна
олтуртуб, «мени джанган джудузчукъларым» деб, кезюбюзге
къараб, нйнакълаучусу эсимдеди. Аны татлы ышарыуу бла джу-
мушакъ ауазы кече да, кюнде да кезюме керюннгенлей, къула-
гъыма келгенлей турадыла. Бу джалгъан дуняда мени кярангы
джашаууму кыйырын джарытхан ол ышарыуу бла ол ауаздыла.
Аланы эсгералмай кялсам, джер юсюнде менден насыбсыз бол-
маз эди».

Къартны хапарын эштгенимде, кесими кыйынлыгъымы ун-
утханча болдум. Сора алайда кёб мычымай, джолгъа атландым.

Мен айланмагъан, мен кирмеген тау этеклерипде джер кял-
мады, алая Махмутчукну атын-чууун да эштмедим. Энди мени
кесими да ёлюр тюгюм чыкгъанды андан хапарсызлай, ол ду-
ниягъа анама не айтыб барлыгъымы билмейме.

1. Эки кярнашчыкыгъа джетген кыйынлыкъ кялай суратланады?

2. Бу чыгармада пенча адам хапар айтады?

3. Эски джашау адамланы джюреклерин мугур этгенин, насыбларын ал-
гъанын, кюнлерин кярангы этгенин, хапаргъа кёре, ачыкълагъыз.

АЖЫМЛЫ.

Хубийланы М.

Кече таулада уллу джангур джаууб, танг аласына суу къоб-
ду. Таш, агъач да — ол келтирмеген джукъ кялмады. Дюккюч-
ле, тамырлары бла келген терекле джер-джерге шындык бол-
дула.

Экинчи кюн суу бираз чёкдю, джагъада джашагъанла отун-
нга джайылдыла. Къарт Махмуд бла тамада джашы Алиса,
балта, джиб алыб, сууну бойнун тебретиле.

Ала арбаздан чыгаргъа, Алисаны юч джыл болгъан кяра-
кёз джашчыгъы: «Аття, мен да барайым», — деб ызларындан
чабды. «Кел, джашчыгъым», — дей, Махмуд аны кёйнуна алды.

Ол заманда Марзий, къадалыб чепкен согъа тургъанын кё-
юб, туруб джашчыгъыны ызындан тебрети, алая кыйын атасы
кёйнуна алгъанын эслеб, джукъ айтыргъа тартыныб, ызына
бурулуб, биягъы ишине джарашды.

Атасы бла къарт атасы суу джагъада отун джыйгъан заманда джашчыкъ, бир ташдан бирине секире келиб, сууну тюз къыйырында дюккючге миниб, кёз алмай толкъунлагъа къарады.

Махмуд бла Алиса, отунну къоюб, кюн орта намаз этерге къырдышчыкъгъа чыкъдыла. Сабийи къоркъунчлу джерде тургъанын эслеб, Алиса аллына атлай да бир тебреди, дагъыда «атамы къатында кесими сабийим ючюн, уялмай, къалай барайым, атам кеси элесе, иги боллукъ эди», деб джюреги къызыу ура, симсиреди. Махмуд, андан хапары болмай, «дженгил бол, кёрмеймисе кюнню кетиб баргъанын», деди. Алиса намазгъа уюду.

Намаз эте келиб, онг джанына айланыб салам берген заманда, Махмуд джашчыкъны дюккюч башында эследи. «Тобасто, мен аны къалай унутуб къойгъанма», деб гузабаланса да, аллахха сыйлы къуллукъ этгенин къоюб, анга чабалмады, неда Алисаны намазын бузалмады.

Алисаны уа, намаз этгенликге, бютеу эси сабийинде эди, атасы кёзю-башы бла кёргюзтсе, ол намазын да къоюб чабаргъа хазыр эди, алайсыз да кесин кючден тыя тура эди.

Ала эрлай намаз этиб бошаргъа, сабийни кёзлери къарангы этиб, дюккючден джыгъылды, уруб келген тау суу олсагъатлай аны къаралдысын шоркъалагъа бёледи.

Сау эл чыгъыб излеселе да, ажымлы ёлюк табылмай къалды. Джассы бола, бары да юйге джыйылгъандан сора:

— Къарар керекли этиб, юйюбюзге бу элсиз къыйынлыкъны салгъанына къарачы, юйюнден къаралыб чыгъарыкъны, — деб Марзийни къайын анасы бла къайын къызлары анга ауузлары от чагъа тебредила.

Тогуз-он кюнню сууну бойнун ёрге-энишге барыб излегенле къурумадыла, алай болса да джукъ табылмады. Махмуд бла Алиса къошха кетдила.

Марзийни къайынлары уа, кеслерин къыздыргъандан къыздыра, аны аякъ орунсуз этдила.

— Сабийни суугъа ийгенди да къойгъанды, суу азыгъы боллукъ келинибиз, балабыздан айырды да къойду, джанындап айырыллыкъ келинибиз, — деб сарнаб джылагъанлары тохтамайды.

Марзийни уа, ичинден къара кийген болмаса, ёзге къарыуу къалмагъанды. Шо ол тамагъын бошлаб, бютеу кёлюне келген-

ни, джюрегине туюмчек болганы айтыб джыларгъа бир табса, дуняны рыхысындан бек сюер эди. Ол алай джыласа, таула эриб алаша болур эдиле, къутургъан суу кюйюб-бишиб къурур эди, кёкде булутла аны джыламугъундан толуб бир джаусала, суула къобуб, ёзенлеге сыйымаз эдиле.

Алая не келсин, къайыңларындан, хоншу-тийре къартладан уялмай, кесини баласы ючюн джыларгъа намыс къоймай эди.

Бу болумда Марзий, къайыңларында чыртда кечинмексиз болуб, ата юйюне кетди.

— Халкъ джыйылыб тургъанлай, терсликни къайын атама салалмагъанма ансы, мен къарар керекли этмегенме, — деб Марзий джангыз баласыны арбаздан къалай чыкъгъанын аясына джарашдырыб хапар айтды.

Экинчи кюн Марзий, танг аласы бла баласы суугъа кетген джерге барыб, тегерегине къараб, джюрегини кёбгени сёнгючю таралыб джылады. Ол заманда Минги Тауну бузлары эриб ёзенлеге къуюлгъанча, терекле чапракълары бла бетлерини джабханча, тау суу да терслигине уялыб, шоркъа сайын кесин тую, къуугъун этиб, баш энишге чабханча кёрюне эдиле.

— Бу аны къабырыды деб, бир къара тёбе табсам, менден насыблы болурму эди, — деб Марзий хар кюн сайын, исси джыламукъла тёге, ёкюнеди. Бир бирде уа джашчыкъны джыл къурманлыгъында къартланы, боза аякъны алыб, мыйыкъларын сылай, алгъыш этгенлери, кёз тийгенди деб, афенди китаб ачыб, «бу насыблы сабий тохсан алты джыл джашамаса, мен экинчи бу китабны ичин ачыб къарамам» дегени эсине тюшедиле.

Кече сайын, кёзю къалкъыугъа баргъанлай, «Ання, суугъа кетдим, бери чаб», — деб джашчыгъы таралыб къычыргъанча болуб, Марзий илгениб уянады, сора, несин да билмей, суу джагъагъа мыллык атады. Алай эте келиб, эм артында кеси да шашхынлы болду.

Алиса бла Махмуд, шашхынлы болмасала да, ахырларына таянган эдиле. Аланы алай болгъанларыны баш сылгауу джашчыкъны ёлгени тюл эди — ёлюм кимге да келеди. «Дюккючню юсюнде болгъанын кёре тургъанлай, атамдан керексиз намыс этиб, къалай чабмадым» деб, Алисаны джюрегинде от джана эди. «Юсюне къараб тургъанлай, эрлай намазны бошаб, бери алайым деб, сабийни къутургъан суугъа къалай бериб къой-

дум?» — деб, Махмуд кюнлерин аман бла ашыра эди. Ауур сагъышла аланы экисини да башларын талдыра эдиле. Бир-бирде уа ала асыры кёб сагъыш этгендеи тубаннга киргенча болуб къала эдиле.

«Терслик бютеу мендеди, ол джарлы тиширыуну да, элге эне эсем, юйге келирча этейим, юйден кетерге тыйышлы менме», деб Алиса алай сагъыш этиб тургъанлай, Марзийни шашхынлы болгъан хапары эштилди.

Махмуд бла Алисаны кёз къысмай ашыргъан кечелери кёбден кёб бола тебретиле. Алисаны кюндюз сюрюучю таягъына, кече мурджарына акъгъан исси джыламулкъларын киши да кёрмей эди. Ол, керексиз намыс бла намаз амалтын тюшдю бизге бу къыйынлыкъ дейим да халкъгъа айтайым, деб тебрей эди, дагъыда, «огъай, мен алай этсем, меннге аллах да, адам да не айтырла», деб тохтай эди.

— Ол джазыкъ сабий амалтын мен ахратда да бир эли джер табмазма, арбаздан да мен алыб чыкъгъан эдим, кюн орта намазны къылмай къойгъанлыкъгъа да, не боллукъ болур эди, — деб Махмуд кюн сайын эзиле эди. Дагъыда «тоба, тоба, аллах-ха сёзюм мийик бармасын», деб кёкге къарай эди.

Алая атасы бла джашыны бу сагъышларын киши да билмей эди, джюреклерин эритген затны юсюнден ала бир-бири бла да сёлешмей эдиле. Алиса сабийни юсюнден атасы бла сёлеширге тартына эди. Джашчыкъны суугъа къалай кетгени уа къуру экисине белгили эди.

Эки-юч айдан, «ол джарлы сабийни суудан чыгъарыргъа джыджым этеме» деб, Марзий эшмелерин кесиб алды. Бир къарасанг, «джашчыкъгъа тансыкъ болгъанма», деб джыгъылгъан джерине чаба, «къолунгу бери бир узат», деб шоркъа сайын къычыра айланады. «Бюгече джашчыкъны тюшюмде кёргенме да, мени сууда къоюб, алай тёзюб къалай тураса дегенди, туругъуз, барыбыз да джайылайыкъ да излеик», дейди. Бир къарасанг, суу алыргъа келген къызланы алларына чыгъыб: «Бу суудан алмагъыз, аллахыгъыз ючюн, сизден тилейме, джашчыкъны къанын да алыб кетериксиз», — деб челеклеринден тутуб джылайды.

Бир кёзюуде уа бютеу элге айланыб, «уллу, гитче да къадалыб суу алыгъыз, бу хатерсиз сууну ары алайыкъ да бир бошайыкъ, сора ол насыбсыз сабийни табар эдик», деб таралады.

Къыш къыямада, суу бузласа, «джашчыкъ сууукъдан юшюй болур», деб тончугъун, беркчююн алыб чабады, бузну эритеме деб, джер-джерде от этеди.

Сюрюучюле бла сёлеше келиб, Алиса бла Махмуд джашчыкъны суугъа къалай кетгенин тюзюча айтыб, ууакъ-ууакъ элге джайылды хапар.

Бир кюн, элде ёлген болуб, къабырлагъа кёб адам джыйылды. Джашчыкъны ажымлы ёлгенин юсюнден алайда да сёл башланды. Къабырладан юйге айланыргъа афенди, джамагъатны ауузуна къаратыб, ауаз берди: «Махмуд бла Алиса — экиси да аллах суйген адамла болгъанларына сёл джокъду. Ала, аллахутагъала кеси къалай буюргъан эсе, алай этгендиле. Ол ёлген джашчыкъ, бусагъатда джандет чыпчыкъчыкъ болуб, бизге кёрюмегенликге, тегерегибизде учуб айлана турады. Махмуд бла Алиса крти дуниягъа кетселе да, ол сабий аланы джаханнини отуна атдырлыкъ тюлдю. Джашчыкъны кеси ючюн а, бу джалгъан дунияда джашаб, гюнах алгъандан эсе, гюнах-сызлай джандет юйюн табханы иги болгъанды. Марзий а, къара шайтаннга кесин алдатыб, асыры кемспз этгенди да, энди уллу аллах кеси чамланыб, аны ючюн шашхынлы болуб айлапады».

Афендини бетине къараб, «сен терс айтаса» деген джокъ эди, алая аны айтханын кёбле тюзге санамай эдиле, Махмуд бла Алисагъа айыб этгенлени саны уа андан да кёб эди.

1. Джашчыкъ суугъа кимни терслиги бла кетгенди?
2. Къайын анасы бла къайын къызлары Марзийни нек терслегендиле?
3. Марзий джашчыкъны суугъа кетгенинде терслиги болмагъанын къайынларына нек айталмагъанды?
4. Джашчыкъны суугъа къалай кетгенин Махмуд бла Алиса айтыргъа нек тартынгандыла?
5. Афендини ауаз бергенине сиз къалай къарайсыз?

ҚЪОШ НЕГЕРЛИКДЕ.

(«Горда бычакъ» романдан).

Къоркъмазланы Кёккёз.

Асланкир джетиб атдан тюшерге тебрегенлей, аллына къараб тургъанча, Темирджан бир джанындан чыгыб, атасыны атын тутуб тюшюрдю, адам болса уяллыкъ эди эсе да, адам

джокъ эди, атасын кѳучакълаб, саламлашды. Атни ары ат ил-кичге такъгъанлай, джетиб атасыны кѳатында сюелди.

— Тоба, тоба, джашчыкъ, энгда юйге кетмейми тураса? Нек бармагъанса? Да Смаил сени союмларым бла ашырырма деб сѳз берген эди. Союмларын да ашырмаймы турады? Огъесе ала кетиб, сен баралмаймы кѳалгъанса? — деб Асланкир сей-ир болуб сорду.

— Огъай, атам, сен кетгенлей, чалкѳычыла да чачылгъан эдиле. Смаил, бир нѳгер да алыб, малны сюре кетген эди, — деди Темирджан.

— Смаил санга джукъ айтмадымы?

— Энди сен мен кѳайтхынчы кѳочхарланы кютмесенг бол-майды. Адамыбыз джетишмейди. Мен бери кѳайтыргъа бир джаш джарашдыра келирме. Сора сен да юйюгюзге кетерсе деб, андан ары джукъ да айтмады. Бери кѳайтмай кѳб турду. Энди кѳайтханды, бюгюн эртденбла атына миниб, кѳайры эсе да кетген эди, — деб джашчыкъ сынгысыды.

«Оллахий, бу манга аргъыш кѳайгъыны да этген болмаз. Ай, Смаил, кѳалгъанлача, мени кесинге джалынчакъ этиб, ызы-нгдан соза айланыргъа умутунг бошду. Сен мени билмейсе, кесими танытырма, оза тебрединг да», — деб Асланкирни дже-бегине ѳте тебреди.

Джашчыкѳны юйге джибермей тургъаны асыры ачыу тие-рик тюл эди эсе да, юсю-башы тозураб, сууукъдан инджиллиб, ийлыгъыб, унугъуб тургъаны атасына ѳтдю. Кѳнчекчигини эки тобукъчугъу да джыртылыб, тобукъчукълары кѳызарыб, кѳап-талчыгъы да сенекге силкгенча, аякъларында чабырчыкълары-ны кѳулакълары ашыкъчыкъларына чыгъыб, башы да джетиб, чачы кѳзлерин басыб, хончалары, кѳыз сабийчиклени чашчыкъларыча, эшилирге джетишиб, джунчуб тура эди.

— Ай, аман хомух, былай мышау кѳалай болгъанса? Ча-бырчыкъларынгы джибитиб нечик тизалмайса, кѳошда тилим-ди кесек кѳурубму кѳалгъанды? Ышымчыкъларынг кѳайдады-ла? Аланы кийсенг, тобукъчукъларынгы джабарыкъ болур эди-ле, — деб сабийине Асланкирни джаны ауруду. — Башынга суу этчин, эрлай тюгюн бир кетерейик. Бу кѳошда адамны арты болубму кѳалгъанды? Башымы джюлю десенг, кѳайсы да огъай дерик болмаз эди. Былайда адамны кемли-кезли этиб, инджил-геннге болушур заман да кѳоймады. Смаилда уят болса, адам-

ланы бир джукъгъа санарыкъ болур эди, — деб Асланкир джашчыкъны аллына олтуртуб, башын джюлюй тебреди.

— Огъай, атам, сууукъ болмагъанма. Чабырларымы кюн сайын да тиземе, чиригендиле да чык этерге чыдамайдыла, башымы джюлюр адам табыллыкъ эсе да, мен кюндюз къошха келирге бошайма, къалгъанла уа чачыладыла да кетедиле. Кече кеч джыйыладыла, — деб Темирджан хапарын айта, кесилген тюкле тобукъчукъларына тюшселе, къолчугъу бла алыб, бир джанына быргъайды.

«Анасы муну былай болуб тургъанын кёрсе, оллахий, шашыб къалыр эди. Алая кюз бери тебреген кюню бла бюгюн ёсюб созулгъанын кёрсе, таб танымазгъа да болур. Адам къалай этсин?» — деб Асланкир сагъышлы болду.

Джашчыкъны алайда юсюн, башын бегитирча къарыуу болмаса да, хар затын джангыртыр дыгаласха кирди. Артмакъда кесини чарыкъларын алыб, анга тенг этди. Кесини эски кёнчегин кийдириб, аны кёнчекчигин джамаргъа кюрешди. Аланы джарашдыргъанында, джашчыкъны кёзю-башы джарый тебреди. Юсюне Асланкир кесини эски габрайын къаблатды. Энди юйге тебресе да, юсюнде эти ачылгъан джери къалмады. Кесини башха джарлылыгъына аны тындыргъандан сора къайгъылы бола тебреди. Смаил келсе, несин да толу сёлешиб, тындырмай кетерик тюл эди.

Токълутоймаз тогъуз кюнле болсала да, «Бештау» былайгъа джетмеген эди. Малгъа аш салгъан джокъ, кюте эдиле, малны баугъа джарашдырыргъа да, къочхар къошаргъа да Смаилны сакълаб тура эдиле. Къочхарланы заманындан оздурсала, джаз тёлү мызанг болуб, таугъа да заманында тебрерге заран болгъанын барысы бчледиле.

Бир кече эрикген малчыла, къошха джыйылыб, бир-бирин табыб лахор эте тургъанлай, ит юрген таууш чыкъды, алая дженгил тохтады.

— Къонакъ тюлдю, итлеге шагърей адам болду. А марджа, джигит, ары бир къара, — деб Асланкир бир сюрюучюню чабырды.

Джаш эшикке чыкъгъанында, Смаил ат илкичи къатында атыны айылларын бошлай тура эди. Джаш къатына баргъанында:

— Кёб болсун, кьайтханмысыз? Малла кьалайдыла? Чарпыусуз кьайтдыгъызмы экен? Атны джерин ал, кесин ары джатма тюбюнде гепдешге такъ да, ашчыкъ сал, — деб Смаил кьошха кетди.

— Кече ашхы болсун! — деб Смаил, ары киргенлей, кёзюн Асланкирге джетдирди.

— Сау бол, сау кел, Смаил, — деб Асланкир, ёрге кьобуб, саламлашды.

Смаил, тешинген да этмей, тамада мурджарны агъачына олтурду. Джаш, анга суусаб да бериб, отда бинше тургъан хазыр гырджынладан экисин алыб, кюллерин ышымларына ышыб, эки сындырыб, ашлау бла аллына салды. Бары да, сёзю ол башларыкъ болур деб, шум болуб тохтадыла. Ол да, аланы сынагъанча, кьошда уа, не кьонакъдача, не кьошдача болмай, кесин барысындан онглу кёре болур эди, сёзю ашыгъыб башламаучан эди. Ашагъанына мурукку эте, узакъны да башламай, аллына салынган гырджынланы ашагъанына кьарасанг, «бу тюзде кьалгъан болур эди, хариб» дерча, джутланыб ашай эди. Шумалакъны, аланы муратларыча, ол бузду.

— Не? Асланкир, ол баргъан джеригизде бир кесек кечиналмай, кысхаракъмы кьайтдыгъыз экен? Энтда бир тогъузон кюнню кечинсегиз, иги боллукъ эди. Сени кюлю адамгъа санаб, ёзен тубанчыкъны кёргенликге, эс ташламай, джашлагъа кёл бериб, алайыны джугъун кьоймай кемириб келирсиз деб тура эдим. Барыб кьарагъаннга да, ол алай тюрленмегенлей кьалгъан болур, — деди Смаил.

— Смаил, не затдан ишекли бола тебрединг экен? Сенича адам рысхысы болгъан джерге, кече бла джетиб, болумуна кёре оноун этиучен эди. Джумушха джиберген адамынга ышаналлыкъ тюл эсенг, рысхынгы аманат этерге боламыды? Алкъын киши меннге, Асланкир сёзюне табылмагъанды деб, гурушха болмагъанды. Ол сен алгъан джерде ёрюшню ашамагъан мал, джумдурукъ бла урсанг чачылырча не затдан семирген болур экен? Алкъын сен малыны сыфатын да кёрмегенлей, айыб сала тебрегенсе. Адамны иш бла сынамай, кьонакълыкъда кёрген бла уллу джангыллыкъ кёреме. Тынчлыкъ-эсенлик сормайса, энда ёрюшню кьоюб келгенсиз деб, терслей тебрегенсе. Муну не затдан кьараб айтаса? Муну бир ангылат! Тынчлыкъ сормай эсенг да, кьалай кьайтдыгъыз, малдан кьоранч

бармыды деб да сормагъанлай, тигирек сёлеше тебрегенсе. Сен гуруша эте тебрегенлей, Асланкир кьоркьуб, секириб туруб, баш урлукьду дей эсенг, аллахны хакъына, джангылгъан этесе. Сени малынг кёб болгъанлыкъгъа, мен сенден кьоркьарча, эки башынг джокьду. Алая джангыз биз бери тебреген кече сен анда болсанг, къалай этеригинги бир кёрюрге разы эдим. Анга да бир кюн чыгъар, — деб Асланкир, хапар сормагъаннга аны айтыргъа да излемеди.

Кертисин айтсакъ, Смаил бла Асланкир, бир-бири бла къонакълыкъда шагърей болгъандан сора, иште бир-бирин сынамагъандыла.

Асланкирни нёгер болайыкъ деб джарашдыргъанлыкъгъа, эшта, деменгили адамча кёрюб, джегер мураты болур эди. Сёз кьозгъай тебрегени да, джалчылагъа сёлешгенича умут эте болур эди. Энди къатыракъ джууабны эштгенинде, азауу бар кёреме, сагъыракъ болургъамы керекди дегенча, Смаил иги кесек тынгылады. Аны халисин билген малчыла уа, арты къалай болады, деб анга къулакъ салыб тохтадыла.

— Асланкир, мен сора билмедим дейме, сен не эсе да чибинлегенча кёрюндюнг, — деди Смаил.

— Мен эки тюрю Асланкир бола билмейме, бирлей туруучанма. Акъылыма келгенге тилим тылмачлыкъ этиб кьояды. Сени сёзюнге кёре, болумну ангылатханлыгъымды. Кимге къалай сёлеширинги сен да биле болурса, мен да тилсиз а тюлме. Джууаб орнуна сууаб этер къарыуум джокьду, бир-бирибизге нёгерге джарашхан заманыбызда огъуна аны ачыкъ айтыргъа кюрешген эдим. Къулагъы болгъан аны эштирик эди, кючюне базмагъан да унутурукъ тюл эди, — деб Асланкир ачыкъ сёлешди.

— Тейри, Асланкир, сени къабарынгы эслемей, кьозгъадым дейме. Ол сиз баргъан джерде адам кесин кёб турургъа деб хазырламайды. Биринчи суукъчукъну кёргенлей, кыш чилле келди дегенча, белге джете тургъан отлауну да кьоюб, къачар къайгъылы болуб къалады, бир кесекчик бел къатдырыб, кюн аман кетгинчи сакълаб, дагъыда бираз турур амалтын, кёб рысхы зыраф болуб къалыучанды. Аны чачына мен иги ача джойгъанма, хурджунундан чыкъмагъан биллик тюлдю. Сиз кёкню тёбен джанына тубанчыкъ кьоннганлай кьобхан болурмусуз, деб айтханлыгъым болду. Былайы ол сиз баргъан джер-

ден таугъа тартхан аш джер болгъанлай да, чибишсиз джайча, джылы болгъанын кѳресе. Аны ючюн, ашыгъыбмы кѳобдугъуз деб, кѳлюме кѳоркѳуу келди. Анда бир артыкъ кюнню кечинген, мында биченни кѳб кюнню аяулу этер мадар табады. Энди, бир-бирибизни кызыдырмагъанлай, рахат бир-бири тилибизни ангылайыкъ. Къалай болдугъуз? — деб Смаил джууаш болду.

Кѳошда адамла да, бугъаланы тутушханларына къарагъанча, ол экисинден къайсы аудурады экен деб, сейирсиниб къараб турадыла. Смаил бла былай киши да сермешмеучен эди. Джюрекleri бла ала Асланкирни джанындадыла.

— Смаил, адамны малы кѳб болгъанлыкъгъа, артыкъ сынчы болаллыкъ тюдю. Мени атым айтылыб, кѳош мени атым бла джюрюб, джаз кѳкге, къачдан сорагъа бармагъанлыкъыма, мен мал бла ары джюрюб тургъанма. «Бештауну» кюн аمانы къаллай бирге созулуучусундан хапарым барды. Ол кѳобса, тейри, кишиден кѳоркѳгъан адети джокъду, аны сен да биле болурса. Малны алайда ажымлы этгенден эсе, бери келиб, ажымсыз къарагъан иги болур деб кѳобарыб келеме, — деди Асланкир.

— Хо, бузоу алдырыгъа усталыгъы болгъан адамча, сынчы да болады. «Бештауму» кѳобхан эди? Ол а талай кюнню барыучанды. Мал чарпытмай кѳораялгъан эсегиз а, насыбды. Мени муратым сиз анда кѳочхар кѳошхунчу кечиналсагъыз деб эди. Энди аллыбызда баш кюн кѳочхар да кѳошайыкъ, ансы джаз, тѳлю мызанг болуб, инджилирбиз. Малла иги семирген болурла. Сизге джетерге эди муратым, къутулалмадым. Отлау иги болур эди, — деди Смаил.

Сора Асланкир, мындан чыкъгъан кюнлеринден башлаб, бери джыйылгъан кюнлерине дери, бир чийсил джер кѳоймай, хапарны айтыб ангылатды.

* * *

Кече, кюн да эки кѳзюн джолдан алмай тургъан Къундуз, бир ингирде джюклю атны башындан тартыб келген адамны кѳргенинде, кенгден къарагъанлай, эрине ушатыб, алайдан кеталмай турду. Бери туурагъа чыкъгъанында, таныб, юйюне от этерге, шхууур къайгылы болургъа чабды.

Темирджан а, атны акырын баргъанча кёрюб, атасын да кёюб, чабыб кетди. Джашы эшикден киргенинде, анасы таныялмай, секириб кёбуб, бетине къараб бир кесекни турду. Сора эсин джыйыб:

— Тобаста-а, таныялмай, кимди экен деб турама. Да сен а мазаллы джаш болуб къалгъанса да! Былай ёсгенсе деб акылымда джокъ эди, — деб анасы аны, гитчечик заманындача, кёйнуна кысыб, асыры кёуаннгандан джыламукълары кёуюлдула. Аны да кёйнундан джибермей, кысыб тургъанлай, атасы таууш этди. Атны джюгюн юге джыйдыла.

Джашыны юсю-башы аман болгъанын анасы энди эследи. Аланы осаллыкъларына джаны ауругъандан джыларын кючден тыйды.

* * *

— Тоба, тоба, адам, былайгъа джетгинчин, бир мадар этмей нечик чыдаялады? Мындан эсе, мен ёлюб къалгъа эдим. Адам ары-бери, чепкен сокыгъанча, джюрюб турады дейдиле, муну болумун айтдыргъа болмаймы эди? Юсю тозурагъан болур деб, кюрккёуб тура эдим, кюрккёгъан кюрккёуума тюбев къалдым да. Туура былай болгъанды деб, эсеме де келлик тюл эди. Муну былайлыгъын билсем, адам табылмаса да, кесим элтирге кюрешир эдим. Сен а джюрегинг чыдаб къалай тургъанса? Сабийни былай инджитирге джараймыды? — деб къалгъан джарлылыкъларын барын да унутуб кёйду.

— Смаил бла нёгер болабыз да, ол онглу адамны болушлугу бла биз да бир аякъланабыз деб кёууаныб, сыртыбыздан доб деб урдуруб кёйдукъ. Ол а бизни, эт ийис чычханны кяпханнга джыйгъанча, ариу айтыб ары элтиб, сыртыбызгъа миниб тохтады. Быйыл джылымы ауруб джатханнга тергеб келеме. Аллай адамны уа, бу болмаса, кёрмеген эдим. Адам хакъдан кюрккёгъан адам тюл кёре эдим, кябырым кябырындан узакъ болсун. Ахыратха не айтыб барлыкъды? — деб Асланкир джарашдырыб хапар айтады.

— Сёзюне табылмадымы? Былайда нени да ачыкъ сёлешип тындыргъан шой эдинг да? Аллай байлыгъы айтылыб тургъан адам, алай къалай этеди? Малы кёбню шайтаны кёб деб, керги айта болурла. Малны адам хакъ ашаб джыйгъан болур ансы,

кеси аллына уа боллукъ тюлдо. Адамны хакъына джугланмай, джарлыны, джалчыны хакъын ашамай, бети къара эди, мал болмаса. Сен нек эталмайса, ол сенден кѣмю ишлейди, насыбы алай болсун. Къолу суукъ суугъа да тие болмаз, — деб Къундуз, бу джол болмаса, эрини джюреги алай инджилгенин кѣрмеген эди.

— Джашчыкъны кѣремисе! Сен эслемегенлей, къалай мазаллы болуб къалды. Экинчийыл а чалкъычы боллукъду. Кесибиэни малчыкъланы энди бу нелерин да тындыра тебрерикди. Биз бек уллу джыйын эдик. Бузоучуну ауурлугъу уллу болгъанлыкъгъа, ал кѣзюуде бир кесекчик къыйналса да, арт ала уа джарау болуб, чыныкъгъан да этиб, уллу адамны орнун тындырыб турду. Тейри, кеси да марданы тышында кирсиз, этгенинде да учхарасы болмай, кѣлюме бек джарагъанды. Чынты аламаты не эди десенг, джыйында «хан» эди, — деб Асланкир джашыны хапарын айтды.

— Суюгенни, суюмегенни ортасында сени да ийлыкъдырмай, саны бир кесек къыйналгъанлыкъгъа, туз болубму эририк эди, ишлегени иги болду, — деб Къундуз анга кѣл басды.

Джашчыгъы уа, къулагъында тоб атылса да уянмазча, джукълай эди...

1. Джашчыкъны къошда джашауу, халы къалайды?
2. Джарлы Асланкир, джашчыгъыны болумун кѣрюб, не айтады, не этеди?
3. Бай нѣгер Смаил бла джарлы нѣгер Асланкир нени юсюнден даулашадыла, ортада класс айрылыкъ къалай кѣрюнеди?
4. Анасы Къундуз Темирджаннга къалай тюбейди?
5. «Джерни чачы» деб неге айтылады?
6. Тексте тилни кесгин мадарларын (тенглешидирулени, метафораланы) табыгъыз.

РЕВОЛЮЦИЯ ЮЧЮН.

«Таулада таууш»

(Романны онтѣртюнчю башы).

Къобанланы Д.

Бююн Уллу Станседе айырылаб исси кюнлени бириди. Бу къуну, зыгъырны да бир-бирине къатышдырыб келтириб бетинге уруучу джелле къайры эсе да тас болгъандыла. Кѣкню кѣ-

зюнг джетген джеринде бир булут устукку да кёрюнмейди. Терекле чапракъларын голчу- молчу айландырыб, булчукъларын кымылдатыр мадар табмай, шош сюеледиле. Сабанланы асламысын къургъакълыкъ кысыб, кюн кюйдюргенди...

Стансени кюн батхан джанында, тюз Къобанны бойнунда джарны башы бла тизилиб тургъан саламбаш юйлени бирини аллында бир мазаллы джохар терекни салкынында эки къарт олтурадыла. Аланы бири, иги джашагъан адам болгъанлай, бетине агъы бла кызылы тёгюлюб, сёлешген заманда къолларын тири-тири кымылдатыб, бармагъын хауада ары-бери силке, нёгерини джыйрыкъ мангылайындан джашил кёзлерин айырмай къарайды. Экинчиси сакъалыны ортасы бла мыйыкъларыны учлары тютюнден саргъалгъан, муккурсырт къартчыкъ джагъасын толтурмагъан ингичке бойнун аллына созуб джётел эте, нёгерини ауузуна чабмай тынгылайды.

Андан-мындан келтириб, сансыз затланы юсюнден сёлеше келиб, кызылбет къарт:

— Кёрюрсе, быйыл халкъгъа бир уллу ачлыкъ джетмесе. Джукъ да къалмагъанды... — деб ахсынды.

— Къазауат ары бир бошалгъа эди ансы, дунняда тынчлыкъ болса, къалгъаннга аллах буюргъан бола барыр эди...

— Кызылла хорласала, аллах сеннге не буюрлукъду. Сабанла бош кюйгендиле дебми тураса? Аланы аллах, антихрист-леге ашатмаз ючюн кюйдюргенди. Эх, Макар... Макар, сен керти да Макарсансы, эки кёзюнг бир джукъ кёрюр эдиле.

Бу сёзлени эштгенлей, арыкъ къартчыкыны сырты тюзелди, эки кёзюню къабакълары ёрге кёлтюрюлюб, кызыл бетлини джашил кёзлери бла тюбешдиле. Бу джол кызылуууртнукъула, не бек кюрешдиле эсе да, арыкъ къартчыкыныкыла бекден бек джана келген болмаса, чыртда джукъланыргъа унамадыла.

Арыкъ къартчыкъ, нёгерине къуру джити къарагъан бла къалмай, былай айтды:

— Агафон, сен мен танымагъан адам тюлсе, Алексей акъ аскерде прапорщик болуб къуллукъ этмесе, алай сёлеширик тюл эдинг. Сен, джангыз кесинги джашынг хорланмаз ючюн, бютеу акъланы хорларларына разыса, ансы ол Кызыл Аскерде болса, башха тюрлю сёлеширик эдинг...

— Сени джашынг да кызыллада болмаса... Кысхача ай-

тыргъа, экибизден къайсыбыз тюз болгъаныбызны, къарнынъ кысса, ангыларса.

— Помещиклеге ортакъ ишлемей, хар ким джер юлюшюн тенг алса, бир адам бир адамны кыйынын ашагъан кълса, бизни къарныбыз кысарыкъды деб, сен аны ючюн къайгъылы болма. Бизде сени кибикле амалтын ары бла бери бола турады ансы, кългъан джерлени барында Совет власть хорлаб бошагъанды, акъла да кызылланы джанына кечюб барадыла. Алексей да кечюб огъуна тура эсе уа?

— Аны кечерге мадары джокъду...

— Нек болмайды мадары... къох-къох-къох...

— Кечген-мечген хапарла бош хапарладыла. Кечгенни да кызылла уруб къоядыла дейдиле...

— Ол ётюрюкдю! Сени джашынгдан Борисенкону эки чыны артыкъ эди. Бюгюн а былайгъа майна властны ол салыб келеди... Аны кибики... кёбдюле... Бизни джаш ол кюн юйге келгенинде, аллай кёблени кечген хапарларын айтыб кетгенди...

Ишсиз къартла, андан ары неле сёлеширик эселе да, сууну ол джанында сыртлыкъда бир кызыу келген атлыны кёрюб, сабыр болдула. Кысхасы бла ётер муратда ол талланы ичине ташайды да, дагъыда джангыдан кёрюнюб, къартла таба айланды. Атлы кёб турмай Къобанны ачыкъ джагъасына чыкъды. Къартла, аны бёркюнде сёдегей тартылгъан кызыл джурунну кёргенлеринде, ол кызыл аскерчи болгъанын ангыладыла. Ол адам, былайгъа джетгенлей, кёб сагъыш эте турмай, атына къамчини джетдириб, суугъа кирди. Арлакъ баргъанлай, суу, кёбджекге джетиб, атлыны джунчута да бир тебреди, алай болса да аны аты къараб-къарагъынчы сай джерине чыкъды. Ашыкъгъан адам болур эди, ол адам джюгенни тартыб атына къамчини джетдирди. Тик къабыргъада тыйылмай, ат, бойнун энишге бошлаб, туякъларыны бурунларында башына чыгыб кетгенинде, кызылбет къарт джашил кёзлерин джумуб айтды:

— Къалай иги атды.

Арыкъ къартчыкъ, кызылбет къартха бурулуб:

— Андан да атлы игиди, — деди.

— Мен айтханнга огъай деб бармазлыкъ болсанг, сеннге Макар деб да айтмаз эдиле, — деб кызылбет къарт, атлыны къайры бурулурун билирге излегенча, орнундан къобуб, ол кёзден ташайгъынчы ызындан къараб турду...

Бу стансени джангыдан Къызыл Аскер алыб, акъладан бош этгенли беи кюн болады. Аны орта орамларында «Бютеу власть Советлеге!» «Уруш тохтасын», «Джашасын Совет власти!» деб къызыл къумачлагъа джазылыб, абадан юйлени къабыргъаларына тагъылгандыла. Билеклерине къызыл байлаула кысыб, стансечиледен къуралгъан къызыл отрядла, саф-саф тизилиб, ары-бери озадыла.

Клисадан узакъ болмай, эки орамны мюйюшюнде сюелген акъ юйню эшигини башына «ШТАБ» деб джазылганды. Штабны аллында кюрюч тереклеге тагъылыб тургъан тогъуз-он аскер ат, башлары бла къуйрукъларын кымылдатыб, бир-бирде туякъларын джерге къагыб, чибинледен кеслерин къоруулайдыла.

Атланы сакълагъан бир къызыл аскерчи, барыб артмагъындан уллу тегерек ётмекни чыгъарыб, буруу башында тургъан юч-тёрт сабийни кесине чакъырыб, бирерине бирер уллу тилкем тутдурду. Сабийчикле ариу ийисли ётмекни буштукълаб башлагъанлай, орамны энишге айланыб къызыу келген атлыны кёрюб, къачыб барыб биягъы бурууну башына къондула...

Атлы, атыны чабханын бузмагъанлай келиб, штабны аллында тохтады. Секириб джерге тюшюб, ат аныкы болмагъанча, орамда кёюб, къызыу атлаб, басхычладан ёрге чыгыб, юсюнде сюелген часовоигъа, джанындан чыгъарыб, бир къагъытны кёргюздю. Часовой, къагъытха къараб, башын силкгенлей, ол адам, эшикни дженгил ачыб, ашыгъыш штабха кирди.

— Меннге комиссар Писарев керекди, — «къайсыгъызысыз» деген магъанада стол джанында олтургъан экеуленнге кёзю-кёзю къарады. Аланы бири, кемсиз сау битген къара шишли адам, ёрге къобуб:

— Не керекди, къайсы частданса? — деб сорду.

— Мен ашыгъыш донесение бла келгенме!

— Писарев менме, — деб комиссар узалыб джашны кёолундан пакетни алыб, ызына олтурмагъанлай, аны ичинде бюклениб тургъан къагъытны ачды. Къагъытда былай джазылыб эди:

«Отделни комиссарына джолдаш Писаревге.

Сизден келген буйрукъ бла Къарачай-Черкес эскадронлагъа ючджюз партизан къураб къошханбыз. Былайда аслам кюч бол-

гъанын сезиб, Шкуро сизге чабаргъа деб 5 мингден артыкъ аскерни Бешлеевка стансеге джыйыб башлагъанды. Разведка табхан хапаргъа кёре, бирсикюн танг аласы бла Шкуро Уллу Стансеге кирирге мурат этеди. Биз былайда къалыб кетсек, сизге хайырыбыз тиерик тюлдю. Буйругъугъузну бизни келечибиз бла къайтарыгъыз.

13 август. 1918 джыл, Гутякаров, Санин»

Комиссар, къагъытны окъуб бошаб, тюше башлагъан чачын къолу бла сылай, орнуна олтурду. Джууаб сакълаб, аллында сюелиб тургъан джашха къараб, Писарев:

— Кесигизге юч-тёрт сагъатдан къайтырыкъса, ары дери ашагъан-ичген да этиб, кесинг да солу, атынгы да солут, — деб ариу санлы, ариу чырайлы джаш адамгъа джюреги илешиб сорду:

— Атынг неди?

— Ибрахим...

— Черкеслимисе?

— Огъай, къарачайлыма...

— Ким эсенг да, сеннге салынган аманатны заманында толтургъанса, сау бол, — деб, нёгерине къараб къошду:

— Николай Николаевич, Ибрахимни ауузландырыгъа керекди, ач болур, атына да къарасынла. Тынчайыр джерин кёргюз да, мычмай къайт.

Ала эшикке чыкъгъанлай, Писарев Ибрахим келтирген хапарны юсюнден къызылгвардия отрядны командири Борисенкогъа къагъыт джазды.

Комиссар къагъытны джазыб бошаргъа Николай Николаевич эшикден кирди. Писарев, столдан башын кёлтюрюб, айтды:

— Николай Николаевич, джаш бизге къолай хапарны келтирмегенди. Шкуро беш минг адамы бла, тамбла къалыб бирсикюн Бешлеевкadan бизге чабаргъа деб, хазырлана турады. Чегет бёрюча, ол бир джерден къачыб, дагъыда бир джерден чыгъыб айланады. Заман сакъламайды, Борисенкогъа ашыгъыш къагъыт джиберирге керекди. Эм ышангылы адамынгы бери чакъырт, — деб, джазгъан къагъытын пакетге джарашдырыб, мюйюшлерине пашот салды.

Кёб турмай Николай Николаевич бир аскерчини алыб ызына кирди.

Комиссар, джашны кёргенлей:

— А-а-а! Самарин, тамам тыйыншлы джашны келтиргенсе! Берлакыга кел, — деб джашха столда пакетни кёргюзе кышду:

— Ма бу кыагыт эки сагыатдан «Н» станседе джолдаш Борисенкону кыолуна тюшерге керекди. Ангыладынгмы?

— Ангыладым! Джаным сау болса, заманындан да алкыа кыайтыркыа кюреширме, — деб джаш комиссарны аллында сиркыатды.

— Хайда, ашкы джолкыа!

Самарин, пакетни кёкюрегине терен джарашдырыб, бурулуб, ашыкыш штабдан кыкыды...

* * *

Уллу Стансени, акыладан сыйырыб, аладан бош этгенден сора Борисенко, тау эиекледе элле бла станселени башларына бош этерге деб, юч мингге джууук аскери бла кюн батхан джанына кетгенди.

Бусагыатда Уллу Стансени ичине салынган джорукну сакылар ючюн, отделни комиссариатына бойсунган кыруу эки джюзге джууук адам кыалкыанды.

Стансени ичине кыайкы тохтаб тынчлык болуб бошамыганлай, Писарев Гутякаровдан табсыз донесениени алкыанында, башында айтылганча, Борисенкогы атлы чабдырыб, штабда Николай Николаевични кыюуб, Окружкомгы кирди.

Окружкомну тамадасы, талай адам бла сёлеше турганлай, Писарев киргенинде, орнундан ёрге кыобуб, саламлашды. Пономарев, Писаревни ашыкыш иши болкыанын эслемей:

— Андрей Савелич, шагърей бол, была кыарачайлы джолдашларыбыздандыла, — деб Писарев киргенлей ёрге кыобхан таулуланы алларына келиб, аланы бирем-бирем комиссар бла шагърей этиб башлады. — Бу ючюсю уллу ёзенчиле Шахмырза, Кыанамат, Таулан, бу джашладан да орта ёзенден Сагыт, бу да гитче ёзенчи Алий, кёб болмай келиб тау элледе болумну юсюнден хапар айта турадыла.

Писарев кёзюу-кёзюу бешисини да кёолларын кьаты кысыб айтды:

— Гутякаров бла Санинде бусагъатда неллай бир адам барды?

— Тёрт эскадрон бла ючджюзге джууукъ партизан.

Пономарев, мычымай адам джибериб, кьарачайлыла да тургъанлай, комитетни членлерин джыйыб, ишни болумун айтды.

— Уллу Стансе, — деди ол, — тау элlege баргъан джолну ачхычыды, ол себебден биз аны кьолдан ычхындырмазгъа керекбиз. Борисенко, бизден кьагъытны алгъанлай, аскерин бери айландырлыкъды. Мен анга ишексизме. Мен айтханны таб кёре эсегиз, аны джууабын сакъламай, Гутякаровдан келген джашха керекли буйрукъну бериб, заманында джиберейик. Алай этсек, Санин да, Гутякаров да кече арагъа былайгъа джыйылырча боллукъдула. Башха айтырыгъы болгъан бармысыз?

Джыйылгъанла бары да, Пономарев айтханнга разы болуб, оноу алайда тохташханында, Писарев айтды:

— Алай эсе, буйрукъну былайда джазыб, мычымай ашырыргъа керекди.

— Буйрукъ джазаргъа, бизден эсе, сен устаса, джаз.

Писарев, кьагъыт джазарны аллы бла телефонну алыб, штабха сёлешди:

— Николай Николаевич, Гутякаровдан келген джигит, атына миниб, былайгъа келсин.

Телефон бла сёлешгенден сора комиссар Санин бла Гутякаровгъа буйрукъ джазыб, накетни джарашдырды.

«Атлы полкну командири Саниннге, партизан отрядны командири Гутякаровгъа.

Бу кьагъытны алгъаныгъыз бла, мычымай джолгъа чыгъыб. Уллу Стансени туурасында «У» элде тохтагъыз. Былайгъа джетгенлей, экигиз да штабха келигиз.

13-VIII-1918».

Окружкомну тамадасы *Пономарев*
Отделении комиссары *Писарев.*

Юсюнде тау кийимлери бла, тубюнде джарагъан аты бла чырайлы джаш адам келиб терезени туурасында тохтагъанында, Писарев айтды:

— Ма быллай джигитледен бюгюн былайда минг адамым

болса, кишини да кыйынамагъанлай, Шкуро бла кесим «сёлешиб» кюярыкъ эдим...

— Кесигиз бла бетден бетге таныш болмагъанлыгъыма, хапарыгъызны кёб кере эштгенме, къалайды таулада хал?

— Тауланы алкъын тубан басыб турады. Халкъ, джарыкъ кюннге чыгъаргъа излеб, бек термиледи... — деб Шахмырза джууаб этди.

— Къоркъмагъыз, былайгъа тийген кюп сизни тауланы да джарытырыкъды. Россиядан къачыб былайгъа басынган Шкурола, Деникинле, Красновла, Масловла бир джанындан, ичибиздеги Қылычгерийле, Мырзакъулла да бир джанындан чыгъыб бир кесек кыйнайдыла. Алай болса да барыбыз да кючюбюзню бир этсек, былайың тазаларбыз аладан, — деб ышара Пономаревгъа бурулуб, къошду:

— Шкуро Бешлеевкагъа аскерин джыйыб, тамбла къалыб бирсиюн бери кирир мурат этиб айланады, — деди.

— Ким айтханды сеннге ол хапарны?

— Гутякаровдан атлы келгенди. Хапар керти хапарды.

— Борисенкогъа билдиргенмисе?

— Бусагъатда атлы чабдырыб келеме.

— Бу джол къонакъланы хатерлери болсун, мындан ары, джолдаш Писарев, эсинге алыб кюй: аллай ишлеге энчи оноу этилмейди. Қъагъытны алгъанлай, Комитетге билдирирге керек эдинг. Сен былайгъа келирге бошамасанг, мен сеннге барыгъа заман табарыкъма. Биз стансени ала да ызына сыйырта туругъа боллукъ тюлбюз! Ох, къалай налат адамды, ол Шкуро... Кёбмю болады ол, аскерин да кырдырыб, тогъуз-он адамы бла къачыб кючден къутулгъанлы? Энди уа не этиб айланады, къайдан да табады бу быллай бир адам?

— Къайда кългъан-булгъан да къачыб, аны кюлуна джыйылыб барады...

— Неллай бир адамы барды?

— Беш минг чакълы бир...

— Охо-о! Борисенконукъуланы, Гутякаровнукъуланы, былайдагъыланы да бирге джыйсанг, аладан аз болабыз... Адам табырыкъ эсек да, сауут джокъду. Бу джолдашла да Ташчыны ишчилери бла элчиледен партизан отрядла кюуаргъа деб сауут тилейдиле. Сауут, сауут... Къайдан алсын адам сауутну?

— Эки-юч сагъатдан Борисенкону джууабын аллыкъбыз. Олызына къайтыб, урушха кире эсе, сауут джетиширикди.

— Заман, заман азды... Борисенкону джууабына кёре, Гутя-каров бла Саниннге да буйрукъ джиберирге керекди, — деб Пономарев, столда къагъытха не эсе да джазыб сорду.

Олтургъанла бары да башларын терезе таба бурдула. Кёрошмейин арадан он джыл озгъаны да, Ибрахимни ёсюб уллу адам болгъаны да Қъанаматны кёзюн алджаталмады.

Терезеден къараб Ибрахимни былай кёргенлей, Қъанаматны бети учхунча агъарыб, секириб ёрге туруб:

— Ибрахим! — деб къычырыб, мыллыгын эшикке атды.

Ибрахим, окружкомгъа кирирге деб, атындан тюшюб, босагъа таба айланды. Юйден гузаба чыгыб келген мазаллы къарасакъал адамны кёрюб, «бу уа къайданды экен», — деб кёлюне келе, эки кёзюне джити къарады. Қъарасакъал, Ибрахим умут этгенча, озуб кетмей, тириден тири атлаб, джетиб къайынын къучагъына къысды. Кёзлерине джууукъ къарагъанында, Ибрахим да къарасакъалны таныды.

— Қъанамат! — деб къычырыб, ол джапындан да бек сыйген кюеуюню кёкюрегине къысылды. Ибрахим асыры бек къууаннгандан джюреги такъыр болуб, кёзлерине джыламукъ урду. Қъанаматны сакъалында да талай джыламукъ тамчы джылтырады.

Шахмырза, Ибрахимни ким болгъанын кеч эсгериб, ол эки адамгъа сейирсиниб къараб тургъан орус тенглерине айтды:

— Унутмагъан эсегиз, 1907 джыл Қъанамат бла къачыб, хаджирет болуб айланган джашчыкъ ма буду, кеси да Қъанаматны къайыныды.

Пономарев, Писаревни джелкесине къараб:

— Бери чакъырыгъыз да, бизге да танытыгъыз, кесигиз кесигизге хапар айтыб турмагъыз да, — деди.

Аны эштгенча, Қъанамат бла Ибрахим, бир-бирине къараб, бек къууаннгандан, бетлери къызарыб, босагъадан кирдиле. Ибрахим олтургъанланы барысы бла саламлашды.

Пономарев туруб, Ибрахимни аллына келиб, къолун тутуб, атасыча, кёзюне джылы къараб айтды:

— Ибрахим, къалайды саулугъунг, солутмагъанлай ызынга ашырабыз, кёлюнг къалмасын.

— Хата джокъду, буйрукъну толтурургъа мен хар заманда хазырма!

— Аскерде къуллукъ этгенли неллай бир болады?

— Къазауатны аллындан бери да аскердеме.

— Юйге тансыкъ болгъанмыса?

— Заман келсе, юйге да къайтырбыз.

— Керти айтаса, эм алгъа джолну багушдан тазаласакъ, юйге баргъан тынч боллукъду. Шкуро деб бир багушну джел бизни таба сюрюб келеди деб хапар келтиргенсе да, аны къоратыр ючюн, сен ма бу пакетни Саниннге неда Гутякаровгъа табдырыргъа керексе, — деди.

Ибрахим, ышарыб, пакетни хурджунуна сала, кетерге эркинлик алды.

Къанамат, къалгъанла бла къалыргъа чыдамай, Ибрахимни ызындан арбазгъа чыгыб айтды:

— Бусагъатда сѐлешир заман джокъду. Джангыз айтырым, керек болмагъан заманда чѐрчеклик этме.

Ибрахим, анга джууаб берир орнуна, эрлай атына миниб, сорду:

— Юйден хапарынг бармыды?

— Къайгъылы болма, бары да тынчдыла...

— Тамадала барысы былайдадыла, тиле да, энди биз бирге болурча эт! — деб атына къамчини джетдириб, къызыу джортуб, Ибрахим орамны ѳрге айланды.

Эки кѐзюн андан айырмай, ызындан къараб туруб. Ибрахим башха орамгъа бурулуб, кѐзден ташайгъанлай, Къанамат гитче Ибрахимчикни бу болумда кѐргенине джюреги кѐлтюрюлюб, ышара-ышара ызына кирди...

* * *

Аскер къуллукъгъа туугъан адамча, юсуне саууту-сабасы окъ бла кебча джарашыб, бир сары шинли, чырайлы адам картада къызыл карандашы бла талай джазыуну тѳгереклерине сызла тартады. Дагъыда бир кѐк карандашны алыб, картаны бир башха джерлерине кѐк сызла тартыб, ол башын кѐлтюрдю.

Ол адамны джылы къатында сюелген алты нѳгеринден джаш болса да, ала аны айтханына да, картагъа къараб этген оноууна да толу ышаныб тургъанлары бет тюрсюнлеринден ачыкъ таны-

лыб тура эди. Сары шиили адам сёлешген, джазгъан заманда да къалгъанла эс ийиб тынгылагъанларына кёре, ол алагъа тамадалыкъ этгенине ишек джокъ эди.

Картагъа керекли белгилени салыб бошагъанында, тамада командир, тау кёллеча, кирсиз кёк кёзлерин нёгерлерине айландырыб айтды:

— Комиссариатдан келген къагъыт бла бизни разведкабыз келтиргеп хапар бир-бирин тутадыла. Энди картагъа къарагъыз: ма былайгъа Шкуруну аскери джыйылады. Ма бу сызланы ортасы аны Уллу Стансеге келлик джолуду. Экинчи джол бла аны келир мадары джокъду, не ючюн десенг, бу джол андан эсе джыйырма эки километрге къысхады. Биз аны келгенинден хапарлы болгъаныбызны да ол бек ариу биледи. Бизни разведкабыздан къоркъуб, узагъыракъ болджалны аны ючюн салгъанды ансы, Шкуро этген муратын узакъгъа созгъан адам тюлду. Ол Уллу Стансеге эртденбла чабарыкъды, анга ишексиз болугъуз. Энди бизни юсюбюзден, Писаревге кавказ эскадронла бла партизан отрядланы керекли джерге чыгъарт деб джазгъанма. Бизни былайда аскерибиз юч полк бла разведка эскадрон болады. Биринчи полк «А» элде, экинчи полк «И» элде, ючюнчю да стансени къыйыры садда штаб бла бирге тохтайдыла. Биринчи полкну урушха мен элтирикме. Башларыгъыбыз былайды: бу тереклени алларында төрт тоб, бу къулакъчыкъны башында чырпыланы аллында да сегиз тоб, онеки тоб да къабырланы алларында къуруллукъдула. Тобчула бла артда да сёлешрикме. Джау, мен айтхан джол бла келиб, бу сыртны энишге тюшгенден сора мыллыгын стансеге атарыкъды. Шкуро, бизни Уллу Станседен узакъда болгъаныбызга ышаныб, ары урушсуз кирирге акъыл эте болур. Ол керти да станседе аскер джокъду деб ышанырча, биз кесибизни билдирмей, иги джууукълашхычы, шыкыртсыз туругъа керекбиз.

Шкуруну аскери ма ол батыугъа джетгенлей, юч минутну тохтаусуз тоб бла урабыз. Тобла тохтар-тохтамаз, биринчи бла экинчи полкла эки джанларындан, кавказ эскадронла бла партизан отрядла да ма бу джанларындан бирден уруб, башларын кёлтюрмезча этербиз. Шкуруну резервине ючюнчю полк чабады. Заман азды, джолдашла, ангылашынмагъан зат бар эсе, соруугъуз, — деб командирлеге къарады.

Штабны начальниги, чачына акъ ургъан, адам ортасы бол-

гъан, къуу алаша адам, сары шинлини тюбюнден ёрге къараб сорду:

— Яков Петрович, тобчула бирер адамны мычымай тобла къуруллу къ джерлеге джибериб, кюндюзгю заманда болумгъа къараб, тоблагъа джараулу орунла сайларча этилсе, къалай кёресиз?

— Тюз айтасыз, тобчула бла сёлешген заманымда аны унут-мазма. Дагъыда сорлугъу болгъан бармыды?

Кёзлюклерин тюзете, биреулен:

— Джаралыла къалай боллукъдула? — деб сорду.

— Аланы юсюнден ары баргъандан сора, таб джерге къараб, алай сёлеширикбиз. Хар зат биз былайда эсеблегенча болса, кёб джаралы болмазгъа керекди. Бармыды энди уа сорлугъу болгъан?

— Атакагъа сигнал?

— Тобла атылыб бошалгъандан сора юч минут! Сигналсыз башларыкъбыз. Бизге онг берлик, джаугъа эс джыйдырмай, бир къолдан дженгил уруб къаушатыуду, ол эсигизде къалсын! — деб Борисенко, кенгешни битгенин билдире, столдэ картаны бюклсб, штабны начальнигине бере къобду, — разведка эскадрон-ну командири бла штабны начальнигинден къалгъанла бошсуз, джолдашла. Сагъат джарымдан джолгъа чыгъарыкъбыз.

Полкланы командирлери бла тамада врач тышына чыкъ-гъанлай, Яков Петрович разведканы командири, джаш адамгъа къараб, буюрду:

— Джолгъа кюндюз чыкъгъаныбыз, аллай заманда джолну узакъдан кёрюнгени да сейнге белгилиди. Адамларынгы табы-ча кесинг юлешиб, биз барлыкъ джанында бир ишекли адамны ычхындырмай тыйыб, бизге ашыр. Отряд джолну джарымын баргъандан сора «Тузлу къулакъда» тохтаб, алайдан ары, кёз байланигандан сора чыгъарыкъды. Биз тохтагъан кёзюуде сиз Родник хуторда тохтаб, андан ары джолунга бизни бла тенг чы-гъаса. Уллу Стансени кыйырына джетгенден сора, адамлары-нгы бир джерге джыйыб, бизни сакълайса. Ангыламагъан за-тынг бармыды?

— Барын да ангылагъанма!

— Ашхы джолгъа, мычымай тебре, — деб узалыб, джашны къолун тутуб, эшикке дери биргесине барыб, ашырды.

Борисенко штабны начальниги бла къалыб, арадан эки-юч

минут да кетгинчи, эшикден отрядны комиссары Добрынин кирди.

— Быллай адамла бла, Шкурола беш болуб келселе да, кьоркьуу джокьду! Полкланы бары бла да сёлешиб келеме, барыны да кёллери бек алапатды. Бизни отрядда комиссарны иши тынчды.

— Асыры бек махтама бусагъатда, не алапат аскерге да командир керекча, комиссар да амалсыз керекди. Сагъыш этиб кьарасанг, менден эсе сени ишинг кыйынды. Ишлеген да менден эсе сен кёб этесе.

— Алай къалай айтаса, Яков Петрович, — деб не заманда да намысына сакъ адам Добрынин Борисенкону аузуна чабды. — Не бла бошадыгъыз?

— Экибиз оноулашханча, командирлеге болумну саулай аңылатдым. Джукъу тюрлендирмегенбиз, Семен Иванович. Мени кёлуме келгеннге кёре, командирле джыйылгъан заманда сен да мени бла болургъа керексе...

— Тюз айтаса, алая биз ючюбюз бирге оноулашхандан сора сиз былайда командирле бла, мен да аскерчиле бла сёлешмек, заман джетерик тюз эди да, аны бла кетгенме, кечмеклик тилейме.

— Сен да тюзсе... — деб ышара, Борисенко, узалыб кьабыргъа чюйге тагъылыб тургъан бёркюн алыб, башына кийиб, джанындан сагъатын чыгъарды.

— Охо, джолгъа чыгъаргъа кьуру джети минут кьалгъанды. Хайдагъыз, тебрегиз, майна атла да джетдиле, — деб саламбаш юйчюкню алаша эшикчигинден аллына муккур болуб, ийлиб тышына чыкъды...

* * *

Экинди заманда, бери тохтаусуз келиб, Бешлеевка стансени акъла кючлегендиле. Тогъуз-он солдат тюшмеген хазна юй кьалмагъанды. Къой сюрюуге джыйын джанлы ычхынганча, Шкуро-ну солдатлары тауукъ орунла бла тонгуз орунланы кызыу-кызыу джокълайдыла. Былайгъа джетер-джетмез аракьыдан тылы сапынига дери табылгъанны тонаб, муккур Захарны тюкенин бош этгендиле. Джелпегей кийген бёрклерини тюблеринден таралмагъан узун чачлары мангылайларына тёгюлюб, эсирген кызылхамхотла, арбазда джаш тишируу эслегенлей, харх

этиб силегейлерин чача, кьолларын алларына узатыб, бир-бирине ал бермей чабадыла...

Садлада тагъылгъан ач атла, тереклени кьабукъларын кьайиш-кьайиш кьобарыб, татыуларын жаратмай, аякъ тюблерине атыб, чибин кьорургъа кьлтюрген туякълары бла теблейдиле.

Бир юде кереклилерин табмай, башха юлеге джюрюген солдатла, орам бла айланыргъа эриниб, джетиб тургъан юй бачхаланы ичлери бла ары-бери сокъмакъ саладыла. Аскер кухняланы шапалары, отун излеб кьыйналмай, балтаны-балтаны джетдириб, кьургъакъ бурууланы ууатадыла. Орамда жарыкъ таууш этиб ойначу сабийчикле, бирери бирер джерге кысылыб, бармакъчыкъларын ауузчукъларына кьабыб, тьрт жанларына кьоркъуб кьарайдыла. Былай деб сьз айтыргъа мадарлары болмай, онгсуз кьартла ачудан кьургъакъсыгъан тамакъларын ариуларгъа кьорешедиле. Джайны-джай узуну бачхалада тьрт санларын тьйюб кьорешген тиширыула, бир кюнню ичинде джетиб кьалгъан зырафлыкъгъа тьзалмай, акъ джаулыкъларыны учлары бла кьзлерин сьртедиле. Бир анда, бир мында шок, герох атылгъан тауушла эштилидиле. Бу стансечикге бир уллу дерти болгъан бандит сьрюю келгенди деген болмаса, былайгъа бир масхабха сыйынган, тамада, кичи айыргъан аскер келгенди деб айтырча тьлдю.

Стансени «маджал» юйлерини биринде эсирген офицерле бла бирге Шкуро кеси да олтурады. Аланы ичинде эгетлери зор бла алыб келген талай джаш тиширыу кььорнедиле. Тиширычукъланы кьб болмай джылагъанлары мыдах кьзлеринден белгиледи.

Бекден бек джылына баргъан офицерле артдан артха кеслерин эсгермей, генералны намысын кьююб, тиширыула кьайгылы бола башладыла. Аланы бири, Шкуро кесине теджеб тургъан бир ариу джаш кьызыкъны кьолундан тартыб, келтириб тобугъуна олтуртду.

Генералны кьансыз акъ бети кьып-кьызыл кьызарыб, неках кьатыны селеке этиле тургъанча, джюреги чанчды. «Ол меникиди» деб кьычырыргъа ийлыкъгъан эте эди, ингирли бичиб тургъан муратлары уа оюлуб тебреген эдиле. Кьэню джумуб ачынчы башында тьрлю-тьрлю сагъышла бир-бирин ауушдура келиб, Шкуро секириб ёрге туруб, кьолун ёрге кьлтюрюб, бир да аямай джумдуругъу бла столну урду. Олтургъанла, джукъ ангытамай, ау чабхан кьзлерин генералгъа айландырдыла. Шкуро,

эки джумдугуун кьаты кысыб, кёзлерин джандыра да джума, хамхотун офицерлеге бура келиб, тобугуна кызыны олтуртхан офицерде тохтатды.

— Джюйюсханла! — деб кычырды ол. — Мен сизни, кёлюгюню джазар ючюн, биргеме олтуртуб, аш-суу ашатхан, ичирген заманда, сиз не затла этиб башлагъансыз? Кесинги джюрюте билмей эсенг, кёжюмден кьораб кет бусагъат! — деб бармагын джюрегине джара салгъан офицер таба узатды.

Тенглери кьараб тургъанлай башына аллай учузлукъ джетгенинде, офицерни эси неге эсе да кетиб, чыртда ичгени болмагъан адамча, секириб ёрге туруб, бетин эрши этиб, Шкурогъа къайырылды:

— Быллай заманда адамны кыстаргъа сени эркинлигинг джокъду! Былайда биз барыбыз да тенгбиз!

— А-а-а... Сен энтда джууаб этерик кёреме! Къарачыгъыз, ол мени бла тенгди! Ха-ха-ха! — деб кёзлерин джумуб, джаууна кирпичлерини аралары бла кьараб, дагъыда джангыдан джандырды. — Къайтарыб айтама, чыгъыб кет бусагъат!

Офицер, юйден чыгъарны орнуна, Шкурогъа алгъындан да эрши кьарады.

Шкуро, не заманда да басымсыз адам, чыны да алай уллу болмагъан бир офицер айтханын этерге унамагъанында, андан ары тёзерге кишилиги джетмей, джанындан герохун чыгъарыб, офицерни юсюне талай кере джандырды. Олтургъанла бары да ёрге кьобдула, анда-мында шиндик аугъан, сауут сынган, тиширыу кычыргъан тауушла чыкъдыла. Юйню ичи къалабалыкъ болду.

Полгъа джыгъылыб тургъан офицерге эрши кьараб, «Къоратыгъыз» деген магъанада герохуну бурнун бир джанына силке, Шкуро акъыртын ауаз бла айтды:

— Джюйюсханла, мен бу адамда бизни къаныбыз ойнамагъанын эртдеден бери да эслеб тура эдим. Бир ишексиз, кесин большевиклеге сатхан къауумдан болур.

Аны эштгенлей, джаралы офицер анга бурама деб башын адамы болмагъан мюйюшге айландырыб, къан джётгюре айтды:

— Мен большевик ёмюрде да боллукъ тюл эдим, алая большевикле сени кибикледен минг кере иги болурла, — деб кёзлерин джабды...

— Бир сылхыр кьой бютеу сюрюуну бузады деб ма быллай адамланы юслеринден айтылады. Джолгъа чыгъарыгъызны ал-

лында мындан кѣб ичмегиз, аракъыдан тояма деген бар эсегиз, сокъранырсыз...

— Тамбла мында солурбуз деген эдигиз да...

— Тамбла Уллу станседе солурукъбуз, хайда, чачылыгъыз, джюйюсханла! Бир сагъатдан джолгъа чыгъабыз. Мен бир заманда да тамбла этерик ишими бирсиюннге кѣчюрмейме. Борисенко арлакъда сагъатда акъырын стансеге кириб, большевиклени джагъаларындан алыргъа керекди. Эки-юч кюнню былайда турсакъ, биз алагъа этерикни ала бизге этиб къоярыкъдыла,—деб андан ары сѣлеширге излемегенни таныта, стол артындан чыгыб, башына кѣк бухар бѣркюн къаблады.

Сау кечени ашар-ичер муратлары болгъан офицерле тамбланы хапарын эштгенлеринде, симсиредиле. Аланы асламысы Шкуропу къылыкъларын уста таний эдиле. Ол терс-тюз айтхан эсе да, эшек бузгъа тирелгенча, бир айтханындан тебмеген адам эди. Ол себебден киши ауузундан сѣз чыгъармай, олтургъанла бирем-бирем орунларындан къобуб, седиреб башладыла...

* * *

Къараууз кѣкню кюн чыкъгъан джаны онгуб, хуппеги бет алыб башлагъанды. Аны джарыгъындан къачханча, джулдузла, бирем-бирем седиреб, кѣзден ташаядыла. Танг белги бериб башлагъанына къууаныб уянган къанатлычыкъла анда-мында таууш этиб тебрегендиле. Гугурукла, бир-бирине эришгенча, тамакъларын бошлаб къычырадыла.

Тейри джарыкъда кѣлеккеси кѣрюне да дагъыда кѣзден ташая, бир атлы келалгъанын келиб, стансеге джетди. Қыйыр орамны мюйюшюнден эки-юч юй озгъанлай, ол, къысха тохтаб, секириб атындан тюшдю. Къара маскечикни керексиз заманда чабханына не эсе да бирле айта, атын эшик юсюнде сюелиб тургъан къарауулгъа тутдуруб, ашыгъыш юйге кирди.

Босагъадан атлар-атламаз ол адам:

— Джолдаш командующий, аллары «Башсыз сыртха» джетди. Бары да бир джол бла келеднле, — деб къысха солуй, олтуруб тургъан адамланы бирине хапар айтды.

Аны эштгенлей, стол джанында олтургъанла ючюсю да ѳрге къобдула.

— Сау бол, иги хапар келтиргенсе, къайт ызынга, бир ат-

ламларын кѣзден ычхындырмагъыз, — деб ол адамны ызына ашырыб, Борисенко Пономарев бла Писаревге кѣзюу къарай айтды:

— Энди, разы эсегиз, бу джол мен айтханнга тынгылагъыз, экигиз да былайдан штаб тургъан джерге барыгъыз: не джюзген окъ болур, не осколок болур, былайда сиз этер къайгъы кълалмагъанды.

Писарев, ышара-ышара, Борисенкону аллына джууукъ келиб:

— Эх, Яша, Яша... Биргеме келигиз, дерни орнуна, алаймы айтаса! Биз ишни артына дерн бирге болургъа керекбиз. Бюгюн барыбызны да борчубуз бирди.

— Алай эсе, меннге берилген власть бла буйрукъ этиб къайтарлыкъма.

— Яков Петрович, алай айтханым джанынга тиймесин, урушда не да болады. Сени ѳлтюрселе уа, орнунга ким сюелирге керекди?

— Ол заманда келирсиз...

Пономарев Борисенкону джюрегин бек ариу ангылай эди. Алая бюгюннгю болумгъа кѣре, не кесине, не Писаревге былайдан тыйыншлы джер болмагъаны себебден ол Борисенкогъа:

— Яков Петрович, бош сѣлешгенден не хайыр барды, бюгюн барыбыз да былайда болургъа керекбиз, — деб андан ары Борисенкогъа сѣз айтдырмай, кълутугъундан кириб, Писаревни кѣзю-башы бла чакъыра, арбазгъа чыкъдыла.

Стансени къыйыр юйлеринде, Шкуруну разведкасы келгени болса уа деб, ала бла сѣлеширге талай адам сакълайдыла, алай адамла ич орамлада да бардыла. Быланы Яков Петрович кеси хазырлагъанды. Станседе кълалгъан халкъ, бир джукъдан да хапары болмай, алкъын джукълайды...

Бу тѳгерекде эм мийик юйлени бирини чардагъына ѳрлеб тѳрт тобдан кеслеринне телефон келтириб Борисенко, Пономарев, Писарев, Добрынин, кѣзлерин уллу джол тюшген сыртдан айырмай къараб тургъанлай, Шкуруну разведкасы кѳрюндю. Ол «къайгъысыз» стансеге кириб, арадан джарым сагъат да кетгичи. къарамдан аскер кѳрюндю.

Стансеге кирген акъ разведканы экѳулени атларын тѳртгюл-летиб ызларына къайтдыла. Ала тюгел башына да чыкъмагъанлай, кълпахъны тюбюнде тохтаб, эки акъ быстырны ѳрге кѳлтюрюб, хауада ары-бери силкдиле. Олсагъат Шкуруну аскерни сыртны башындан энишге къуюлуб башлады. Стансени къыйы-

рына төрт-бешдюз метр кьалгъашында, акъланы аллары кысха тохтады. Дуппурну кыйырындан учу-кыйыры болмагъанча кёб аскер тюшюб, бары да тюбюнде тохтадыла. Былайда кёб турмай, ала, бёлек болуб, тизгинлешиб джарашдыла. Аланы алларында Шкуро, тюбюнде да акъ аты бла, тамада офицерлерин төгерегине джыйыб, не эсе да айтады.

Борисенко пёгерлерине:

— Хыйлачы тюлкю, стансеге биргелей кирирге кьоркзуб, аскерин бёледи. Бизге бусагъатдан табы боллукъ тюлдю. Басам, — деб телефонистге айланыб кьолун кёлтюрюб, кесгин ауаз бла буюрду:

— Атыгъыз!

Телефонист ол сёзюю къайтарыб айтыр-айтмаз, мычымай бир-бири ызындан Борисенкону тобларыны ауузлары акъланы төрт джанларындан от чючгюрюб тебретиле. Тобла бла бирге «Максим» пулеметла да чыкъырдаб башладыла. Къараб-къаргъынчы болгъан бары тютюннге, чарсха бёленди.

Шкуро, къапханнга тюшгенин ангылаб, аскерни кенгирек джайыб, къарышыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа, къайсы джанына чабаргъа кереклисин, къайда къаллай бир кюч болгъанын ол кёрмей эди. Аны эс ташлагъанын кёргенлеринде, хатерсиз тобланы тюблеринден къачыб, акъ аскерле, генералны буйрукъларын кюлакъларына алмай, седиреб башладыла.

Акъланы алай къатышханларын эм таб кёзюуге санаб, Борисенко аскерине атакагъа кирирге буйрукъ берди. Акъланы төрт джанларын кюршалай, джерден чыкъгъанча, кызыл аскерле, кёб болуб, джаугъа эс джыйдырмай, аны тизгинлерин иги огъуна джукъартдыла. Шкуро кеси, ишни аллындан огъуна терсейгенин таныб, аскерини бир бёлегин да алыб, кюлакъ ышанчыкъ бла къачыб, тас болду. Ол себебден акъла, бийсиз чибинлеча, кючлерин бир джерге джыйышдырыб, къаршчы сюелалмай, асламысы кырылдыла.

Къалгъанлары да джарым сагъатдан сауутларын атыб, кюлларын ёрге-ёрге кёлтюрдюле. Анда-мында бир герох, шок атылгъан болмаса, таулада таякъ джангурну ызындан кюн тийгенча, дженгил кюралыб, дженгил башланган уруш, дженгил огъуна бошалыб, Борисенкону аскери акъладан сыйыргъан сауут-сабаны, аскер атланы бир джерге джыйышдырыб, стансеге ашырыб башладыла...

1. Романны маъанасы неди?
2. Қъарачайда Совет власть ючюн кюреш къалай баргъанды?
3. Граждан къазаутда халкъланы шохлукъларын автор къалай кѣргюзеди?
4. Иги геройла бла осал геройланы сѣфатларын ачыкълагъыз, алагъа характеристика беригиз, портретлерин айтыгъыз.
5. Қъарачай-Черкесияда Совет властны салыр ючюн, аны бегитир ючюн кюрешген революционерлени, аскер башчыланы юслеринден билгенигизни айтыгъыз.
7. Окъулгъанны планын салыгъыз, анга кѣре хапар джарашдырыгъыз.

ХАРАКТЕРИСТИКА БЛА ПОРТРЕТ.

Геройну халисини (характерин) шартларын ачыкълаугъа характеристика дейбиз.

Ата джуртун, халкъын, ишин, эркинликни, тюзлюкню сѣймеклик, акъыллылыкъ-акъылсызлыкъ, джигитлик — къызбайлыкъ, халаллыкъ-харамлыкъ, ишленмеклик-ишленмегенлик, сѣзюне кертилик, керти болмагъанлыкъ, д. а. к. халини шартлары адамны джашауда этген ишинден, атламындан, сѣзюнден билли-недиле.

Сѣз ючюн, Қъобанланы Дахирни «Таулада таууш» деген романында геройланы халилерин, аланы шартларын ачыкълагъан затлагъа кѣре характеристика беребиз. Аланы бир къаууму иги халили, башха къаууму аман халили геройладыла. Иги халили геройла Совет власть ючюн къанларын-джанларын аямай кюрешедиле, аманла уа Совет властха, халкъгъа да къаршчы-дыла, тюзлюкню сѣймейдиле.

Характеристика геройну сѣфатын толу суратларгъа болуш-ды. Ол затланы юсюнден портретни да маъанасы аз тюлдю.

Портрет деб биз адамны тыш къарамын суратлаугъа айтабыз. Адамны болумун, аны халисин тыш къарамындан таныргъа да боллукъду (кѣзлерини къарагъанларындан, тюрсюнгинден, атлагъанындан, кесин тута билгенинден дегенча затладан).

1. Характеристика деб неге айтабыз?
2. Халини иги бла осал шартларыны маъаналарын ачыкълагъыз.
3. «Таулада таууш» деген романны юзююнде иги эмда осал геройланы атларын айтыгъыз, баш геройну хали шартлары кѣргюзюлген джерлени табыгъыз.
4. Сиз окъугъан чыгъармалада кесигиз иги билген эки-юч геройгъа характеристика беригиз, аланы портретлерин айтыгъыз.

ЛЕНИННИ КЕЛЕЧИСИ.

«Чолпан» романдан.

Байрамукълины Халимат.

1918 джыл Сослан Наркомнацда къуллукъ этген заманда аны В. И. Ленин, Я. М. Свердлов Север Кавказда Чрезвычайная коллегияны тамадасы этиб джибередиле. Мында ол Г. К. Орджоникидзеге, партия, кърал органлагъа Совет властны бегитирге болушады.

1920 джыл ол Наркомнацны келечиси болады, Г. К. Орджоникидзе бла С. М. Кировну башчылыкълары бла Север-Кавказ ревкомда ишлейди, Къарачай миллет округну ревкомуна эмда партия организациясына председателлик этеди.

...Сослан джангы ишине джарашханлы кёб сагъыш этеди. Ма бюгече да, кечени арасы болуб барады, ол да, кабинетинден чыкъмай, къагъытда кесини планларын сызады. Чыртда арха созуу болмай, джер-джерге адамла джиберирге керекди, ала, Совет властны политикасын ангылатхан бла бирге, аны толу орнатыргъа болушургъа керекдиле. Ол джерлени бирер бёлюм этсек, ишлерге таб болур, деб къагъытда энтда сыза башлады: Кавказны бир бёлюм, Кърымны бир бёлюм, Орта Азияны, Къазахстанны да бёлюмлеге... Бёлюмлеге да башчыла, неден да бек керекли уа бу миллетледег кадрланы къуаргъа керекди.

Ёрге къобуб, биразны ол джазгъанларына къараб турду, сора къолларын да сыртына эте, акъырын джюрюб башлады. Къалай таб болду! Бу миллетлени интеллигенциясын партияны джанына буруу амалсыз керекди.

Дагъыда барыб ол джазгъанларыны аллында сюелди. Олтуруб энтда джаза башлады. Север Кавказны уа Тёбенги Советлеринде таулула бёлюмлерин къуаргъа керекдиле.

Былай ойлаша, кечени арасы кетгинчи туруб, сора къонакъ юйде кеси тургъан номерге кетди. Палтонун тешиб кесин кюзюде кёргенинде, «Кёлегим асыры бош болубму барады» дей, тешинирге керек болса да, джассы къубас белибауун къатыракъ къысды. Сергей Мироновичге ушайса деб а неме айтадыла мени, сюегими ушата болурла деб, белибауун тешиди. Ол да къолунда тургъанлай, столда ачылыб тургъан тетрадына — ууакъ-ууакъ джаза айланган затларына кёзю джетди. Герохун да джастыкъ тюбюне салды...

...Сослан кесини ишини юсюнден опоулашырга Владимир Ильичге барды. Владимир Ильични кьолун тутарына, сёлеширинс дерн сагъыш этиб баргъан Сослан, бир джукъ да эталмай, аны аллына келген орта бойлу адамны кьолун кесича кючлю кысыды. Сослан эс джыйгъынчы, Ленин, кесини шиндигине джегил бара:

— Олтуругъуз, Сослан Джамаевич. Сизни проектигизни мен бек джаратдым. Ууакъ бёлюмлеге бёлсек, ишни бардырыгъа тынч боллукъду. Тюздю, Тёбен Советледе таулуланы бёлюмлерин кзурау бютюн да игиди. Сиз разы эсегиз, мен ма бу бегимни хазырлагъанма, — деб Сосланга бир кьагъытны бериб, Сослан аны окъугъунчу, Владимир Ильич, башын бир джанлыракъ этиб, анга къарагъанлай турду. Окъуб бошагъанын кёргенинде уа:

— Къалай кёресиз, сизни проектигизни ма былай бегим этиб «Известияда» басмаласакъ? — деб сорду.

— Бек разыма, Владимир Ильич.

— Андан сора уа не айтыргъыз барды? — деб Владимир Ильич Сосланны кёзюне джити къарады.

— Андан сора уа, Владимир Ильич, Север Кавказны миллетлерини тиллеринде, кысха заманда, революцион литератураны джиберирге оноу эггенбиз. Келечиле ийиб, Советлени иилерине болушдуругъа дейбиз, — деди Сослан, Ленинден кёзю аламай.

— Тюз айтасыз. Ашарыкъ, ичерик бла къалайсыз? Джарашдыргъанмыдыла сизни иги? — деди Ленин.

— Нем да боллукъду, Владимир Ильич, — деб Сослан инджиуоп сагъыннган да этмедн.

— Сизни тау джуртугъуз Къарачайда да Советле бегий бардыла. Юйюгюз сизни анда болур, сагъыш этмегиз, чотла анда аман тюлдюле, Алай дегеним, анда бизге иш джокъду дегенлигим тюлдю, огъай, иш алкъын бек кёбдю. Халкъла бизни бладыла, хорларыгъыбызгъа уа ишек джокъду, — дей Владимир Ильич, эшикден киргенлей, онг джанында къабыргъада Кавказны тагъылыб тургъан картасына Сосланны да ала барыб, — ма былайлада уа Деникин кюч джыя айланады, — деб Къобан тегереклерин, Терк Башын кёргозе, кёзлерине салкъын чаба, Сосланга къарады.

— Владимир Ильич, Север Кавказда болумну мен бек ариу

билеме, Север Кавказда революцион иш бардырыгъа коллегия керекди деб мен кесими муратымы Яков Михайловичге джазгъанма, Наркомнац да анга огъай демегенди, — деди Сослан.

Владимир Ильич, бир бармагъын сакъалына джетдире, бир разны сагъыш этиб:

— Тамам иги оноуду бу. Керекли оноуду. Мени акъылым бла, ВЦИК муну къабыл этерикди, алая ол коллегиягъа тамадагъа сизни айырыгъа керекди, Сослан Джамаевич, — деб Ленин джарыды.

Владимир Ильичге Сосланны биринчи тюбешгени бу болду.

...Юч кюнден ВЦИК, Чрезвычайная коллегияны къураб, ол коллегиягъа Сосланны тамада этиб, членнге уа Уллубий Буйнакскийни, Умар Кубатиевни, дагъыда башхаланы айырды. Москвадан кетерлерини аллы бла Сослан Владимир Ильичге, Яков Михайловичге да тюбед, ишни юсюнден ала бла кенгешди.

Къач айны бир кюнюнде, 1918 джылда, Сослан, Буйнакскийни Кавказ миллетледен Къызыл Аскерге джашла джыйындырыгъа къоюб, кеси негерлери бла Владикавказгъа — Россияны юг джаныны Чрезвычайный комиссары Г. К. Орджоникидзеге кетди.

.

— Сослан Джамаевич, сиз бюгече атланалырмамысиз джолгъа? Хазыр болдугъузму? — деб Серго Сосланны кёзюне къарады.

— Хазырма, Григорий Константинович. Бюгече биз Грозныйге барыгъа деб, оноуубуз алайды. Андан чечен, ингуш элге джайылыб, андагъы адамларыбыз бла бир тилли болургъа керекди. Наркомнацны таулула бёлюмюню келечилери джерджерге чачылгъандыла, ала бла да тюбеширге керекди, — деди Сослан.

— Ашхы. Сизге болджалгъа юч кюн береме, Сослан Джамаевич, — деб Серго, джанында сагъатын чыгъарыб къарай. къол тутуб ашырды.

Бу кёзюнде, бирсулен ашыгъыш кириб:

— Деникинчиле шахаргъа чабаргъа хазырланадыла. Эртден беш сагъатда чабарыкъдыла, тахсачыла былай билдирдиле, — деб къысха айтды. Серго да, ол да бир-бирине къарашдыла.

— Таулуланы эм игилери Къызыл Аскерге кеслери келиб киредиле. Къайсы бѣлекни къалайгъа салырыбызны оноун этейик, — деб Серго бла ол адам штабха кирдиле.

...Сослан Грозныйда бир алаша юйчюкню терезесин къакъгъанында, танг тюгел белги бермеген эди. Башла бармагъыны джиги бла терезени юч кере къакъды. Сослан, юйден шыкырта къулакъ салыб, сакълайды. Юйню ичинде къымылдагъан таууш эштиб, энди чыгъа болурла дегенлей, бир зат эрлай джетиб, Сосланны сыртындан басыб, джерге аудурду. Сослан, кю-реше кетиб, адамны тюбюнден чыгъыб, аны джумдуругъу бла уруб, джерге джыкъды, алая ол, дагъыда эрлай къобуб чабды. Сослан, энтда аны сыртындан джерге салыб, юйден чыгъыб келген адам таба кесин атды. Бу кѣюучюкде ол джерге аугъаны талай нѣгери джетиб бирден чабханларында, чот табсызгъа кетди. Юйден чыкъгъан Асланбий, Сосланны таныб, анга басынганла таба чабды. Бычакъ урушха уста Асланбий къатына келгенни аудуруб барады. Сослан а билек кюч бла къолларындан сауутларын тюшюре, алай бла экиси, беш-алты адамны хорлаб, эрлай атларына миниб, алайдан жанладыла.

Была Сунжаны къалайындан эсе да бир джеринден ѳтгенден сора, танг да атды.

— Эки кечени бир джерде къалмайма, Сослан, алая ма бюгечча, ызымдан тюшгенлей айланадыла. Тапа не къарыуну да салыб акъ аскерле къурайды. Бютеу рысхысын Деникиннге болушлукъгъа береди, — деб Асланбий, джортуб бара тургъанлай, хапар айта, кѣк бухар бѣркюн мангылайындан ѳрге этди.

— Сени отрядынг да алагъа оздурмайды, Асланбий. Сергей Миронович сенден бек къууанады, — деди Сослан.

— Грозныйни ишчилери бизни къалабыздыла, Сослан, — деди Асланбий, атыны джюгенин бошлай. — Сиз Москвадан джи-берген келечиле таулуланы арасында бек уллу иш бардырадыла. Таулула Совет власть не болгъанын ангылагъандыла. Сен бек таб этгенсе ол таулуланы бѣлюмлерин къурагъанынгы. Кѣресе не тукъум иш да аланы юсю бла бардырылгъанын!

Эки атлы да Валерикге джетдиле.

— Юч кюнню ичине ма сени отрядынга энтда аллай бир къуаргъа керекбиз. Бютеу кюнню Деникинни хорлаугъа деб, Владимир Ильични излегеи алайды. Къалай этсек, таб болур? — деди Сослан, акъ чырпа бѣркюн къолуна алыб, къара чачы сылай.

— Бирге барайыкъ, Сослан. Мен сени кесинги ийиб къоял-
лыкъ тюлме. Бусагъатда уа атдан бир тюшейик, — деб Аслан-
бий секириб тюшдю. Сослан да тюшюб, аны къатына барды.
Тёгерек асыры шошдан, къоркъарынг келеди. Тёрт джаны тюз-
ле, тюзле, къарлы тюзле. Анда, узакъда Қъарачай тауладан
алашаракъ бир таулары эслеб, Сослан аланы орнуна тансыкъ-
лады. Кюн алкъын чыкъмагъанды. Хауа, къоргъашын бетли бо-
луб, джерни юсюн басыб келгенча кёрюнеди. Суучукъ да, аз
тауушчукъ эте, къайры эсе да эриниб барады. Асланбий, тёге-
рекни кёзлери бла аулай:

— Билемисе, Сослан, ма бу Валерикге келсем, хар заманды
Лермонтов эсеме тюшеди, эсеме тюшгенча болмай, кёзюме кё-
рюнеди. Былайда олтуруб, ол ёмюрде унутулмазлыкъ сёзлерин
джаза тургъанча, алай кёрюнеди, — дей, бутунда кече тюшген
джарасына узалды.

— Лермонтов да энди толусу бла бизники боллукъду, —
деб Сослан, узакъгъа къарай, джууаб этди. Алай къарагъанлай
бир атлылары джортуб келгенлерин кёрюб, Асланбийге кёр-
гюздю.

— Бир сакълайыкъ не адамла эселе да.

Атлыла былайгъа бек дженгил джетдиле. Атладан тюшген-
ден сора бу экиси бла саламлашыб, аланы бири, тамадалары
болур эди:

— Биз Асланбийни аскерине барыргъа деб чыкъгъанбыз.
Қъалайда излерге уа билмейбиз, — деди.

— Да биз да билмейбиз аны къалайда болгъанын, — деди
Сослан.

— А-а-а, Асланбий, — деб къалгъанладан артха къалыб
джетген бир джаш келиб Асланбийни къолун тутду.

— Қъайдан чыкъдың, Магомет?! — деб Асланбий да, къу-
уанчлы болуб, кесини тенги джашны таныды.

— Сора Асланбий былайда тургъанлаймы айтасыз, билмей-
биз деб?

— Элде, сауут тутар адам къалмай, Совет власть ючюн къа-
зауат этерге хазырды; бизни сени излете джибергендиле, — деб
тамадалары хапар айтды. Асланбий, биразны тынгылаб туруб:

— Сиз хар биригиз, бирегизге ненчашар атлы къурайлса-
гъыз да къураб, ма былайгъа джыйылыгъыз, былайда биз сиз-
ни табарбыз, — деди.

— Сёзюнг ётюрюк болмасын, Асланбий!

— Асланбийни сёзю ётюрюк болуб эштгенмисе?! — деб бири да анга алай джууаб этди.

Атлыла, келгенлерича, алай дженгил ызларына да кетдиле.

— Толу ийнанамыса былагъа, Асланбий? — деб сорду Сослан тенгине.

— Толу ийнанама, — деб ол таукел джууаб берди.

Эки атлы да, атларыны куйрукъларын чубур туюб, элсеге айланыргъа кетдиле...

Сослан, чеченлиле бла ингушладан юч кюнню ичине мингнге джууукъ атлыны къураб, Асланбийни отрядына кшошуб, кеси нёгерлери бла кызыл Малкъар полкну къуаргъа кетди...

* * *

Орта эл бюгюн адамдан тыкъ-тыкъламады, — бютеу Къарачайны эллеринден келечиле бери джыйылгъандыла.

— Джамайны джашы, джарым патчах болуб, бери келгенди дейдиле? — деди Дугу, Джугъудан джууаб сакълай.

— Кертими айтаса?—деб, андан ары джукъ селешмей, Джугъу алай анда къартла бла олтуруб тургъан Джамайгъа дыбыртлаб кетди. Дугу да анга кесин оздурмай барады.

— Джамай, асыры учхара олтургъанса, ма былайгъа келчи,—деб джетер-джетмез Джугъу алай андан бир джассы ташны келтирди. Джамай сейирсиниб къарады, орнундан а кымылдамады.

— Огъай, ма бери олтур, былайы табды, — деб Дугу да бир джанындан чыгыб Джамайны, ташдан эсе, мазаллы дюккючге олтуртургъа изледи. Джамай, эки джанына былагъа кёзюу къарай, джукъ да айтмагъанлай, ала бар, джокъ эселе да кёрмегенча, къатында Къалагерийге:

— Суу къайры бурулса, ары бурулгъан адамдан не зат излерикди адам башына?—деб къара боялгъан чепкенини этегин тобугъуна тартды.

— Башланады, джолдашла, бери майданнга джыйылыгъыз! — деб Джакджакны джашы Джашарбек хар кимни чакъырды.

Майданны ортасында, юсюнде кызыл къатапа джабыуу бла, тёртгюл стол барды. Столну тегерегинде талай адам. Аланы ичинде, юсюнде да акъ чепкени, белинде окъа тухтуйду герох бауу бла героху, кёк бухар бёркю бла Сослан, къатында акъ къапталы, мийик бухар бёркю бла Тембот, акъ джюн кёлеги, къара бухар бёркю бла Нанаш, иги огъуна агъаргъан

Аркадий Максимович, Қъасым, Мусос, дагъыда кёбле бардыла.

Халкъ джууукъ джыйылгъандан сора, Тембот сёлешди:

— Джамагъат, джолдашла! Қъарачайны урунган халкъы! Бююн биз былайда Қъарачайны Чрезвычайный съездин ачабыз. Съездни бардыргъа бизге, Владимир Ильични айтхайы бла, Наркомнацны келечиси Сослан келгенди. Сёз анга бериледи,— деб Сосланны алгъа этиб, кеси артхаракъ турду.

— Джамагъат, — деди Сослан ариу ауазы бла.— Бизни партиябызны тамадасы, Совет къралны тамадасы, урунганланы шоху Владимир Ильич Ленин урунган къарачай халкъгъа салам айт деб меннге аманат этгенди! — дегеннде, «Саламы узакъ болсун, ёмюрю кёб болсун, джашауубуз анга къалсын, бизни джерли этди! — деген тауушла тохтамай талайны бардыла. «Энди болду» деген халда Сослан, къолун кёлтюрюб, дауурну тыйды.

— Джамагъат, бютеу къралда, бютеу Север Кавказда, Совет власть, алаамат джюрюш алыб, бегиб барады. Халкъла, кеси къыйыны бла джашагъан халкъла, Совет власть алагъа не зат бергенин, энтда берлигин ангылагъандыла. Джанлары, къанлары бла Совет властны джанына турадыла, аны джакълаб, бютеу юйдегилери бла партизан отрядлагъа, Қызыл Аскерге кириб, уруш этгендиле. Бу затла барысы бизни джауларыбызны ётлерин бузадыла. Ала, не эталгъан аманлыкъларын да аямай, энтда кюреширикдиле. Совет властны адамларын, таб тюшгенлей, ёлтюредиле. Советлени ишлерине бузукъ бола, аш бла, суу бла къысадыла. Майна, кесигиз кёрдюгюз Таубийни этиб кетгенлерин: бутларын, къолларын атлагъа тартдырыб, бир-биринден айырыб ёлтюргендиле, бу затны этген адамла дагъыда «аллах» деб, аны бла халкъны къоркъутадыла. Энтда бир къауум джер иледен джерле сыйырылмагъандыла. Ала сыйырылыргъа амалсыз керекдиле. Партияны, Совет правительствону оноуу алайды. Бу оноуланы джашауда бардыргъа къоймай, кёресиз энтда анда-мында бандала чыгъыб айланганларын, алая энди Совет властха ала бир джукъ да эталлыкъ тюлдюле: биз, коммунистле, аллай бир болгъанбыз, башыбызда бёрклерибизни ма ол бара тургъан Қъобанига атсакъ, аллын тыйыб къоярча. Алай болса да, къралгъа бусагъатда алай тынч тюлдю, бусагъатда хар бирибиз анга болушургъа керекбиз.

— Болушурукъбуз, джаным, болушурукъбуз! Не десегиз да, этерикбииз кърал ючюн! — деб кычырдыла.

— Аллахны атыгъыз деген кърал фыргъауунду да фыргъауунду! — деб гаккыдап къарылгъанча, тамагъы алай болуб. Шогъай афенди чыкъды.

— Санга намаз этме деб тыйгъанмыды Совет власть, бир айтчы аны? — деб Чора аны юсюне джанды. Шогъай афенди, джууаб эталмай, буштукъ болду.

— Джамагъат, Къарачайны алчы адамлары, ма биз барыбыз да сюйген Темботча, Нанашча, Къасымча, Мусосча адамлары бек кѣб зат этгендиле. Бююн Къарачайны урунганы джер юлюш табыб эсе, ол иште, партияны ишин ангылатыуда, ма бу адамларыбыз бек кѣб этгендиле. Алагъа, барына партияны аты бла бюсюреу этиледи! Бююн биз, былайда джоллаш Владимир Ильич Лениннге, муратыбызны айтыб, письмо иерге керекбиз...

— Сослан Ленини кѣруб, сѣлешиб тургъанды дейдиле, — деб бир къауум джаш анга сейирсиниб къарайдыла.

— Манга бир сѣз берчигиз, джанамы кыйырлары, — деб бир къарт алгъа чыкъды. — Мен джашауумда бек кѣб кыйынлыкъ чекген бирме. Айхай, мен джангыз болуб къалсам а, ма былай кыйырдан тут да, сор да барчы барына — барыны айтыры да меничады. Джарлы, урунган къарачайлыны кыйынынын байла, бийте ашаб тургъаны кимге де белгилиди. Бююн а, Совет власть бегиген да этгинчи, биз баш эркинлик табыб, сыртыбызгъа тюк чыгъыб тебрегенди. Мындан ары бегисек а, къаллай джашау келликди, бир айтчыгъыз, бир сагъыш этчигиз! Мен аны кѣзюме кѣргюземе: сизни да аллах сыйласын, туудугъум, туугъаным да джерли, кюнлю да боллукъдула, сыйлары да боллукъду, баш эркинлик болса, сый боллукъду, баш эркинлик а табханбыз. Мени сартып, юйдегим бла да мен Совет властны джанындама, мени Совет властха джазыгъыз, — деди.

— Мен да алайма, бу власть ючюн не къарыууму да аярыкъ тюлме! — деб дагъыда кычырдыла. Былай кычыргъанны саны-санауу болмай тохтады.

— Джамагъат, сизни айтханыгъызны эсге ала, Владимир Ильич Лениннге ма быллай письмо ийсек, къалай кѣресиз, тынгылачыгъыз! — деб Сослан письмуу окъуду:

«Бизге эм багъалы джолдаш Владимир Ильич Лени! Къа-

рачайны кеси кыйыны бла джашагъан халкы Сизге неден да алгъа минг-минг джылла бла джашау излеиди. Андан сора, Сиз айтхан джолну кесине керти джолгъа санай, ол джол бла барыргъа сёз береди, туудугъуна, туугъанына да сени джолунгу аманат этгенлей барлыкъбыз. Сен къурагъан Совет властаха не керек эсе, аны джаны-къаны бла этерикди. Бир джангыз бандит къалмай къуругъунчу, тынгы табарыкъ тюлбюз. Бизге кесинге ийнанганча ийнанырынгы сюебиз. Салам бла, сени къарачай къарнашларынг!».

— Аламатды, бек аламатды! Тамам хар бирибиз айтырыкъ сёзледиле! — деб кычырдыла.

— Бу письмогъа разыла къол кёлтюрюгюз, — деди Сослан. Кёлтюрюлген къолланы санаб да къолунгдан келлик тюлдю. Бу съезд, терк халкъланы съездине делегатла айырыб, Сосланны да ол делегатлагъа тамада этиб, ишни бошады. Съездден сора былайда къурманлыкъла, той, оюн барды.

Сослан Къарачайгъа тамадагъа салыннганды дейдиле, алаймыды? — деб сорду Къалагерий Джамайгъа.

— Алайды, Къалагерий, алайды, — деб Джамайны ориуна Нанаш джууаб этди.

...Нарсанада эки этажлы юйге адамла кызыу джюрюйдюле. Ма бир къатангы эркиши «Къарачай округ ревкомну, РКП(б)-ни Къарачай оргбюросуну председатели» деб джазылыб тургъан эшикни аллына келиб сюелди. Сора бираздан, эшикни кыагыб, ичинден джууаб алгъандан сора кирди.

— Астооприлла, Зулкъарнай, къайдан чыгыб къалдың? — деб Сослан туруб аны къолун тутду. Стол джанында шиндикге олтуртду.

— Чыкъдыкъ, тейри, Сослан! — деди Зулкъарнай акъырын ауазы бла.

— Мени келгеним революцияны ангылагъанымы айтыр ючюндю. Эсингдемиди, мен къан тегююну унамагъаным, революцияны уа окъууну, билимни юсю бла этерге излегеним? Алай болмазын, джангылгъанымы мен бек кючлю ангыладым.

— Да бычакъ табла бетинге бош тюшмегендиле сора, Зулкъарнай, ала сени былай туурагъан заманда сен тынгылаб, туурагъыз деб турсанг, эшта, къуру табла бла къаллыкъ болмаз эдинг!? — деб ышарды Сослан. — Да бек къууандым, Зулкъарнай, сизнича акъыллы адамла революцияны ангыламай

къаллыкъ тюл эдиле. Энди оноу неди? — деб соруб, дагъыда:

— Школла ачаргъа керекди, халкъгъа джарыкълыкъны сингдирирге керекди. Джерлени джарашдырыргъа керекди бизге,— деб къошду Сослан. Сора помощнигин чакътырыб, Зулкъарнайны окъуу джаны бла ишге джарашдырыргъа буюрду.

Зулкъарнай, саламлашыб: — Энди уа кёре турурбуз бир-бирбизни, — деб чыкъды.

Таулула бёлюмюню тамадасы Къасым кирди.

— Джарлылагъа деб къумач келгенди, Сослан, къалай ча-чабыз? — деб сорду.

— Къумач керекли болмагъан мен билмейме, алай болса да, барына да джетдиралмазынг белгилиди. Айырыб, эм бек инджилгенлеге бла школгъа джюрюген сабийлери болгъанлагъа чач, сабийле ариу кийинирге керекдиле,— деди.

— Болсун сора,— деб Къасым чыгъыб тебрегенлей, Сослан тыйды.

— Фатима ишдемиди?

— Ишдеди.

— Джашчыкъ а?

— Анам блады.

— Мында джашагъан къарачайлылары сабийлери бары джыйылдыламы школгъа, Фатима не дейди?

— Джыйылгъандыла, алая бир къауумла агитацияны бардырадыла дейди: сабийлени Къытайгъа ашырыргъа джыядыла деб. Бир къауумланы юлерине барыб айлана эди, хапарланы ётюрюк болгъанларын ангылата.

— Бар, Къасым, ишинги джарсытма,— деб Сослан къол тутуб ашырды. Алая Къасымны эсине бусагъатда тюшюб:

— Тёбен элли партячейкасыны секретары Нанаш адам ийгенди, Шогъай афенди бла къады халкъны терсине бурургъа кюрешиб турадыла, алагъа не оноу болургъа керекди деб излейди.

— Алагъа оноу барды: намазларын этгенден ары заранлары тиймей турсала, турсунла, алай болмай, контрреволюцион ишлени тохтатмасала, терезеден къаратырыкъбыз, ма олду алагъа оноу. Сора анда ол Джаджакны джашчыгъын бери джиберсинле дечи алагъа. Бир джити джашчыкъ кёрюне эди. Аны бла бир сёлешиб кёрейик да, сора мында джаш къауум бла ишлерге алыр эдик дей эдим аны,— деди Сослан.

— Тири джашчыкды ол а.

Къасым чыкды, Сослан, къобуб санларын тюзете, Марзиятны эсине тюзюрдю: андан айырылгъанлы төрт-беш сагъат болмайды, алай а эрлай тансыкъ болады да къалады.

Эшникден Тембот кирди. Тенгле къучакълашдыла.

— Ашыгъышма, Сослан, — деди ол, мийик бухар бёркюн тешиб, стол юсуне сала.

— Неге ашыгъаса быллай бир? Бюгече менде къал, — деди. Кеси уа Темботну бюгюн кёргенча сынаб къарайды. «Бу адам джылы келгенден келе баргъаны бла, ариудан ариу бола барады. Азгъан а бек азгъанды».

— Ашыкыгъаным аны блады, Сослан, Тебердиде не эсе да бир банда болур деб акъылым алайды. Анда джашла, бизни джашла, аны излеб айланадыла.

— Мусосну джигитлерин джиберirmi эдик ары? — деди Сослан.

— Огъай, алкъын, джукъ белгили болмагъанлай, алай ийсек, джарамаз. Бусагъатда киши да керек тюлдю, алая эсингде болсун деб айтама.

— Кесинги эслеб джюрю.

— Ой, кесим ючюн а сан этмейме.

— Биз а сан этебиз сени ючюн, Тембот. Сакъ бол!

...Эртденбла Марзият къобуб шхуур бишире, Сослан да къалкыб тургъанлай, эшик дженгил-дженгил къагъылды. Марзият барыб ачхынчы, Сослан уяныб, джастыкъ тюбюнден герохну ала, эшикни ачды. Тебердиден Исхакъны кёрюб, былай эртде келгенине сейирсине: «Не болгъанды?» — деб дженгил сорду.

— Бюгече Темботну босагъасында уруб кетгендиге, — деб, джылары тыгъыла, Марзийге билдирмей айта, кирди. Сослан, не айтыргъа билмей, сын болду, алая олсагъатлай ызына барыб, кийиниб: — Къайгылы болма, — деб Марзиятха алай айтыб, — джюр, — деб Исхакъ бла Тебердиге кетди.

...Сослан бла Исхакъ Тебердиге киргенлей, мында адамла, сынджыр салгъанча, Темботну юю таба баргъанларын кёрюб, «ауушхан болур» деб, умут юздюле. Керти да, была юйге киргенлеринде, Тембот джан бериб бошагъан эди.

— Юйню эшигин ачыб кирир-кирмез ургъандыла. Эки кере, атхандыла. Бурууну джанында бугъуб, сакълаб тургъандыла, —

деди Кирилл Иванович. — Элде бир джангыз эркини кьалмай дегенча, мурдарланы табаргъа сѣз бергендиле. Элде Тембот кеси кьайдан эсе да алыб келиб джарашдыргъан фельдшерни да кече кьоратыб кетгендиле: джаралы болуб ълмей кьалса, джарасын байларгъа дохтур табылмасын деб этгендиле, бир ишексиз. Буту элек болгъан эди. Кесилмесе, боллукъ тюлдю, деб кеси огъуна айтхан эди, алая, буту кесилгенден сора сагъат да джашамады, — деб бушуудан симсиреб, тишлерин кьаты кысыб тургъан Сосланга хапар айтды.

— Тохта, аланы джюзлерин кьурутурма мен, Тембот ючюн, Темботчала ючюн! — деб Сослан, адамланы джыйыб сѣлешиб, Темботну коммунистча басдырыргъа оноу эте, Советге ячейкагъа да кетди.

...Кече хар ким ълюкню сакълаб турадыла. Сослан, элни активи бла Советден келиб, оноулашыб, Тау республикагъа бу затны юсюнден телеграмма берди.

— Джерлери сыйырылгъан контрады, биз аны билебиз, мурдарны. Юч кюнден оздурмай биз аны табарбыз, джер тюбюнде болса да, табарбыз биз аны! — деб джашла хазырлыкъларын айтдыла.

Сослан, кьайтыб барыб, Темботну ълюгюню юсюне талайны сюелиб туруб, сора кьатына келген Темботну тѣртджыллыкъ кьызчыгъын кьойнуна алыб, эшик хауагъа чыкъды. Эшикде джашла Сосланны тѣгерегин алдыла. Кьызчыкъ, бир кьолчугъу бла Сосланны кьолундан кьыса, бир кьолчугъу бла кѣкде джашнай тургъан Чолпанны кѣргюздю:

— Андагъы Утапамыды, не? — деб сорду кьызчыкъ (Утапа деб атасына айтыучан эди).

Сослан, кьызчыкыны кьолчугъу бла ѳрге кьарай:

— Хо, гитчечик, Утапады, Утапа. Эртденнги джулдузду ол, Чолпанды. Ма сени атанг Утана да аныча джашнагъанлай турлукъланы бириди. Джангы джашауну эртдениди ол, — дей, кьызчыкыны кесине кьысды.

1. Сослан кьаллай революцион ишле бардырады?

2. Ол В. И. Ленин бла нени юсюнден сѣлешеди, анга Владимир Ильич не юретеди?

3. ВЦИК-ни бегими бла Чрезвычайная коллегия не ючюз кьуралды, ол не иш этеди?

4. Сослан Асланбий бла бирге не ишни баджарды?

5. Қъарачай халкъны съездинде нени юсюнден сѣлешинди, анда не оноу этилди?

6. Темботну класс джаула не ючюн ѳлтюрдюле? Аны, анычаланы Сослан Чолпаннга нек ушатады?

УУЧУЛА.

Ертенланы Азрет.

— Қъар терен, ай джарыкъ,
Джарыкъ ышаннга — джарарыкъ,
А... марджа, уугъа чыгъарыкъ?

— Да... болмаса уа атарыкъ?
— Бир да къайгъырма аны ючюн сен,
Керек затны къурадым мен,
Дженгил бол, алан, кий чабыр!
— Ой, ашыкъдырмачы, сабыр!
— Бир къаралды кѳрдюм — обур.
— Ол къабырды, тели, къабыр!

Бирини, асыры ичи сюймей,
Бир да къадалыб иймей,
Бир чабады, аякълары ташха тиймей,
Бир да джунчуб, табанын да иги киймей,
Не болса да кетдиле,
Чаууллагъа джетдиле.

— Майна късян, майна къоян!
Джукъунг келиб турма да, уян!
Сен тели кѳрсе, баям!
Хайда-хайда, ызындан таян!
— Огъай... бери айланыб келеди,
Марджа, бугъун, бизни кѳреди!
Талада да эки ит юреди!
Огъесе, адаммы сюреди?

— Қъояннга тюл, къушха ушайды,
Майна къулакъгъа ташайды.

— Къайгъырма, ол ханс ашайды,
Чырпы тѣбеледе джашайды!
Къоркъма, биз аны табарбыз,
Ол къачса, биз да чабарбыз,

Таб тюшсе, тарх деб атарбыз,
Аны эшикчигин джабарбыз,
Этин бишириб къабарбыз,
Терисин элтиб сатарбыз!

— Хайда, чабышыб барайыкъ,
Джатхан джерине къарайыкъ,
Тамам кѣзюнден урайыкъ,
Биз да аллай бирге джарайыкъ!

Бир заманда къоян туруб,
Джюрекчиги тебиб, уруб,
Къуйрукъчугъун гланч буруб,
Къалын чегетлеге кириб,

«Уугъа тебресенг, бек тойма,
Джорталмайын намыс джойма», —
Десем: «Къой, аллах ючюн, сойма», —
Деенг, ма энди табсанг къойма! —

Деб ёпкелеб, бир-бирине,
Джарлада абына, сюрюне,
Ай да батаргъа аз кѣрюне,
Къайтдыла была да юйлерине!

1. Уучула уугъа къалай барадыла?
2. Уугъа баргъанла нек бош къайтадыла?
3. Иги уучуну къаллэй шартлары болургъа керекди?
4. Назмуну кесеклерин биринг—биринчи, экинчинг—экинчи уучу, ючюн—чюнг да автор болуб, кесгин окъугъуз.
5. Таулагъа, тюзлеге уугъа баргъандан, кийик джаныуарланы юсюнден къартладан, башха адамладан эштген, кесигиз билген хапардан сочинение джазыгъыз.

ДИАЛОГ.

Экеуленни неда бир талай адамны кёзю-кёзю сёлешгени-
не суратлау чыгъармада *диалог дейдиле*.

«Уучула» деген назмуда эки уучуну сёзю диалогду.

АЛГЪЫШЛАЙБЫЗ.

Къобанланы А.

Совет джуртум хар байрамны
Ашырады къууанч халда.
Джер джюзюнде урунганны
Алгъышлайды Джангы джылда:

Илмулагъа джол салгъан,
Билим берген устазланы,
Иште, окъууда алгъа баргъан
Джашланы эм кызланы;

Ата джуртха къуллукъ этген
Совет аскерчилени;
Къара джерни тешиб ётген
Ёхтем кёмюрчюлени;

Кютген малын семиртиб,
Кёб тёлү алгъан сюрюучюню,
Къызыл отда къурч бишириб,
Иш тындыргъан темирчини;

Сабанлагъа иги къараб,
Уллу битим алгъанланы;
Хар къайда да ишлеб, джарыб,
Ал тизгинде баргъанланы.

Алгъышлайбыз башдан аякъ
Джашланы эм къартланы,
Тынчлыкъ ючюп кюрешген
Джер джюзюнде халкъланы.

КЪАРАКЕТЛАНЫ ИССА
(1900—1942)

ХОРЛАДЫНГ.

Сабийликден Ленин кетди
Инкѣилабны¹ джолуна,
Тюзлюк салыргѣа мурат этиб
Къралланы барына.

Ол ойлашыб чекген кирик
Болур ишни барында,
Барын билиб чыкѣгѣан кирик
Анасыны кѣарнында.

Сохталыкѣда, бек джашлыкѣда
Хурлукѣну² ишин башлаб,
Бек кѣытлыкѣда эм ачлыкѣда
Джюрюгенди юйюн ташлаб.

¹ Инкѣилаб — революция.

² Хурлукѣ, хурият — баш бошлукѣ, эркинлик.

Эсеб этиб, къайгъы халда
Окъуй эди мектабда,
Джазыкъсыныб ишчилени,
Кёрюб болмай кюшчюлени.

Уллу окъуугъа салгъандыла,
Орта окъууну битдиргенлей,
Мектабдан кыстагъандыла,
Муну ол халын билгенлей.

Ол муратын тамамлагъанды,
Артына бир буюкъмай.
Хуриятны баямлагъанды,
Не къаджыкъмай, не къоркъмай.

Джетишиб октябрь айгъа,
Къаршчы чыкъдыкъ биз байлагъа,
Патчахлыкъны уруб чачдыкъ —
Эркинликни халкъгъа ачдыкъ.

Ленин бизге оноу этиб,
Хар бир джерге чабыб джетиб,
Ит байланы сыртха, къолгъа,
Кыстагъанбыз узакъ джолгъа.

Ишчи халкъ да рахатланыб,
Джюрекле къууанчдан толуб,
Юлгю бичиб джюрютюрге,
Мюлкюбюзню кёлтюрюрге.

Джангы джорукъ тюзлюк салыргъа,
Хар ким пайын толу алыргъа,
Бир-бирине сукъланмайын,
Киши къыйнына джулагъмайын.

Тукъумлагъа, миллетлеге
Ишчи халкъны юлешдирмей,
Джыяр ючюн бир иннетге,
Инсанланы кюрешдирмей.

Бу муратда, бу иннетде
Джанын-къанын аямайын,
Джарар ючюн хар миллетге
Бир да артха джанламайын.

Биз джюрюйюк ыхтырылмай,
Ленин айтхан джолдан чыкъмай;
Тюзетейик ишибизни,
Бегитейик кючюбюзню.

Кюч дунияны тас этиб,
Тамалындан ояргъа,
Туудукълагъа саугъа этиб,
Коммунаны джаяргъа.

1. Халкъгъа эркинлик ачар ючюн, В. И. Ленин къалай кюрешгенди?
2. Совет власть чыкъгъанлы, халкъны джашауунда не тюрлениу болгъанды?
3. В. И. Ленинни юсюнден къаллай хапарла окъугъансыз?

АНА ТИЛИМ.

Эй, ана тилим, кирмей тергеуге,
Минг-минг джылланы къайда сакъландынг,
Ишин-муратын биреу биреуге
Джажалмай туруб, не кеч джокъландынг...

Къарачай, малкъар, къабарты, ногъай,
Ууакъ миллетле дагъыда талай,
Ненча ёмюрню атладыла санаб,
Ана тил хариф кёрмейин къараб.

Ууакъ халкъладан не къадар джанла,
Фахмулу, закий къаллай инсанла,
Сен джокъ себебли, саналмай саннга,
Кирдиле джерге, ушаб хайуаннга.

Бармакъ тергеуден башха бир санау
Бир да билмейин башына оноу,

Нек болуб кьалды былай баш баулу,
Къалай кьыйналды зауаллы таулу.

Малыны санын таякьгъа керкиб,
Мюлк джюрютгенди зауаллы таулу.
Къарангылыкьда кёб кьайнаб, бёркюб,
Болуб кьалгъанды былай баш баулу.

Зорлукъ тюбюнде кьаны эмилиб,
Кёб термилгенди зауаллы таулу.
Джаны саулай кьабыргъа кёмюлюб,
Болуб кьалгъанды былай баш баулу.

Кёр, джарыкъ джулдуз келбетин тёкдю!
Зорлукъну чачды, джерге нюр себди.
Окьуу джолунгу керди,
«Сен да кьууан да бир кьаш кер»,— деди.

Мугур кёллю, тур тюзетирге
Кьыйынлыкъ бюкген муккур белинги,
Заман тууду джити этерге,
Илмугъа билеб, дуппукъ тилинги.

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб кьарайыкъ.
Ким да аямасын ишин, кючюн
Ана тилин джаратыр ючюн!

Ана тилинде кёз джарыкъ кёреди,
Ана тилине адам сый береди,
Сагъыш этеди: кечем-кюнюм,
Ана тилимди джюрегим, тиним.

Болушлугъун да андан,
Къолундан келе, кьызгъаныб тургъан,
Тынчлыкъны сюйюб джан кьыйнагъандан,
Къургъакъ сёз бла азмыды баш алгъан.

Джашауда излеб башына табын,
Турсунмай, атханлай «джылан кьабын».

Талай къарачайлыны билими
Хыликке этгенди ана тилими.

Сора быланы мен былай кёрюб,
Кючлю саггышланыб, джер тентирсб,
Къаст, мурат этиб кийиндирирге,
Ана тилими суюндюрюрге.

1. Бурун таулула къалай джашагъандыла?
2. Къарачай тилде бурун джазыу болгъанмыды?
3. «Джарыкъ джулдуз келбетин тѣкдю» деб неге айтылады?
4. Ана тилге суюмекликни юсюндеч назмуну къайсы джеринде айтылады?

НЕФТЬ АНАСЫ БАКУГЪА.

Тѣп-тѣгерек этегинги къуршалаб,
Кѣкюрегинги, бауурунгу къучакълаб,
Къалалача, къара оджакъла ёселле,
Тѣнгегинги къурч бычакъла тешелле.

Джюрегинги тамырлары кёрюне,
Джерни джарыб, «къара къанынг» тѣгюле,
Вулкан уруб, тауну ёшюнюн чачханлай,
Титиретиб кесине джол ачханлай.

Ёзегинден сыбдырылыб, джыланча,
Фонтан болуб чыгъа къара тубанча,
Оджакълада ёшюн уруш этеди,
Таб бир-бирде булутлагъа джетеди.

Къара чачын тозуратыб,
Сора ызына айланады чулгъаныб.
Шоркъулдайды быргъыладан секириб,
Чоюнлагъа тѣгюледи ёкюрюб.

Грознадан сени гитче къарнашынг,
Ара мюлкию ёсдюрюрге джолдашынг,
Юсю бла кѣб шахарны, кѣб элни,
Къууандыра барын тюбеген джерни.

Ёрюш, эниш буруу болмай ётеди,
Къара тенгиз этегине джетеди.
Сора алайда, чыгъа бойпун къайырыб,
Кемелеге къуюлады джайылыб.

Бешд жыллыкъны эки джылгъа голдурдунг,
Джаным, кенгден кюрен тартыб олтурдунг,
Ненча тюрлю нефть заводла къурулуб,
Минг-минг джыгырыкла къаты бурулуб.

Машинала, солуу алмай, кюрешиб,
Сени сюзюб, къауумлагъа юлешиб,
Бек кёб тюрлю этедиле джау, бензин...
Кюнден кюннге джарыкъ чыгъады сёзюнг.

Кёб минг ишчи бир кюч бла ишлейди иш,
Сен бересе ара мюлкге къарыу-кюч.
Хауалада темир къушла тиздирдинг,
Тенгизледе кемелени джюздюрдюнг.

Сенсе, джаным, машинала улутхан,
Атны-ёгюзню, адамланы солутхан.
Сени ичерге тыш къралла сукъланыб,
Тиш билейле бары бизге джугланыб.

Сен джанаса кече кюнню орнуна,
Аш боласа техниканы къарнына,
Къазар ючюн энчиликни къабырын,
Кенг кересе ара мюлкню тамырын.

1. Бакугъа нефтни анасы деб поэт нек айтады?
2. Поэт назмуда техниканы джетишимлерин къалай суратлайды?
3. Назмуда метафора, тенгleshдириу, д. а. к. кестин сёзлени табыгъыз.
Назмуну азбар этигиз.

ТЕНГЛЕШДИРИУ, МЕТАФОРА.

Джазылгъанны окъуучугъа иги ачыкълар, ангылатыр ючюн.
джазыучула тилни суратлау амаллары бла хайырланадыла.
Ол амалланы ичинде тенгleshдириу бла метафора болады.

Тенг леш дири у деб бир затны бир башха аны ачыктыла-
гъан зат бла сынагъанынга айтабыз.

Юлгюге, «Нефть анасы Бакугъа» назмуда быллай сёзле бар-
дыла: «къалалача, къара оджакъла», нефть «джыланча, ёзегин-
ден сыбдырылыб», «къара тубанча» чыгъады, д. а. к. *Къалала-
ча, джыланча, къара тубанча* деген сёзле тенг леш дириудюле.

Андан сора бир затны не болумну ачыкъ суратлар ючюн, ме-
тафорала бла да хайырланадыла.

Башындагъы назмуда: «Джерни джарыб», «къара къанын-
тёгюле», «Хауалада темир къушла тиздирдинг», «Къазар ючюн
энчиликни къабырын» деген айтымда «къара къан» деб нефтьге
айтылгъанын, «темир къушла» деб самолётлагъа айтылгъанын,
«энчиликни къабыры» деген энчилик къуруйду, ёледи деген ма-
гъана бергенин биз иги анылайбыз. Ала метафораладыла.

Бир затны ышынларын анга ушаш башха затха кёчюрюб
билдирген сёзге метафора дейдиле.

ВОЖДНУ КАБИНЕТИ БЛА ЮЙЮ.

Блимгёогланы М.

Кремль. Кёбню кёрген, кёбню сынагъан къарт, алая кюнден
кюннге джашнаб баргъан Кремль. Бизни къралны хар бир адамы-
на багъалыды ол, артыкъсыз да бир талай заманны анда ба-
рыбызгъа да багъалы адам — бютеу урунганланы суйген вож-
ду В. И. Ленин джашагъаны, дунияны башында биринчи соци-
алист къралгъа былайдан башчылыкъ этгени, адам улуну джа-
рыкъ джашаууна — коммунизмге сокъмакъ салгъаны москва-
чыланы, къонакъланы да кесине тартады. Ильич солугъан хау-
адан тогъургъа, ол джюрюген коридорла бла ётерге, ишлеген
джерин кесим кёрюрге таблыкъ тюшгенинде, уллу къууан-
дым...

1918 джыл март айны чууакъ кюнлерини биринде Россияны
бурунгу столицасы Москва джаш Совет къралны ара шаха-
ры болады. Правительство, Петрограддан кёчюб, Кремлни акъ
къалаларында орналады. Совнаркомну председатели В. И. Ле-
нин, ол кюнледен башлаб, къыйын ауруб ишден айырылгъынчы,
былайда ишлегенди. Бютеу дуниягъа белгили ёлюмсюз чыгъар-
мала джазгъанды былайда.

Андан бери Кремлде кѣб зат тюрленгенди, джангыргъанды, ээс В. И. Ленинни аты бла байламлы затла бюгюн да, ол кѣюб кетгенча, тюрленмей турадыла. Ильични кабинети, джашагъан юю энди адамла талпыб, кѣрюрге ашыгъыб келген музейди.

Юйню кѣабыргъасында В. И. Ленинни ишлей тургъан сураты салынган мемориал кѣангада «Бу юйде 1918 джыл мартдан 1923 джыл майгъа дери Владимир Ильич Ленин джашагъанды эмда ишлегенди» деб джазылгъанды. Ичине кирирни аялы: бла, бери келгенле, бу джазыуланы окъуй, вождну сѣюмлю тюрсюнѣне кѣарай, иги кесекни турадыла.

Атлауучла. Былайтын кѣб кере чыкъгъанды В. И. Ленин ючючю этажда кесини кабинетине, адамлагъа насыб келтирѣчю иш кюнлерин башлагъанды.

— Кабинетде хар не да Владимир Ильич кѣюб кетгенча сакъланады,— деб хапар айтады лектор-экскурсовод. Қитабла, телефонла, кѣабыргъада картала революцияны фахмулу башчысы бардыргъан уллу ишге шагъатлыкъ этедиле. Кѣабыргъада тагъылыб тургъан карталаны биринде «Кѣарачай» деб джазылгъанды. Совет власть джангы джаратылыб келген кѣыйын заманлада, уллу вождь мени гитче тау халкѣымы джазыууна сагъыш этгенди...

Владимир Ильични столунда — заман саргъалтхан кѣагъытла. «Халкъ комиссарланы Советини Председатели» деб джазылгъан бланкла, конвертле, ол хар кѣуру да джазыучу темир ручка. Мардасыз кѣб фахмулу тизгинле чыкъгъандыла былайда вождну кѣаламындан, чыгъармаларыны асламысы, былайдан башчылыкъ этгенди Ильич бизни учсуз-кѣыйырсыз уллу кѣралыбызгъа.

Владимир Ильични шиндигини эки джанында тѣгерек бурулгъан эки этажерка бардыла, 1920 джыл Ленинни тилеги бла этилгендиле ала. Ол этажеркалада тутханды вождь кесине эм керекли китабланы.

Бизни биргебизде болгар джаш бар эди. Ол, кѣарай келиб, китабланы ичинде болгар-француз сѣзлюкге тюбеб, уллу кѣууанды. Китабда Георгий Димитров болгар тилде былай джазыб тура эди: «Бютеудуния пролетар революцияны вождуна, биз бек сѣйген адамгъа — Ленинге Болгар Коммунист партияны

Ара Комитетинден. Ара Комитетни атындан — Г. Димитров, Москва, 5 март, 1921 джыл».

Бизни къралны урунганлары, Владимир Ильичге уллу сүймекликлерин, разылыкъларын таныта, кёб саугъа ийгендиле. Ол аланы бек багъалатыб сакълагъанды. Диванны башында — К. Марксны ишчи П. Лоторев салгъан сураты. Аны Ленин джаралы болуб, маджалгъа айланиган кёзюуде, къууанчларын билдире, петроградчы ишчиле ийгендиле. Портретни сол джанында — Степан Халтуринни барельефн, ол да скульптор Н. Альтманни саугъасыды.

Саугъаланы пчинде 1921 джыл В. И. Ленинге дагъыстанчыла келтирген, кюмюш суугъа атылгъан мерекеб керек да барды. Кесини эсге тюшюрюулеринде делегацияны члени А. А. Тахо-Годи былай джазады: «Ючеулен эдик, Д. Коркмасов, М. Хизроев, мен.

Секретариатха киргенлей огъуна, бизни Ильични кабинетине элтдиле. Кабинетге киргенлей, алгъы бурун суююмлю, джарыкъ тюрсюнлю Ильич бла шкафны толтуруб тургъан китаблагъа эс бёлесе». Андан ары Тахо-Годи тау халкъланы джашауларындан, джетишимлеринден, джарсыуларындан Ильич бла ушакъ этгенлерини, алчы адам улуну сыйлы вожду алагъа уллу эс бёлюб тынгылагъаныны юсюнден хапар айтады.

«Ушакъгъа кызыб, кете тебреб саламлашхан заманда да джунчуяракъ болуб, Ильичге келтирген саугъаларыбызны — дагъыстанчы устала этген затланы — берирге да унутуб кетерге аздан къалдыкъ. Саугъаланы стол юсюне салгъаныкъда, ол алагъа бек суюлюб къарады, усталаны чемерликлерине уллу сейирсинди, алагъа болуша турлугъубузну изледн, алая саугъаланы алыргъа унамады: «Былагъа джангыз мен къараб тургъандан не келеди, — дедн ол, — барысы да къарасынла, быланы музейге ашырыргъа керекдн». Музейге башха затла нерге айтыб, саугъаланы кесинде къояргъа кючден унатдыкъ аны.

Кете туруб, тюбешгенибиз унутулмаз ючюн, Ильич суратына къол салыб, бизге саугъагъа беририн тиледик. Ол берирге айтды, сора экинчи кюн мен, Ильични Кремлни арбазында тюшген суратын алыб келиб, джолдаш Фотиевагъа бердим. Ол да кириб, Ленинге къол салдырыб чыкъды. «Кызыл Дагъыстаннга» деб джазгъан эдн Ильич».

Хар кюн сайын Ильични кабинетине кёб адам келгенди: иш-

чиле, эллиле, интеллигенцияны келечилери, тыш къралладан коммунистле, кьонакъла оноу сора, болушлукъ тилей келгендиле, разы болмай, кьууанмай бир адам да кьайтмагъанды ызына.

Кабинетни бир эшиги Кремлни коммутаторуна ачылады. Былайда Кремлни телефонлары, шахарла арасы телефонлары орналыбдыла. Бери Ленинге граждан кьазауатны фронтларындан хапарла келгенлей тургъандыла, былайдан төрт джанына Ленинни этген оноулары джайылгъандыла.

Кабинетни башха эшиги Совнаркомну заседаниеле залына ачылады. Совет властны биринчи джылларында былайы Ленинни кабинетини приёмный болгъанды, Ильичге келген адамла сакълаучу джер. Алая «Сакълай-сакълай, зар болдукъ», деб алапы бири да айтмагъанды. Ильич джорукъну кьагы тутханды, иш мизамны бузмагъанды. Совнаркомну кьуллукъчулары да алай юретисди. Ол себебден Ленинге келгенлени бири да беш минутдан кёбню сакъламагъанды. Сёлеше тургъан адамы бла ушакъ бир кесек созулса, Владимир Ильич, секретарны чакътырыб, сакълаб тургъан адамладан кечмеклик тилерин излегенди.

Заседаниеле бардыргъан кёзююнде да В. И. Ленин мизамны кьаты сакълагъанды, магъанасыз сёзге чыртда заман бермегенди. Ол зат хар ишни терен сюзерге, дженгил, тюз оноу этерге болушханды.

Партия мизамны бузгъаннга уа Владимир Ильич тёзюб болмагъанды, анга чыртда кечим бермегенди. «Архангельск губисполкомну председатели Совет властны бир буйругъуна «оюмсу» оноу» деген эди, — деб эсине тюшюреди С. Б. Бричкина. Ленин губисполкомну председателине быллай телеграмма ийди: «Аны ючюн мен сизге кьаты эсгертеме, айтхан сёзюгюзню ызына алмасагъыз, сизни сюдге берир кьайгъыны кёрлюкме, биз ишчиле бла эллилени джорукъгъа юрете эсек, эм алгъы бурун кесибизден башларгъа керекбиз».

Ленин ёлгенден сора да бу залда 1958 джылгъа дери СССРни Министрлерини Советини Президиуму бла Партияны Ара Комитетини заседаниелери болуб тургъандыла.

Ленинни шиндиги бююн да турады залда. Алая андан бери, Ильични сыйын кёре, ол шиндикге киши олтурмагъанды.

Заседаниеле залдан чыгъыб биз библиотекагъа — Ленинни энчи библиотекасына — кирдик. Адам улуну акъыл байлыгъы

былайдады. Китаблагъа экскурсантла бек сейирсиниб къарайдыла — 8 мингден аслам китаб барды былайда, 88 тюрлю бѐлюмю — политикадан, философиядан, экономиядан, халкъ мюлкню тюрлю-тюрлю санагъатларындан, медицинадан, халкъ окъудан. Къайдам, къайсы бирин айтыб къолумдан келсин!

Китабладан сора да библиотекада кѐзюлю басманы — ол заманда къралда чыкыгъан журналла бла газетлени барын кѐрлюксе. Аланы барын да Ленин башындан аягъына дерт окъугъанды, ол материалланы кеснин фахмулу чыгъармаларында уста хайырландыра билгенди.

Заседаниеле залдан чыгыб, узун коридорчукъ бла барыб, Ленинин юйдегиси джашагъан юйге кирдик. Уллу тюддю юй, юч бѐлюмю барды — В. И. Ленинни, Н. К. Крупская бла М. И. Ульянованы бѐлюмлери, хант юй.

Ленинин бѐлмесинде бир артыкъ зат неда бир багъалы мебель кѐрлюк тюлсе, хар зат таб джарашыб турады. Терезе тюбюнде — стол, шкаф, андан бир джанында оюулу орун джабыу джайылгъан темир орундукуъ.

Ол джабыуну 1910 джыл Швецияда анасы М. А. Ульянова бергенди Ленинге. Ленин бла анасыны ол ахыр тюбешиулерин болгъанды. Ильич анасын джанындан эсе бек суйгенди, ол берген саугъаны — орун джабыуну — аны кѐзюнден кѐрюб сакълагъанды.

Стол юсюнде саугъагъа берилген талай китаб И. И. Скворцов-Степановну «РСФСР-ни электрификациясы», К. А. Тимирязевни «Илму бла демократия» китаблары; «Немец-орус сѐзлюк» — Мария Ильинична Ленинин туугъан кюнюнде берген китаб. Джазыучу А. Серафимович айтханлай, «былайда хар не да ишлер ючюн джарашдырылгъанды, солургъа уа бек аз орун барды».

Кесини бѐлмесинде В. И. Ленин бек кѐб иш бардыргъанды. Ильични баш нюзюрю халкъны насыбы болгъанды, аны ючюн ол, не арий, не тала билмей, бютеу джашауун бергенди. Къаты ауруб тургъанлай да, В. И. Ленин ишлегенин бир кесекге да къоймагъанды, дунягъа белгили ахыр статьяларыны, письмоларыны бир къауумун былайда джазгъанды. Ала къралда социализм ишлеуню планыны ахыр тизгинлери болгъандыла. Аны ючюндю аланы бизни къралны гышында да коммунистле бек багъалатыб окъугъанлары.

Стол юсюнде — календарь, ачылгъан къагъытчыгъы 1923 джыл 19 октябрны кѣргюзеди. В. И. Ленин, ауругъандан маджал болуб, ол кюн Горкадан берн келиб, ызына къайтханды. Андан сора Ильич Кремлге, фатарына да келмегенди. Ёллюгюн билгенча, хар джерге айланыб, терезеден Кремлге къараб, саламлашыб къайтханды.

Н. К. Крупскаяны бѣлмесини Ильичиникинден алай уллу башхалыгъы джокъду—терезе тюбюнде ишлеучю столу, китаб шкафы, джатхан орундугъу. Шкафда Надежда Константиновнаны Владимир Ильични юсюнден джазгъан китаблары, тюрюлю-тюрюлю тилледе басмалангъан китабла сакъланадыла. Стол юсюнде — конвертле, открыткала, Владимир Ильич берген къара портфель.

Надежда Константиновна кѣб заманны Окъууну халкъ комиссарыны заместители болуб тургъанды. Илму ишлерини кѣбюсюн да ол столда джазгъанды. Отузунчу джыллада анга педагогика илмуланы доктору деген ат берилгенди. Кеси да Илмуланы Академиясына членнге сайланганды. Аны юсюне да Надежда Константиновна джамагъат ишге уллу эс бѣлгенлей тургъанды. Партияны Ара Комитети бла СССР-ни Баш Советини Президиумуну члени болгъанды.

— Надежда Константиновнаны иш кюню эртде башлана эди, — деб хапар айтады экскурсовод. — Беш-алты сагъатда, ишге дери газетлени, анга келген письмоланы окъуб чыкългъанды, джууаб джазыб ашыргъанды.

Джашаууну арт кѣзююнде Надежда Константиновна Ленини юсюнден эсге тюшюрюулерин джазгъанды. Ала кѣб къалмай къралланы барында басмалангандыла.

Н. К. Крупскаяны бѣлмесинде тыш къраллы тилледе чыкългъан китабла да бардыла. Ол аланы барысын да окъугъанлай, билимин ёсдюргенлей тургъанды. Надежда Константиновна тѣрт тилни билгенди — француз, немец, ингилиз, поляк тиллени.

Шкафчыкыны юсюнде — В. И. Ленини суратлары, стол юсюнде уа — гитче альбомчукъ. Ленин ёлгенден сора джарашдыргъанды аланы Надежда Константиновна. Альбомну тышында «Ильич» деб джазылгъанды. Хар харифни юсюне Ленини гитче суратчыклары джабышдырылгъандыла. Джашаууну ахыр кюнлерине дери Надежда Константиновна кесини бѣлмесинде джашаб, ишлеб тургъанды.

Бу фатарда Мария Ильинична Ульянованы бѣлмеси абадан болур. Ёзге мында да бир артыкъ зат кѣрлюк тюлсе.

Революциядан сора Мария Ильинична «Правданы» секретары, редколлегияны члени болгъанды. Хар кзуру да ол ишчи-элли корреспондентлеге уллу эс бѣлгенлей, джан аурутханлай тургъанды. Ол себебден ишчи-элли корреспондентле да аны бек суйгендиле. Стол юсюнде тургъан адресле — «Сыйлы селькор-гъа», «Ишчи-элли корреспондентлени вождунa», дагъыда башхала анга шагъатлыкъ этедиле.

Ленинни юйдегиси бары да бирге джыйылычу джер — хант юй болгъанды. Тар юйчук, алая бек ариу джарашдырылгъанды. Ортасында стол, тѣгерегинде тюз таянчакъ шиндикле, сауут шкаф.

Джазычу А. Серафимович эсге тюшюрюлеринде былай джазады: «Ишчилени юйлеринде кѣб кере болгъанма. Алапы асламысында мебель мындагыладан маджал эди. Ленин кесини энци джашауун халкъны джашау-турмуш болумундан оздур-гъа суймей болур эди, эшта». Кертиси да алай болгъанды. В. И. Ленинни джалы ол заманда 500 сом болгъанды. Орта ишчини хакъы да аллай бир эди.

Коридорда эки уллу кюбюрчек. Ала Ленинни юйдегисини биргесине Сибирде, ссылкада, тыш къраллада да болгъандыла.

Экскурсия бошалаыб, ызыбызгъа айландыкъ. Алая бизни акъылыбыз, сагъышыбыз да андады — Владимир Ильич Ленин джашагъан, ол бизни къралгъа бащчылыкъ этген джерде. Кѣс зат келеди акъылынга, алая бир затха толу ийнанаса: Огъай, ълмегенди Ленин. Аны мураты, нюзюрю бизни хорламларыбызда, джарыкъ джашауубузда ачыкъ таныладыла. Ленин сауду, тѣлюлени джюреклеринде ъмюрлеге джашарыкъды.

1. В. И. Ленинни Крсмде кабинетинде, библиотекасында, квартирасында не затла бардыла?

2. Ол затла неге шагъатлыкъ этедиле?

3. Н. К. Крупская бла М. И. Ульянованы юслеринден не айтылады?

4. В. И. Ленинни джашауу, иши бизни неге юретедиле?

БОРЛАКЪЛАНЫ ТОХТАР
(1914—1942)

МЕРМЕР КЕШЕНЕДЕ.

Къызыл тишмекча, кёкде булутла
Кюнде къабырчакълана,
Ленин джукълагъан Къызыл площадьда
Атлаб барама къууана.

Мангылайыма тегюлген чачымы
Акъырын сылайма ызына,
Бир къарайма Кремлге—сейир тоханагъа,
Бир ышарама аны джулдузуна.

Актылыма кёб затла келелле.
Тилкем-тилкем сылыныб,
Мен Ленинни биринчи кёрген этерикме
Деб урады джюрек къууаныб.

Мен къара таныб окъугъан кюн
Биринчи сёзню айтханма «Ленин» деб,
Бююннге дери джашагъанма,
Ленинни бетден кёрюрге кюссб.

Аллымда мингле сюелгендиле,
Джюрек тебеди ашыгъа,
Кёкюрек толу сүймеклик элтеме,
Ленинни кёрюрге алгышха.

Мермер кешенени босагъасындан
Кирдим — Ленин!..
Эследим джюрегими мийик тебгенин.
Сууукъ тер урду саныма олсагъатдан.

Кёкюрегинде кызыл ордени
Джарытыб мермер кешенени,
Бетинде кызыл нюр кюрени
Ашырад учундуруб джюреклени.

Джауар булутча, джыларым басыныб,
Джюрегими джазды джыламукъ бетиме.

Тулпар къарыу джангыдан кшошулуб,
Бурулуб чыкъдым эшикге.

Къызыл тишмекча, кёкде булутла
Кюнде къабырчакълана,
Ленин джукълагъан Къызыл площадьда
Атлаб барама гузаба.

1. Ленинни Мавзолейине баргъан сагъатда поэтни кёлюне не сагъышла,
сезимле келедиле?

2. Назмуда урунганланы В. И. Ленинге сюймекликлеринден не айтыла-
ды?

3. Төкстде тилни кесгин амалларын табыгъыз.

БЕШТАУ.

Тулпар кюлда беш бармакъча, Бештаула,
Кшош башлары булутлагъа бёлениб,
Бир-бирине къараб джарыкъ ышара,
Турадыла деуле кибик сюелиб.

Кёк кююнда бурмакъанат булутла,
Кюнлюк кибик юслерине кюрулуб,
Тансыкъ болуб кючакъларгъа умутла,
Тохтайдыла айланыудан соругъуб.

Къайнаб ургъан гара суула, кёзлеуле,
Юслерине мынчакъ сынджыр тизиле.
Кёмюк эте, чучхурладан секире,
Излегеннге кийик саулукъ берелле.

Минги Тауда кюмюш къанга бузладан,
Беш тулпаргъа, сизге, ариу таулагъа,
Тенг джашладан, джигер ариу кызыладан
Тансыкъ салам келтиргенме саугъагъа.

Эгиз таула кемсиз ариу ышара,
Джибек беллик джасаб мермер беллерин,
Бери айтды, булутлагъа узала,
Тулпарланы джюреклерин, сёзлерин.

Къара кюнде джарлыны ахсыннган тылпыуу
Мыдах болуб басханд башымы,
Онгуз, ёксюз сылыб акъгъан кёз сууу
Джазгъы къарлай эритгенди ташымы.

Бюгюн мени кюрен тартхан тюзюмде
Уруннганны бармагъындан бал тамад.
Не айтайым, эмчек улан, мен ёзге,
Халкъ кёзюнде къууанчдан нюр джанад.

Юйюрсюнюб джууаш, къарнаш Бештаугъа
Джюрегими айтдым, барыб къатына:
— Керек кюнде къыйынлыкъдан сакъларгъа
Кёкюрегнм кёпюр болсун халкъыма!

1. Поэт таулада нези суратлайды?
2. Ата джуртха терен сюймекликни кёргюзген тизгинле къайсыдыла?
3. Назмуда тилни кесгин амалларын табыб айтыгъыз.
4. Азбар этигиз.

ТЕМИР АЛАША.

Кёгюрчюнча, кёксюл нигир
Тюзге кёклеб къанатларын,
Джел джалайды дженгил-дженгил
Алашамы джаякъларын.

Учсуз ариу, айбат тюзле,
Къатапа тобча, ачылалла,
Алтын-сырма кюзлюкле
Тенгиз кибики чайкъалалла.

Къызгъан ийнекча, сютден кызыб,
Джашилджелин нартюхле —
Барама барын кёрюб, озуб,
«Сау къал» эте, къол силке.

Темир атым чоюн тюзде
Къурч чархлары бурулуб, къатыб,
Къобу джолну зынгырдатыб
Барад, садакъ кибики тартыб.

Къара бурма, джохар джалы
Булут кибик белин джаба,
Юсюне учхум эм къурум
Джабалакъча, сабыр джауа.

Сызгъырыб, кишнеб бир алада,
Джел къакъдырад вокзаллада.
Суусаб болгъан дюлдюр атча,
Суу ичеди кранладан.

Къурч печине — дорбасына
Ташкёмюр зынтхы салама,
Къазанына, тегенесине
Бензин сютле къуяма.

Кече къарангы къара шарфны
Кёлтюрюб къарайды тангнга,
Тауушунда улугъан чархны
Салам береме Рязаннга.

Кече тюзде джукълагъанча,
Кериле, созула, кюн къобад,
Субай талланы арасындан
Алтын кёзлери ышарад.

1. «Темир алаша» деб неге айтылады?

2. Поэт ингирни кёксюлюгюн не къанатлы бла тснглешидиреди?

3. Тенглешидирген сёзлени барын табыгъыз.

4. Джолоучу поэт танг атханны къалай суратлайды?

Поездде халжъгъа не хайыр бергенлерини юсюнден джарашдырыб халар айтыгъыз.

ПАРТИЯСА, ПАРТИЯ.

Байкъулланы Абдул-Керим.

Залимликни къурутхан,
Джюреклени солутхан,
Ау кёзлени джарытхан —
Партияса, партия!

Джуртуму деу, баш этген,
Халкъымы тенг, джаш этген,
Къарнашлыкъны бегитген —
Партияса, партия!

Тауну, тюзню джарытхан,
Бал кѣгетни ашатхан,
Эркинликде джашатхан —
Партияса, партия!

Къалайгъа да тенг джетген,
Насыбха джол юретген,
Ким да суйген джыр этген —
Партияса, партия!

Мамыр-тынчлыкъ излеген,
Бизге насыб, сый берген,
Джаша, ишле тюз деген,
Партияса, партия!

Джерни, сууну аулагъан,
Кѣкню къойнун хорлагъан,
Айгъа, кюннге джол салгъан —
Партияса, партия!

Назмуну азбар этигиз.

СЕНСЕ МЕННГЕ ЭМ БАГЪАЛЫ.

Ата джуртум, джаным мени,
Баш махтауум, джерим сыйлы,
Ата джурту деу Ленинни,
Сенсе меннге эм багъалы.

Ата джуртум, кюнча чыкыгъан,
Тюз джюрегим, джаным, татлы,
Уллу джуртум майча чакыгъан,
Сенсе меннге эм багъалы.

Бетинг ариу, сыфатынг джаш,
Халкынг эркин, шох, насыблы,
Мамыр ючюн кюрешде баш,
Сенсе меннге эм багъалы.

Кёб чегетинг, сууунг, джеринг,
Тюзюнг, тигинг эркин, сыйлы.
Кёб шахарынг джашнай, элинг,
Сенсе меннге эм багъалы.

Къайры барсам, келсем да мен,
Арбазым кенг, хауа джылы,
Джашау толу байлыкъ берген,
Сенсе меннге эм багъалы.

Къыйынлыкъда, зауукъда да
Кёз джарыгъым ышангылы.
Бек узакъда, джууукъда да
Сенсе меннге эм багъалы.

Кёрмесем да туура, ачыкъ,
Тюлме сокъур, тюлме джарлы.
Ёмюрюмю этген джарыкъ
Сенсе меннге эм багъалы.

Урунама, ишден къалмам,
Антым, сёзюм бирди, таны,
Сени ючюн джан аямам,
Сенсе меннге эм багъалы.

Юлгюсе сен, кючсе тюзге,
Джаша, джуртум, ёс къууанчлы,
Алгъа-алгъа, коммунизмге —
Олду бизге эм багъалы.

1. Автор — Ата джуртха терен соймеклигин къаллай затланы айтыб билдиргенин айтыгъыз.

2. Ата джурт бизге эм багъалы зат болгъаныны юсюнден айтылгъанны назмуда излеб табыгъыз.

АЙХАН БЛА САУУТЛАРЫ.

(Къысхартылыб бериледи)

Боташланы Абидат.

Айхан деген къатынчыкъ —	Бояуубуз, бетибиз
Юйюн, башын кир тутхан,	Кёрюнмейин кетеди.
Кёб хапчюкню джыяргъа	Биз хайырлы затлабыз,
Сюе эд, юй джунчутхан.	Иебизни бек суйген,
Тегенеси, элеги,	Бизден хайыр кёрмейди
Чоюнчугъу, челеги —	Бизни кюйдюрген, тюйген.»
Аны кибик юйюнде	Былай айта, тёнгерей,
Хар бир тукъум кереги	Къол ууата, баш ура,
Башладыла тарыгъыб:	Бу джазыкълыхъ тюлмюдю?
«Бизни кирли тутаса,	Хыйсаб эт, джаным, къара!
Бизге урушуб башласанг, —	Былай эте баргъанлай —
Саулай ашаб джутаса.	Сууну ызына тёнгерей,
Кимибизни кюйдюрюб,	Бир-бирине мурулдай,
Къара кёсёу этесе.	Бары Айхандан ёнгелей.
Кимибизни сындырыб,	Къычырыкъгъа, тауушха,
Атыб бериб кетесе.	Айша чыкъды турушха.
Сени юйюнгде туругъа	Сауутланы кёргенлей,
Биз суймейбиз, къачабыз,	Не иш болгъанын билгенлей:
Бизни кирли тутаса,	«Ой анам, бир кёб сауутла
Барыб халкъгъа айтабыз!»	Джылаб, къачыб баралла,
Къачадыла харибле	Ол барыудан барсала,
Кирлиликни суймейин,	Умур-чумур болалла!»
Къалайгъа баргъанларын	Сауутла айтадыла:
Кеслери да билмейин.	«Биз кетебиз, суймейбиз
«О, хахай, тюз джамагъат!!	Бизни кирли тутханны,
Джазыкъсыныгъыз бизни,	Уялары тюлбюз биз
Аш, суу этиб къулланыб	Къамыжакъны, чычханны.
Асыраучубуз сизни.	Чычханла, бир затланы
Бизде кирсизлик болмай,	Джыйыб, бизге кирелле,
Ашда да татыу болмаз.	Чибинле бла гыбыла
Таза аш ашамайын,	Джукъгъан ауруу берелле.
Сизде саулукъ да къалмаз.	Айхан бир да бек сюед
Айхан, бизни джуумайын,	Гыбы, чибин ауланы,
Къара кёсёу этеди,	Биз а кёрюб болмайбыз

Ол заранчы джаулары.
 Туралмайбыз Айханда:
 Кюйдюреди, тюеди,
 Бизден эсе, тапхада
 Чибин ауну суюди.
 Джарашдыла бары да,
 Бир оноугъа сыйыныб,
 Ийнакълашыб, тохталла
 Бир акъылгъа джыйылыб.
 Чокюн, табакъ, таз, аякъ —
 Бары къабыл кёрдюле,
 Кирсиз тутса, Айханнга
 Қъайтыргъа сёз бердиле.
 Айхан къууаныб, чабыб
 Саутларын къучакълайд,
 Бирем-бирем аланы
 Барын кёзюу ийнакълайд.
 Башлы, къараб Айханнга:
 «Айтабыз, — деди, — санга:
 Джангылыкъдан оюм ал,
 Тазалыкъгъа кюнню сал.
 Кёрмеймисе ол юнню
 Ичи джарыкъ, кюзгюча,
 Мындан ары ишлерсе
 Ол кёргюзген юлгюча.
 Бар да къара ичине,
 Джашау къалай салалла,

Саутлары ичинде
 Джулдузлача джаналла».
 Сабийле тургъан юде,
 Аш-суу этиулерине,
 Айхан кетди къараргъа,
 Барын къоймай сынаргъа.
 Айхан сабийле тургъан юге
 Барыб кёрдю халларын,
 Кирсизчикле кийиниб
 Ариу ойнагъанларын.
 Сора кёрдю джукълаучу
 Юйчюклерин ачдырыб,
 Баш-башына хар кимге
 Орундукъла салыныб,
 Ючюнчю — аш юйлерн,
 Столла тизгин тюшюб,
 Юсюнде ашай элле
 Татлы, кирсиз аш бишиб.
 Барыб анда джашауну
 Сейирлигин кёргенлей.
 Башха тюрюлю ишледи,
 Бу затланы билгенлей.
 Хар затны этиб таза,
 Кирсиз аш биширди,
 Самауар да Айханнга
 Татлы чайын ичирди.

1. Айхан юйюн къалай тутханды?
2. Айханны саутлары не ючюн келкъалды беадыла?
3. Айханны кирсизчикге тючюннгенин айтыгъыз.
4. Сиз классыгъызыны къалай тутасыз?
5. Сиз юде джумуш этерге къалай болушханыгъыздан хпар айтыгъыз.

ТАУЛУ ДЖАШ УРУШДА.

«Джылла бла таула» романдан.

Байрамукъланы Халимат.

Шахар тынгысызды. Хар кюнде военкоматны аллы адамдан толуду. Аланы кими урушха ийигиз деб тилек къагъыт алыб келди, кими урушха кете айланады, кими аны ашырады — къыс-

ха сёзю, адамла, чепкен сокъгъанча, ары бла бери айланадыла.

Шахарны предприятиелеринде, совхозлада, колхозлада адамла эки къат, юч къат къыйын салыб ишлейдиле. Қыйынлыкъ халкъны артыкъсыз да бек бирикдириб, не джаны бла да къралгъа дагъан болурлай этгенди.

Июнну 27-чи кюнюнде мени да кетерге къагъытым джарашдырылды. Гокка бла мени айырылгъаныбызны мен джазмайма — ол къыйынлыкъны мен эсима тюшюрюб энтда бир кере чегаллыкъ тюлме, кетмей а чыртда къалаллыкъ тюл эдим. Анамы кёрмегенлей кетсем, анга, меннге да иги болурун биле эдим. Письмо уа джаздым.

Ол письмому хар сёзю бюгюнча эсимдеди:

«Багъалы анам! Бюгюн аскерге кетеме. Сени барыб кёрюрге билмей, не заман табмай къалмайма — былай кетсем, экибизге да игиди. Сени, мени да, бютеу халкъыбызны да джангы джашаугъа чыгъаргъан Совет властны бюгюн бизничалары джакъларгъа керекдиле. Сен кесинг да алай айтырыкъ эдинг. Уруш, эшта, узакъгъа барлыкъ болмаз — бизни кючюбюз бютеу дуниягъа белгиледи. Мен къолунга сау-эсен къайтырма деб ийнама. Қалай да болсун, мен урушда не сени, не таулуланы бетлерин бир тукъум бир зат бла, мухоллукъ, хомухлукъ бла джоймазыма ийнандырама.

Андан сора, анам, шериятда уят джокъ дегенлей, Гокканы унутма...

Сау къал, кесинги къыйнама. Даута, Айшат, Гокка да сеннге иги къарасынла».

* * *

Военкоматны аллы кетерикледен, башха адамладан да толуду. Машинала кёзю-кёзюу келиб джашланы ташыйдыла. Бизге дери, ма, талай машина кетди. Аталары, аналары, юй бийчелери, кёзлерпаде джыламукъларын джашыра, кетген адамларына кёл этерге кюрешедиле:

- Бизге чыртда къайгъы болма, джигит бол.
- Берген сютюм бла тилейме, дерт ал, бет джойма.
- Дженгил-дженгил письмочукъ ата тур...

Бизни элтирик машинала келдиле. Джанымдан айырылгъанча, Гоккадан айырыла, машинагъа миндим. Машина гюрюлдеб аллына сюрюннгенлей, Гокканы бусакъ терекге таяныб,

къол джаулугъу бла кёзлерин джабханын эследим. Аны ол халы джюрегиме тюйрелгенлей къалды.

Бирден джырлай, биз шахардан Ташкёпюр джанына айландыкъ. Бизге алгъыш айта, адамла, таныгъанла, танымагъанла да, къол булгъай къаладыла. Ол кюнорта кёзюу эди.

* * *

Север-Кавказ аскер округда бизни, мени нёгерлерими, мени да, бир-бирибизден айырдыла. Аланы юретирге бирер джерге ашырдыла, мени да джангы къурала тургъан госпиталгъа, Ростовну тёбен джанында бир чегетге, джибердиле. Болумгъа кёре, бу госпиталь тыл госпиталь боллукъду. Алгъыннгы санаторийни орнуна джарашдырылады. Кечебиз-кюнюбюз болмай, джер-джерден госпиталгъа керекли затны элтгенибиз бла бирча, хар кюнюне сафлада джюрюрге юренебиз. Былайгъа алкъын урушну тауушу да келмейди, алая хорлам былайдан, мунуча джерледен башланнганын билебиз. Шкока, неге да къызыу юретедиле.

Былайда кеслери разылыкълары бла келген кёб тиширыу барды, ала да, бизнича, сафлада джюрюрге юренедиле. Да, аллыбызда кёб иш болгъанын, джау кючлю сауутланыб болгъанын билебиз — анга джууаб этер ючюн, не джаны бла да хазырланыу, юрениу.

Бир ай чакълы бир замандан былайгъа биринчи джаралыла келе башладыла. Ала туура тюздеги госпиталдан келедиле. Къачхы джангурланы балчыкълары юслерине джабышыб, къанлары кёб къорагъандан бетлери саз болуб келедиле. Биз, аланы эрлай тешиндириб, хамамда джууундуруб, сора джараларына алай къарайбыз. Буту-къолу болмагъан да ненча адам барды. Мени кесим тенглиле да кёбдюле. Бютюн да аланы кёрсем, кесими былайгъа кириб тургъанымы кечиб болалмайма — былайда тиширыула да ишлерикдиле, мен тамам къазауатны баргъан джеринде болургъа керекме деб, джюрегим тынчлыкъ бермейди. Алай болса да къазауатны заманында, къалайда деселе, алайда болургъа керекди, ол себебден, къарыуумдан келгенни аямай юрешеме.

Сёлеширча къарыуу болгъан джаралыла бла ушакъ этерим

келеди. Ма, джаш лейтенант Жук. Аны кёзю сокъур болгъанды, алая ол бюгюн энгда, бар урушха дегеннге да, кетерикди — джаугъа джюреги аллай бир джаныбды.

Не кече, не кюн джукъубуз, тынгыбыз болмай, ишлейбиз — джаралыла кёбден кёб болуб келедиле. Уруш да джууукъдан джууукъ бола келеди.

Анамдан, Гоккадан письмо алама. Фронтха Джамал да кетгенди. Айшатны джашы да кетгенди, дейдиле. Гокканы къарнашы Харун ал кюнюнден бери урушдады.

Мен мындан ары госпиталда къалалмайма — фронтха иериклерин тилеб къагъыт бердим. Госпиталны начальниги, мени кесине чакъырыб:

— Джолдаш лейтенант, тюз этесе. Сенича, джаш болсам, мени этерим да алай эди, алай болса да былайда да керекдиле дохтурла, алкъын бираз сабыр бол,— деб мени бусагъатда ий-мезлигин айтды.

Бюгюн кюнледе джашау — Совет информбюрону бир джолдан бир джолгъа дери билдириуюдю десем, джангыллыкъ тюлме. Аны билдириуюн биз бир тукъум бир сакълайбыз. Алая хар кюнде джауну аскерлерини уруб келгенлерин, бизни аскерле шахарланы, эллени къоюб баргъанларын айтады. Ал кюнледе ол болум джауну билдирмей чабханы себеблиди. Къазауат башланнган кюнледен огъуна хорлам бизники болуруна бизни джюрегибиз ийнаныбды, не ючюн десенг, партия, правительство айтханча, биз тюзбюз, тюзлюк а хорламай бир заманда да къалмагъанды. Андан сора да бютеу совет халкъ тылда, фронтда да бирден ёрге къобханды.

Госпиталда джаралыла бла сёлешиб, урушдан хапар билирге, айтханымча, бек суюме. Ма, медицина сестра Ездокия Ковалева. Ол, джаралыланы окъну, тобну тюбюнден чыгъара, кеси да джаралы болгъанды. Аны аягъы энди атларчады. Бир-бирде ол, эшикге чыгъыб, шиндикде олтурады. Бир кюн мен да, тютюн тартаргъа чыгъыб, аны къатында олтурдум. Ол, неден эсе да башлай келиб, кесини хапарын айтды:

— Смоленск шахарданма. Уруш башланнганлай, эгечим да, мен да кесибиз разы болуб урушха кетдик. Экибиз да медтехникумну бошагъан эдик. Эгечимден бюгюн да хапарым джокъду. Айлана барыб, Смоленскеге бёлегибиз бла кирдик. Командирден эркинлик алыб, квартирабызгъа, анама чабдым, алая

квартирабызны бомба чачыб, анамы да ис болгъанын киши билмей тура эди.

— Да энди сизни бутугъуз сакъат болгъаны себебли, бу госпиталда ишлерге къояргъа деб оноу алайды,— дедим мен.

— Ол оноу меннге оноу тюлдю. Сакъат, не болсам да, мен фронтха къайтмай къаллыкъ тюлме, — деди.

Таб, айгъаныча, комиссияны оноун унамай, талай кюнден ызына ашырдыкъ.

Ма азербайджанлы джаш Юсеф. Анга оналты джыл болады, сабийчикча алайды. Ол да кеси разы болуб, фронтха алай кетди. Андан билеги кетиб къайтханды. «Билегим кетди, сакъат болдум» деб мен аны бушуу этиб эштмей къалдым,— аны бушуу урушну артына дери къазауат этмегениди. Берлиннге дери джаулану сюрюуде болмай къаллыкъма деб анга бушуулуду.

Огъай, начальнигиз да десе да, мен энди мындан ары былайда туралмайма.

Энтда начальникге алгъыннгы тилегим бла бардым. Къоймазымы билди да, «тамбла джууаб берирме» деб, тилегими алды.

Талай кюнден госпиталны къуллукъчулары, джорюялгъан джаралылары да чыгъыб мени бир талай сау болгъан аскерчи бла урушха ашырдыла....

* * *

...Мен тюздеги госпиталда болгъанлы беш ай кетди. Былайда ол госпиталдача тюлдю,— юсюнге окъ къуюла тургъанлай. джараланы байларгъа, джаралыны отну тюбюнден чыгъарыргъа, солдатла тенгли уруш этерге керексе. Уруш, атыу кече-кюн демей барады.

Бир элчик джау бла бизни къолубузгъа бир сутканы ичинде тёрт кере тюшдю. Госпиталны начальниги, мен, медсестра джаралыны юсуне ёрге сюелиб къарай тургъанлайыбызгъа, бомба, тюз къатымдагъы начальникни башын юзюб, аллына тюшюрдю, медсестра уа устук-устук болуб, джугъу да къалмады. Мени имбашымдан тийиб, къаным бютеу онг джанымы джууду. Джаралыгъа, насыбха, тиймеди. Алайдан мени тылгъы госпиталгъа ашырдыла. Алай а энди тыл да, фронт да бири биринден асы-

ры айырылмайды. Тоб тауушла мында да таймаздан эштилген-лей турадыла. Мени билек кьошум чачылгъанды, джаннга кьоркьюулу тюрдю, не юйюбюзге, не Гоккагъа джаралы болгъанымы джазмай, юренирге тылгъа ийгендиле деб кьойгъанма.

Бизни палатада онеки адам джатабыз. Мени къатымда эллиджыллыкъ бир солдат буту кетиб джатады. Эртден шхууур ашаб бошасакъ, ол, къабыргъасындан джатыб, мени бла сёлеширге суюди. Бююн да алайды:

— Балам, не да болгъа эди да, билегинг сакъат болмай къалгъа эди, — деди.

— Мени билегим сакъат болса да, мен дохтурлукъ эталлыкъма, сизни бутугъуз...

— Си, кьой, балам. Мен, бююнден башлаб кьолума шкок алалмай, былай къалыб кете эсем, меннге бут да, кьол да неге керекди. Мени юйдегим бары кырылгъанды, мен кимге, неге керекме энди? — деб мыдах айтды.

— Кьолугъузгъа шкок алалмагъанлыкъгъа, джашау энтда керекди. Сизни джашауугъуз кесигизге, къралгъа да керекди, — дедим.

— Мени бутум кетген кюн биз бек кючлю бегиген ДЗОТ-ну алгъан эдик. Алай бла къарасакъ, балам, мен бутуму бош бермегенме. Алая мен итлеге юйдегим ючюн дерт джетдирирге керек эдим, — деб ахсынды.

— Къуру сени юйдегинг болуб къалса, бир иш, сеникича, тюр этилген юйдегиле ючюн дерт алыргъа керекди, — деб алайракъ да джатыб, бизге кюлакъ ийиб тургъан политрук сёзге кьошулду.

— Мени туугъан джериме, Алтайгъа, немецле кирмегендиле, алая мен алкъын джюрегими къандырмагъанма. Тохта, мен былайдан бир чыгъайым, — деб солдат, ойротлу, аякъларын полгъа ийди.

Отну тюрбунден чыгъыб башха джары барсанг, джашаугъа къалай эсе да джангы кёз бла къарайса.

Хар кюн сайын Совет информбюроу билдириуюн ашыгъыб сакълайбыз. алай болса да, ол бизни алкъын алай кьюуандырмайды — Совет Аскерле, деуча кюрешселе да, джаугъа ал кюнледе таблыкъ аны бусагъатда да алгъа сюркейди. Бизникиле, бир кёзюуге дери эллени, шахарланы кьоая, кючлерин бегитедиле. Джау мени туугъан Кавказыма да джуукълашыб барады...

...Бююн ызыма, фронтха, кетеме, алая, кесибизни бёлекге бармай, башхагъа барама. Гоккадан алкъын письмо джокъду, ол себебден, мында ишлеген медсестрагъа аманат этиб, меннге письмо болса, сакъла, мен бери джазарма деб барама.

Биз, ючеулен болуб, бир бёлекге барабыз. Билегим, алгъынча болмаса да, сауут тутарчады. Н. станцияда поездге минерге керекбиз. Станцияда адамны учу-къыйыры джокъду. Мында аскерчилени, уруш баргъан джерледен къачыб келген адамланы, сабийлени, къартланы кёрлюксе. Бары къайгъылы, бары къоркъуулу. Билет табхан, поездге минген былайда уллу насыбды. Башыбыздан «Юнкерсле» бомбала атадыла.

Мен да, мени нёгерлерим Фёдор Семенов бла Иван Наливайко да аскерчилеге билет бериучю кассагъа бардыкъ. Алайда билетле алгъандан сора да, иги кесекни сакълаб, сора поездге миндик. Поездде кёбюсю аскерчиледиле — аланы кими госпиталдан къайтыб бёлегине барады, кими да аскер буйрукъ бла ишине барады.

Биз барлыкъ бёлекни эртденбла танг аласында табдыкъ. Батальонну командирине барыб, къагъытларыбызны бердик. Ол уйгъур джаш эди.

— Госпиталда адамларыбыз джетишимдиле. Семенов да, Наливайко да, сен да ючюнчю взводха барыгъыз. Не этеригизни кесигиз билесиз, мени заманым джокъду. Бусагъат уруш башланады. Къысыб келгенлерин кёресиз, аналары...—деб орусча халатыракъ сёлеше, къатында политрукга не зат эсе да айта, бизден анга бурулду.

Биз, взводну излей, алайдан джанладыкъ.

Взвод окопалагъа кирибди. Биз да, сауут алыб, бизге дери къазылыб тургъан окопалагъа тюшдюк. Ючюбюз да, бир-бирибизден узакъ болмай джатыб-джатыб, джаугъа тюберге хазырландыкъ.

Быллай кёзюуден къыйын бир джукъ болмаз. Урушну кесинден эсе, атаканы сакъламакълыкъ къыйынды. Къалай узундула ол минутла! Ёмюрча кёрюнедиле. Сагъатха къарасанг а, аланы саны бек азды. Алая ол аз заманны ичинде сени башынга келмеген, сени эсинг къармамагъан бир зат болмаз дерсе... Бютеу джашауунг аллынгда сурат болуб кёрюнеди. Бир-бирде уа чыртда кесинги унутуб, аллынгда кёрюнген, таш, къая, терек:

эсе да, анга битиб кьаласа. Кёзюнг анга битгенликге уа, аны не болгъанын да билмейсе, кесинги да билмейсе. Эшта, быллай кёзюуде адам, кеси да билмегенлей, кьалай эсе да кючюн джыя болур.

Биз джангы бузлагъан джерде джатханлы сагъат джарым бола болур. Бу уа кертн да кёб заманды. Тыркъ деб уруб тургъан сагъатыммыды, огъесе джюрегиммиди, билмейме. Алая не башхасы барды — сагъатым эсе, джюрегими хар дакъикъасын санайды, джюрегим эсе да—джашаууму эм джууаблы кюнлерини дакъикъаларын санайды. Азмы санарла, кёбмю санарла, ким биледи... Аймысына, кьалай болса да, болсун. Аз джашауумда кёб затны билдим — мени ата-бабаларым билмеген кёб затны да билдим, джашауну ангыладым, алая ангылагъандан сора да джашау керекди да... джашагъан а этмедим... Да тохта, джашар ючюн турабыз да ма былайда, бу сууукъ окопалада, ансы ёлор ючюнмю турабыз да...

...Бах-бах-бух! деб тобла атылдыла. Аланы джаула атадыла. Тоб окъла бизден ётюб узагъыракъда чачылдыла.

— Джангылгъансыз, фрицле! — деб Наливайко мени таба къарады.

— Тохта, сени унутурукъ тюлдюле, — деди Федор, анга къараб ышара.

Кертн да бу кёзюуде тоб дагъыда атылыб, бизден узакъ болмай чачылды. Къайда эсе да бизни окопну кыйырында экеуленни тюз башларындан тийиб, олсагъаглай ёлтюргенни тизгинде бир-бирине айтыб, бизге да хапары джетди. Энди тоб атылыу тохгаб, «Юнкерсле» башыбыздан къуюб тебретиле. Бизни зениткала да тюблеринден марайдыла. Алай болса да, биз джау самолётну агъызалмадыкъ. Бу кёзюуде джауну джаяу аскери уруб келгенин эследик. Джууугъуракъ келмеге къоюб, атыб башладыкъ. Ала ачыкъ джерде келгенлери бизге таб эди—аман ханс кырылгъанча, бизни шкокладан ала кырылыб тебретиле. Окопаладан чынгаб-чынгаб чыкъдыкъ. Алларына барабыз. Ала да келедиле. Биз да барабыз. Атабыз. Атадыла. Окъла джюзедиле. Хауа тютюндю. Джер джюнгюрдейди. Джетдик. Сюнгю уруш. Сермеш. Къычырыкъ-хахай. Ауур солуу. Аман айтыу. Джылау. Сарнау. Къалабалыкъ...

...Бир уллу зыба фашист мени таба мыллык атды. Аны кёмкёк кёзлери болмаса, джукъ кёрмейме. Сюнгюсюн бурду. Мен

да бурдум. Бу кѣзюуде бир джанымдан дагыда бир чабды. Аны Федор кѣакѣгѣанын эследим. Сары зыба мени бошамай кѣоймазгѣа ант этген болур. Мен да. Кѣуреше кетиб сѣюгѣосѣю кѣолундан тѣшюрдѣюм. Ол мени саныны ауурлугѣу бла да хорларыкѣды. Мен орта бойлу, ол а узун, зыба. Сѣюгѣюмѣу буту таба чанчдым, алая этине джетмеди. Ол мени бойнумдан алды. Мен ычхындым. Ол тѣюбге тѣюшдѣю. Бизни юсѣюбюзге дагыда, алчы-голчу айлаа, бирле тѣюшдѣюле. Ала да, не болдула эселе да, болдула. Немец дагыда мени тѣюбге салды, бойнумдан бууаргѣа мыллык атды. Бу кѣзюуде кѣолум джанымда бычагѣыма джетиб, тѣюз кѣарнындан чанчдым. Ол кѣоларын бошлады. Алая дагыда джаралы джаныуарча чабды. Кѣолум ычхыныб, биягѣы бычакѣыны бердим. Ауду. Кѣоба келиб, кѣатымда джагѣалаша тургѣанлагѣа кѣошулдум. Бизни солдатны немецни тѣюбюнден кѣутхардым.

Бу тукѣум уруш сагѣат бла джарымдан кѣбнѣю баргѣан болур эди. Бизни батальон джаууу батальонун хорлады, алай болса да бизден да кѣб адам кѣорады. Бу урушда биз километр чакѣлыны алгѣа бардыкѣ. Дагыда кесибизге бетджанла этиб джарашдыкѣ.

* * *

Кѣюн кѣюнортадан джанлай башлагѣанды. Поварла кѣюнден бутдан бизге ашарыкѣ келтирди. Мен бетджанчыгѣымы джанында джылы шорпаны иче тургѣанлай, тѣюз котелокѣу кѣабыргѣасына келиб окѣ тийди. Котелок тешилиб, шорпам зыраф болса да, джаным кѣалды. Джаралы билегим ауурйду. Джерни сууугѣу ѣтген болур, бир кесекчикни болум шош ѣлгѣанлай, талаб тебрейди, алай ол бош затды, башынг сау эсе, нег да сауду.

Немецле энтда атака ачдыла. Бу джол тоблары, самолетлары, джаяу аскерлери да, кѣалай эсе да, бирден кѣуюлдула. Ала урушну кѣысха заманда бошаб кѣояргѣа муратлары болгѣаны себебли болур, хаман уруб келедиле. Кѣюнѣюне беш-алты атака болады. Шахаргѣа мыллык атыб келедиле. Ёлгени ёлсе да, кѣалгѣаны биягѣынлай кѣол атакагѣа келеди. Биз да, аталгѣаныбызны атыб, энтда кѣол урушха кирдик. Биягѣы кѣалабалыкѣ. Джер кѣаннга боялды.

Бир джангыз атламыш ызыбызгъа атламазгъа къаст этгенбиз. Батальонну командири бизни бла тенгликде уруш этеди. Аны къангыч кибик саплары джепгил кымылдайдыла — биз аны джер-джерде кёребиз. Ол, аскерчилеге кёл эте, салышады. Фашистле, ызларына тебмез ючюн, джанларын териб барадыла, биз а, Ата джуртубузну джерин алагъа къоймаз ючюн, бютюп да тебмей кюрешебиз.

Бу уруш тамам ингирге дери барды. Ингирде, болмазлыкъларын билиб, фашистлени къалгъан-булгъанлары кеслерин бизге джесирге бердиле. Бизни батальондан къалгъан да къуру онсегиз адам болду. Командирбиз да алайда джан берди...

Мени этимде джара болмагъан бир джерим болмаз деб, акъылым алайды. Алай болгъанлыкъгъа аякъ юсюмде туралама, ол себебден айланыб бир къауум аскерчи да, мен да джаралылары бир джерге джыяргъа кюрешдик. Сау къалгъанла бир джерге джыйылгъаныкъда, мен болмасам, командир аты болгъан чыкъмады, ол себебден кесиме командирликни алыб, джесирге тюшген немецлени тылгъа сюрдюрдюм. Кесим, айтханымча, джашла бла джаралылары бир джерге джыйыб, болгъан къарыугъа кёре, аланы джараларын байлаб, госпиталгъа ашырдыкъ. Кече ай джарыкъда ёлюклени джыйыб, джангур себелей, бузлагъан джерде бирге къабыр къазыб басдырдыкъ. Андан ары, штабны буйругъун сакълай, тёрт джанына къарауулла салыб, аскерчилеге кёзюу-кёзюу къалкыргъа буйрукъ бердим.

Танг аз-буз джарыгъанлай, уруш дагъыда башланды. Бизге болушлукъ келмеди. Артда уа бизни взвод этиб, бизни бла тенгликде уруш этген ротагъа кьошдула. Ал сафдабыз. Джауну джангы къарыуу бизге куюлады. Танг аласы бла биягъы атака башланды. Бу джол а артиллерия хазырланыудан сора джау танкаларын джиберди. Къайда эсе да бизден узагъыракъда бизни танкала да уруш этедиле.

Джауну танкалары гюрюлдеб келедиле. Бизни ротада танкалагъа къаршы сауутла кёзюулерин алдыла. Майна, танк тохтады. Майна, бири да джаныб тебреди. Алая, майна, энтда келедиле. Биз атабыз, кёзлерин мараб атабыз. Ала джууукъдан джууукъ келедиле. Биз энди шышаларыбызгъа узала башладыкъ. Бауурларыбыз бла сюркелиб, алларына тебрedik. Мен да кесиме бирин тутуб, бауурланыб барама. Джете барыб шы-

шаланы быргъадым, алая тюз туюне аталмадым. Мен атхан танкагъа къайсы эсе да бирибиз атды. Танк тохтады. Джер-джерде, башлары кесилген эмегенлеча, танкала кюйдюле. Энтда къоранчыбыз кёб болду...

1. Юзюкню баш магъанасы неди?

2. Асланны патриотлугъун, анасына терек сыймеклигин неден билебиз?

3. Бу планнга кёре хапар айтыгъыз:

а) Асланны анасына письмосу;

б) Аслан госпиталда;

в) Асланны фронтда сагъышлары, аны эмда негерлерини джигитлик ишлери.

4. Юзюкде совет халкъла Ата джуртну биригиб къоруулагъанларыны юсюнден айтылгъан джэрлени табыгъыз.

ФАШИСТЛЕГЕ КЪАРШЧЫ.

(«Аманат» романдан).

Хубийланы Осман.

Джайгъы кюн Къарачайны мийик тауларыны къарын эритеди. Къобан, боз бетли болуб, кёмюклениб, шоркъалары тик джагъаларына суу бюрке, шууулдаб барады. Таракъ тишлеча, джити къаяланы ортасындан чыммакъ бурма булутла акъырын чыгъыб, чууакъ кёкню этеклерин джабадыла.

Фронтладан мингле бла письмола Къарачай шахаргъа келиб, олсагъатдан юлешиниб, тау джолла бла элlege чачыладыла.

Кюнлени бир кюнюнде К.-Тебердини письмо чачыучусу, бир юйню эшигини аллына келиб:

— Эй, юйде ким бар эсенг да, бери чыкъ! — деб кычырды.

Бир кесекден, башына джаулугъун тарта, хотасын тюзете, Джандет чыкъды:

— Къызым, кел юйге... не хапар айтырыкъса экен?.. Иги кесекден бери да бурнум суююннгенден чыдамай эдим, бир джангы хапар келлигин билген эдим...

— Письмогъуз барды, — деб письмо чачыучу кызы ючгюл письмону Джандетге бериб кетди...

Джандет, письмону бир къолундан бир къолуна ала, бир кёкюрегине кыса, джюреги къайгъы этди, кёзлери суудан то-

луб, юйюне кирди, дагъыда олтуруб чыдааялмай, эшикге чыгъыб, арбазда сюелди.

— Арабин, Азретден болуб къалса, не этерме... Огъесе Хасан джаза болурму? Кеслери джаза эселе, сау болурла... Бир къыйынлыкъ болуб, джукъ да билмей къойнума кысыб тура болурмамы, мен джарлы?.. Ах, къан джаугъан къарангылыкъ... Мени тилсизден не башхам барды... окъуу болмагъан—джарты адамды, — дей тургъанлай, юйню сол джанында орамчыкъдан:

— Не хапар, Джандет? Джашладан энтда бягъынлай джукъ келмей турамыды? — деген таууш чыкъды. Джандет, къолун кёзлерине салкъынлыкъ этиб къараб:

— Хаджибекирмисе, орамдан кычырма да юйге кел. Письмону келтириб къолума бергендиле да, ары бла бери буруб къарайма, не келсин, ёмюрюм элиб дегенни не болгъанын билмейме. Ма энди уа тирелдим да къалдым. Оу, тиширугъа окъуу керек тюлдю дегенлеге терек тийсин огъесе... Къалгъан заты алай огъуна къалсын, къуру тиширууланы окъутханы ючюн бу властны ёмюрю узакъ болсун...

Хаджибекир, къашларын туюб, арбазгъа кирди.

— Бирине бир зат болуб тура эсе уа, не айтырыкъса?

— Ол заманда уа бизлей болсун бизни къаргъагъан... Мурдарлагъа къаргъыш тилерме...

Хаджибекир маркасыз, ючгюл мухуру бла письмону къолуна алыб, ичин ачды.

Джандет: «Мен къыйынлы, аллах бир джазыкъсыныр эсе уа», — деб амалсыздан тюб эрнин къабыб, баш энишге къарады. Хаджибекир эджиклеб чыгъарды:

— «Багъалы анам, багъалы атам! Тапсыкълыкъ саламдан сора, саулугъуму, эсенлигимн бидиреме...» — деб Хаджибекир окъуй тургъанлай, Джандет:

— Ах, бизден насыблы болурму... Ий, къайсыцанды, Азрегмиди, Хасанмыды? — деб сорду.

— Тохта, тохта, окъургъа бир къой, — деб Хаджибекир бягъынлай эджиклейди:

— «...Не эте турасыз, Хасандан не хапар барды?»

— Оу, мен джарлы, Азретденди... Азрет сауду! Азретден келгенди, ол сау эсе, ёмюрде бир тюшге ийнанмам... Насыбы къуругъан джарлы... эки-юч кере урушда, тары элекча, пара-чара

болгъанында да, сау-эсенме деб джазады... джаны бир бек джерде болур...

Хаджибекир, Джандетге да къарай, къагъытны аягына дерн чыкъды:

«Мени ючюн сагъыш этмегиз, сизге тансыкъдан сора ёзге хатам джокъду. Қъралыбызны джауладан тазалаб бошагъанлай, тюбеширге муратым барды. Ала бизни джерибизден къорамай, бизни тюбешир хыйсабыбыз джокъду. Биргеме Аскер деб Марадан бир иги джаш да барды. Меннге сиз бусагъагда джазмагъыз. Мен хапарымы кесим билдире турурма. Элде таныгъанлагъа салам айт. Белигизни къатдырыгъыз. Эсен кёрюшейик, сизни джашыгъыз Азрет».

— Рысламай, не затха джылайса... Халкъ джашладан ачы хапар келиб къыйналады, сен а... «сау-эсенме» дегенинеми джылайса... — деб, къагъытны бюклеб, Хаджибекир Джандетге узатды. Джандет, кёзлерин джаулугъуну къыйыры бла сюрте, къагъытны алыб къойнуна салды.

Хаджибекир, Джандет бла юйге кириб, таянчакъ шиндикге олтуруб, мыйыкъларын сылай:

— Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джыласанг да, джырласанг да бирди. Иймегиз деб кюрешир керекли къалдымы... Хасан джаралы болуб келгенинде, джашырмай айтайым, «аны бир къоркъутугъуз, къол джетдирсегиз да, хата джокъду. кесин тыялмай турады», деген эдим... Бир элгендирселе, иги боллукъ эди... Алай а аладан да хайыр чыкъмады... Азретни сау хапары да келди, Хасан а къайдады?.. Ма бу кюнлеге къаласыз деб эте эдим ансы... Сиз джашагъан власта мен да джашарыкъма. Энди бир кёбмю турлукъма, туз гырт болуб эримезме.

— Хаджибекир, энди ол сёзленн магъанасы джокъду, аны эштдирир ючюн къалмагъанса. Аны къой да, дуниядан джангым хапар биле эсенг, айт. «Ол» къошха кетгенли, уругъа тюшгенча, чарт-гурт хапарладан сора бир джукъ эштмейме.

— Аскерден ауур джаралы болуб къайтхан бир джаш тюнене бери курортха солургъа келген эди да, адамла тегерегинден басыныб, къоймай хапар айтдыра эдиле.

— Да, сора уа?... Ол къан къусарыкъланы артлары бир бола киришмеймиди?.. Не айта эди?..

— Аны айтханын а бир да сорма... Сегизинчи майдан башлаб, къралны бу джанына не кючлерин да салгъандыла, дейди.

Ючюнчю июлда уа ала Кърымда эм кючлю шахарны Севастопольну алыб, Кавказны этегинде уруш этедиле дейди.

— Ах, биз джарлыла... былайгъа джетиб къалыргъа тебрегендиле. Ий, Хаджибекир, келиб къалсала, къайры къачарыкъбыз?

— Къачыб къалайгъа дери барлыкъбыз... Бир джукъгъа барлыгъым да джокъду, ёлтюрселе да, юйюмде ёллюкме...

— Оу, алай къалай айтдынг? Эки джашыбыз аскерде тургъанларын билселе, ала бизни сау къоймазла. Таб джукъ айтмасала да, аланы къолларындан Азрет джаралы болгъанды, Хасан джаралы болгъанды... Мен аланы бетлерине къарамасам, огъесе аланы бетлери топракъда чирисин... Къарыуумдан келсе, ол геземирлени, джыланны эзгенча, кёлюме бир джукъ келмей эзер эдим... Къошха чыгъыб кетейим дейме...

— Джандет, сабырынгы бас. Немчала, хо сеннге къараб турадыла дейди... Сени башларынамы урадыла... Юйюнгю, мюлкюнгю тюзге атыб, акъылынгдан чыкъмагъан эсенг, къайры барлыкъса?!.. Керек эсе, айтдырайым да, Мусса энер.

Къаллай бир сёлешдиле эселе да, бир-бири оноуна сыйнамадыла. Хаджибекир юйюне кетди. Экинчи кюн ингир ала быягъы кыыз Джандетге письмону узатды. Джандет хоншуладан бешинчи классны бошагъан кыызчыкны чакъырыб окъутду:

«Анам бла атам! Тансыкълыкъ саламдан сора тынчлыгъымы джазама. Алтайлыкъ курслагъа келген эдим да, аскерде къалыб кетерикди деб джюрегигиз кыйналмасын деген мураг бла бусагъатха дери джазмай тургъанма, аны юсюнде терслигими кечигиз. Бу ийыкъда бошарыкъма. Алгъын нёгерлерим болгъан аскерге иерикдиле. Ала бла къагъыт джюрютеме. Багъалы атам, анам! Азретни быягъынлай хапары чыкъмай турамыды? Джюрегигизни кыйнамагъыз. Госпиталгъа тюшюб, сау болуб бошасам деб тура болур. Экинчи письмода адресими джазарма, бусагъатда тюзюн кесим да билмейме. Мени сорсагъыз, «Акъгъан къанынгы къурутма, Ата джуртунгу унутма» деген сёзле мени антымдыла. Багъалы анам, джаным саулай, ол антымы бузгъан кюйюмде сенден ичген сютюм харамды! Къууанч бла кёрюшейик! Хасан».

— Керти айтадыла, адамны Ата джурту — кёз джарыгъыды, — деб, Джандетни бетине джылыу уруб, кёзю-къашы ыша-

рыб, сора кѡагытны кѡызчыкъдан алыб, терен ахсыныб, кѡй-нуна салды. Ол кетиб тебрегенинде:

— Тохта, бала, бусагъат, — деб кѡбюрден чыгъарыб, беш сомну узатды, алай а кѡызчыкъ, ачханы эслегенлей, эринчиклерин чѡйюрѡб:

— Оу, сора мен ачха ючюмю окъуйма,—деб, ызындан адам сюргенча, эшик аллында жаркѡагъа абына, юйюне чабыб кетди.

— Бюгече бир тынч джукълайым, — деб Джандет, кѡууаныб, хоншуларына хапар айтыргъа чыкъды.

* * *

Джайны узун, исси кюнлери джылча кѡрюнедиле. Теберди ѳзеннге Украинадан, Ростов джанындан жаралыла, кѡачкынчыла кѡб келедиле. Аланы ичинде саурукъларына базгъанла, джол устала тутуб, аууш бла Тау артына ауадыла. Эл ичинде кѡартла, сабийле, тишируула кѡрюнедиле. Бир талай кюнден халкъ, кѡайгъылы болуб, ѳрге кѡобду. Артха кетиб баргъан джаяу аскерлени талайы Теберди ѳзен бла Клухор, Муху ауушлагъа тизилгендиле. Аланы терлери бла чыкыгъан туз тыш кѡлеклерини кѡолтукъ тюблерин, джауорун кѡалакъларыны юсюн айран тамгъалача агъартханды. Сыртларында, кѡнчеклеринде кѡан тамгъалары, башлары байланганла, ауур асхагъанла кѡрюнедиле, барыны сакъаллары джетиб, ким тамада, ким кичи болгъанын билаллыкъ тюлсе. Биргелерине санитарла, фельдшерле, врачла да бардыла, алай а кереклисича дарман табылмайды.

Гитче машиначыкъ элни арасына келиб тохтады. Ичинден ѳкеулен чыгыб, Советге кирдиле. Бютеу элде коммунистлени, эл Советни депутатларын, комсомолчуланы джыйдыла. Аланы бири ѳрге кѡобуб, сѳз башлады:

— Джамагъат, газетледен, радиодан фронтлада болумну кесигиз билесиз. Бизни бери партияны Къарачай обкому бла об-исполком ийгендиле. Сизден джашыруу джокъду, немчала не кѡарыуну да Кавказ бла Волгоградха ургъандыла. Ала Ростовну алгъандыла, ючючю августда Ставрополь шахаргъа кирген дпле. Сансыз-санаусуз танкатагъа, самолетлагъа кѡарыу этиб,

алларын тыйыб къояргъа бизни былайда аскерибиз болмагъанын кѳресиз. Ма бу кетиб баргъан аскерле ауушлагъа бара турадыла. Партия Совет Аскерлеге ауушлагъа джетгенден сора бир атланмы артха турмазгъа буйрукъ бергенди. Ким билсин, немчала, былайгъа кирмей, тюзле бла, темир джолланы тѳереги бла Волгоград таба кетерге да болурла. Алай а бери айлансала, асыры тыйылмай келирге боллукъдула. Саулугъу болгъан эркишиле, коммунистле, комсомолчула, эл Советни депутатлары, бютеу совет адамла партизаннга чыгъаргъа керекдиле. Областда партизан отряд къурала турады. Аны штабы бусагъатда шахардады. Немчала киредиле деген къоркъуу болса, ала юлешиниб, районлагъа чачыллыкъдыла.

Тиширыула, бир-бирине къараб, къуш-муш болдула. Обкомдан келген, уллайгъан, орта бойлу адам, аланы эслеб:

— Нек шыбырдайсыз? Былайда таша сѳз болмазгъа керекди. Мени ачыкъ сѳлеше тургъанымы кѳремисиз? — деди.

Тиширыуланы бири ёрге къобуб:

— Саулугъу болуб, элде къалгъан эркиши бармыды деб джокълай эдик. Ма бу джыйылгъанланы ичинде тѳрт эркиши барды да, тѳртюсюн да сакъатлыкълары себебли аскерге алмай къойгъандыла... Саулугъу болгъанла аскерге кетгендиле. Тиширыуланы алсагъыз, ма бусагъат джаздырайыкъ.

— Эгечим, аны тюз айтаса, алай а партизаннга чыкъгъан тиширыу шкокну тута, джараны байлай билмесе, сора аны партизанлагъа ауурлукъгъа алгъандан магъана бармыды? Аллай усталыгъы болгъан бар эсе уа, огъайыбыз джокъду.

— Аллай тиширыу бармыды? — деб сорду ол.

Эл Советни тамадасы ёрге къобду:

— Огъай, бизде аллай тиширыу болса, мен биллик эдим, — деб орнуна олтурду.

— Хата джокъду, бизге адамла элде да керекдиле. Партизанла бу тѳерекледе, бу таулада да боллукъдула, алагъа азыкъ, кийим, сауут болушлукъ керекди. Немчаланы тахсаларын билиб, партизанлагъа сездириу — партизанда айланганча джигитликге саналлыкъды. Къолундан келген — немчалагъа не къадар хата этсин, бу таулада сиз билмеген таш джокъду. Колхозну мюлкюн, санаторийлени хар затларын джауну къолуна тюшюрмей асырагъыз. Ала былайгъа келмей къалыргъа да боллукъдула, келселе да, мычырыкъ тюлдюле. Ма бу тауланы ар-

тында хазырлана тургъан Совет Аскерле тул-тубанчадыла. Элде къалгъан болса, элин сакъларгъа кюрешсин.

Тиширыула бирден джууаб этдиле:

— Сора элде ким къаллыкъды... Партизаннга алмасагъыз да, бу таулада бизге бирер таш тюбю, бирер къая тешик табылыкъ болур...

Бир сарычепкен, субай санлы кыыз, ачыудан атылыргъа дже-тиб:

— Бизни джыйын джанлыгъа къоюб, къалай мурат этесиз?!.. Ичими джарсагъыз да, былайда къаллыкъ тюлме... Аланы сакъларгъа, немчалада атамы не башы къалгъанды?!.. Огъесе кърнашымы ёлтюргенлери азды деб, кесими сойдуургъа керекеме?!.. Аланы аталарыны джаны ючюн, элден чыкъмазча, мен топал тёнгекми болгъанма?! — деди. Экинчи тиширыу да, ёрге къобуб, кёлюндегин айтды:

— Мени юч сабийим барды, аланы аталары джаралы болуб, Сибирде госпиталда джатады. Мен энди не этерге керекеме?.. Аталарына салгъан кыйынлыкъларын биле тургъанлай, элде къалмы дейсиз?! Алай игилик келсин барыбызгъа да, бир кечени да алагъа ышаныб, элде къалаллыкъ тюлме...

— Да къайры барлыкъса да? — деб сорду обкомдан келген.

— Сабийлени тизерме да, бир-эки пёгер да алырма да, бир кысылыр джерге барырма... таугъа таяпырма... — деб, кёзлеринде джыламукълары ойнай, андан ары сёлешалмай, орнуна олтурду.

— Мен партияны аты бла ант этеме, сизни бир кюнню да эсибизден кетермей, мадар табханлай, кутхарлыкъбыз. Чегетде джашыныргъа излей эсегиз, немчалагъа тишге салыргъа бир закъоймай чыгъыгъыз. Къач сууукъла тюшгюнчю, мекамларыгъызгъа джыйылырча мадар боллукъду.

Кърал бла, халкъ бла биргелей бизге кыйынлыкъ тюшгенди. Адамны насыбы — туугъан джуртуду, адамлагъа айтыб ангылатыгъыз: джауну хыйласына кеслерин алдатыркъла болурла деб акъылыма да келмейди. Алай а сакълыкъ керекиди. Бёрю къой терини кийгенликге, азаулары къайры кетерикди?!.. Партизанлагъа къошуллукъла, тамбла кюнортадан къалмай, шахарда обкомну юйюне келсинле, не кереклилерин да алайда аллыкъдыла. Келиб партизаннга джазылгъанланы арасында

кѣб кѣрачайлы, орусла, дагъыда башха миллетледен адамла бардыла. Кѣрачай тиширыула да аз тюлдюле.

— Мен облысполкомдан келгенме, башха айтырым джокъду, депутат халкъны джумушчусуду, эл Советни депутатлары, аны унутмагъыз. Немчаланы кыстаб бошагъанлай, хар депутат сайлаучуларына, элине, кѣралына кѣзауатны заманында кѣалай болушханын айтырыкъды. Быллай кюнледе депутатлыкъ борчун толтурмагъан, ол экинчи сайланмазгъа керекди,— деб, аз сѣлешсе да, депутатланы борчларын ангылатды.

Экиси да саламлашыб айырылдыла, элли ичинде болумну кѣрюб, ауушха баргъан джолгъа кѣрай, ѳзенни ѳрге кетдиле.

— А кызы, быллай кыйынлыкъ басхан кюнледе башлары кѣайгылы болуб кѣалмай, иш этиб бизге адамла ийиб, эс табыргъанларына кѣрачыгъыз...

— Ююю кѣуруйду да, аллах да игиге азаб чекдиреди. Адам союб келе тургъанлагъа уа ѳрге кѣобмазча бир кыйынлыкъ бермейди...

— Тохтагъыз... аллах аланы тойгъанларын кѣан кѣусдурмаса, керти айтасыз... Биз джарлыла алагъа кѣл кенгдиргинчи, кесибиз дуниядан кѣорамагъа эдик ансы, — деб джолну ѳрге баргъан эки уллайгъан тиширыу, тереннге кириб сѣлеше барадыла.

Тѣбентин кюн сайын джюклери, адамлары, азыкълары, хапчюклери бла аууш таба баргъан машиналадан джол сыйыннгысызды.

Немча самолѣтла аланы ызларындан тюшюб, джолну атыб тебретиле.

Бир кюн эртденбла Тохтар Кеп Талада чабыб анасына келди:

— Аначыгъым, урушмасанг, бир зат тилерикме, шо бу джол мени айтханымы бир этсенг, ѳмюрде сени бир сѣзюнгю эки этмез эдим, — деди.

Файруз, кѣарачач, сюйюмлю джашыны кѣзлерине кѣараб:

— Не болгъанды, джашым, бир айт, не деринги билмегенлей... кесинг да бир эс джый, ызынгдан адам сюрюб келмей эсе,— деб кѣайгылы болуб, башындан сылады.

— Аначыгъым, огъай демезми:се?

— Тоба асто... нек дейме, бир айт...

¹ Кеп Тала — Теберди ѳзенде таланы атыды.

— Мен джаралы болуб, Къарачай шахарда джатхан заманымда меннге къарагъан фельдшер къыз къачыб бери келгенди да, юй табмай айланады. Бусагъатда кёпюрге тюбөб къалгъанма... Анам, ол болмаса, мени бутуму кесерик эдиле...

Файруз олсагъатдан:

— Да, мен огъаймы дейме, келсин, бош юйюбюз барды, турур анда... келтир, — деди... Тохтарны кёзю-башы джарыды, сора дагъыда сагъышланыб:

— Анам, ол кеси тюлдю, биргесине дагъыда эки эгечи барды, ючюсюн да чакъырайыммы?.. Болсунму? Немчала джууукълашханларында, чуутлу болгъанларына къоркъуб, фашистледен къачыб келгендиле.

Файруз, джашыны кёкюрегинде тешилген туюмесин эте:

— Джашым, ол къан тегерикле былайгъа келиб къалсала уа, не этерикбиз... Юйюбюзге от салыб къоярламы?! Мадар бар эсе уа, ким огъай дейди, аланы аналары да не эте болур, къыйынлы... ючюсю да джалан адамламыдыла?..

— Анам, ючюсю да къызчыкъладыла, тамадалары уллу къызды...

— Джашым, атанга да бир сорушур эдик, не десенг да, юйню тамадасы олду.

— Анам, ала, башха къарачайлылагъа барсала да, орун табарыкъдыла, алай а госпиталда меннге бир иги къарагъан эди, чакъырмай къалай къояйым, бир сагъыш эт... Бусагъат юйнкъ хазыр этейим деб келгенме... Анам, алайда огъуна Апаслары, Шамайлары, дагъыда башхала алыб: «Биз кесибиз ёлмей, сизге хата этдирмезбиз» деб бирер адамны юйлерине элтгендиле... Атамы мен бойнума алама, ол аллай затха менден да таукелди.

Файрузну бетине джарыкъ урду:

— Сегиз джашны, эки къызны асыраб ёсдюргенме. Къызла аздыла деб къыйналыучан эдим. Энди аллах сынар ючюн берди эсе уа. Артыкъ болмаз, ал да кел. Атанга сёлеширбиз, не этерикди... тоба ол, биле турама... къууаныб къоярыкъды.

— Сора, анам, юйню ары джыйгъан кирик эт, дагъыда... айыб этмесинле, башха адамгъа кетиб къалмагъан эселе...—деб Тохтар, ауур асхай тургъанлай, сабийчикча, кесин тыялмай кетди.

Файруз, юйюне келиб, орунланы, шиндиклени, столну джа-

рашдырыб, эшик аллында от орунга барыб, нарат отунла бла от тамызыб, ючаякны салды. Кюн батаргъа кысылыб, ёзенни ичи салкын болду. Мийик нарат тереклени узун кёлеккелери арбазлагъа, джолгъа тюшдюле.

Тохтар, арбазгъа кириб, къууанигандан солууун алалмай;

— Анам, келтирдим, ма былайда, юйню ол джанында, турадыла... — деди.

— Оу, телиге къара... Бери келигиз де... Тели джаш, аланы орамда кююб, кеси келе турады...

— Анам, уялыб, келирге унамайдыла. Сен кесинг чакъыр-масанг, болмайды, — деди Тохтар.

Файруз, бир кюлунда эт туурай гургъан бычагъы, бир кюлу бла этеклерин къагъа:

— Къайда, къалайдадыла, кел, кёргюз, — деб Тохтарны биргесине, юйню артына айланганлай, кюлунда да чемоданлары, бусхул туюмчеклери бла баш энишге къараб тургъан юч джаш кызычыкны кёрдю:

— Тохтар, была болурламы?—деб джунчуб, Файруз аллына атлаб, къарачайча: «Кызычыкъла, келигиз юйге, ма бу юйде турлукъсуз, келигиз, сизни орамда кююб келгени ючюн, Тохтаргъа уруша тура эдим», — деб кюлларын тутду. Кызыла, не айтханын ангыламай, Тохтаргъа къарадыла. Тохтар анасыны айтханын кёчюрдю. Кызыла ышарыб: «Сау болсун, мадарсыз болуб келебиз, айыб этмеси, ёлмесек, бизден да къайтыр, ананга бир ангылат», — деб Тохтаргъа къарагъанларында, ол сёзню ахырына дери да чыдамай, анасына кёчюрюб, акъырын сёлеше тургъанын кёрдюле.

— Айыб деген не сёздю. Къонакъ бизде юйню ичиндегиледен да багъалыды, юйюнге кюшулгъап хар адам кесини пасыбы бла кюшулады... «Анам, сен чакъыр» деб сюелиб турады, — деб джашына гурушха эте, бирини чемоданын алыб, Файруз алларында тебреди. Кызыла бир-бирине къарадыла. Тохтар, бир кюлуна чемоданны, бир кюлуна бусхул туюмчекни алыб:

— Джюрюгюз, сиз меннге къарагъан эдигиз, энди мен сизге къарарыкъма, — деб ышара, ауур асхай, анасыны ызындан тебегенинде, кызыла дагъыда таукел эталмадыла. Тохтар ызына айланыб, ючюсюн да юйге элтди. Файруз, кызыланы орта юйде олтуртуб:

— Тохтар, быланы эгечле болгъанларын адам сормагъан-

лай танырыкъ кёре эдим... Къара шинлиликлери да къарачай-дылагъа ушайды, эки кызым бар эди да, энди беш кызым болду...

Тохтар кызылагъа анасыны айтханын кёчюрдю.

— Тохтар, ананг орусча чыртда билмеймиди? — деб аланы тамадалары сорду. Тохтар, анасына къараб ышара, джууаб этди:

— Нек билмейди... Бююннге дери кеси кереклисин айтыргъа тылмач излемегенди, кесгин сёлешалмайды да, аны ючюн тартынган этеди.

— Кереклинги толу ангылаталмасанг, бирин андан, бирин мындан келтириб джармалауну мен сёлешгеннге санамайма, адамланы кюлдюрмез ючюн, билген тилимде сёлеширге керекме... — деди Файруз.

— Аны ючюн а бош тартынаса, сен огъай, орус тилни джигине дери алай толу биз да билмейбиз. Бир - бирибизге тылмачсыз сёзюбюзню ангылаталсакъ, бусагъатда ол боллукъду, — деб ортанчы сёз къошду.

— Къызла, атларыгъызыны да сормагъанма, — деди Файруз.

— Мени атым Марияды, ортанчыбызны, ма бу къатымдагъыны, аты Фаяды, ол къыйырдагъыны, чынг гитчебизни аты да Сарады, — деди тамадалары.

Файруз, кызыладан эки кёзюн айырмагъанлай, орусча чалдыра:

— Сизге узун чепкенле кийдириб, акъ чилле джаулукъла кысханлай, къарачай кызыладыла деб кимни да ийнандырлыкъ кёреме... — деди.

Тохтар, аны айтханына чарламагъанлай:

— Атлары уа? Къарачайда аллай ат джокъду сора уа? — деб сорду.

— Мариягъа бизде Мариям дейдиле да? Фаягъа да Фатима дерге нек болмайды? Сарагъа уа Сарычыкъ дейик да къояйыкъ, не башхасы барды?.. Мен атларын тюрлендирмейме, къарачайча айтама ансы... Оу, джаныгъызгъа тиерме да... Мен телиме селеше турама... — деб Файруз джунчугъандан кечмеклик тилерча болду.

— Биз сизге толу ышанмасакъ, сизге келлик тюл эдик. Кавказгъа кириб келген немчала, Ставропольну алгъандан сора былайгъа келликлерине не сёз барды. Тиширыу башыбыз бла къалайгъа барыргъа билмейбиз. Атабыз эртде ёлген эди. Къа-

зауатны аллында, Киевде анабызны да ёлтюргендиле. Тохтары иги таныгъаныбыз себебли, сизге ышаныб, базыб келгенбиз. Бизни юсюбюз бла сизге кыйынлык келирге боллукъ эсе, былайда бир минутну да турмай кетерикбиз. Қыстырыр мадарыгъыз болса уа, биз сени анабызны орнунда кёрлюкбюз. Атларыбызны сен кесигиздеча айтаса, не башхасы барды, бек разыбыз, — деди Мария.

— Мариям, Фатима, Сарычык, — балаларым, ма бу юй — юйюгюздю. Тохтар кърнашыгъызды, мен сизге, анагъыз жандетли болсун, аналыкъ этерге кюреширме, — деб Файруз шхуурун отдан алыргъа эшик аллына чыкъды.

Эртденбла тюз хапар билерге бир талай адам эниб, Советни къатына джетишиб келгенлей, кёпюрден ётуб, ёрге келе тургъан атлыланы эслеб тохтадыла. Қъара джамчылары, башлыкълары, боюнларында шоклары бла экеу-экеу болуб, кеслерин тыялмай, тепсей тургъан атланы ууакъ джортдуруб келедиле, сёлешген тауушлары чыкъгъанында, бир муккур къартчык:

— Тохтагъыз, была кимле болдула? Қъайры барадыла экен... Атлы аскер тауланы сакъларгъа келе болурму? — деб сёзюп да бошагъынчы, атлыла да джетдиле.

— Ма, биз элден джашланы кёремисе, бизни партизанларыбыз болурла дейме... — деди къартланы бири. Атлыла къатларына джетгенлей, алда келген атлы къамчисин да ёрге тутуб, къаратору, акътуякъ аджирни кёмюклене тургъан ауузун тартыб:

— Джамагъат! Багъалы аталарыбыз, къартла! Элде кыйгъы уллуду. Қъарт да, тиширыу да, сабий да къанлы джаудан башларын алыб, къачар кыйгъыдадыла. «Джаугъа джанынгы берсенг да — сырынгы берме», дейдиле. Сизни рахат джашауугъузну бузгъанланы, тыбырыгъызда отугъузну кёмген джауланы обагъа кёмгюнчю, бу сауутланы атмазгъа ант этгенбиз. «Тийме меннге—тийем сеннге» дегенле—джауубуздула. «Ёлсе да, бёрюге ийнанмагъыз». Қъралыбыз бла биргелей, къарачай халкъгъа кыйынлык келгенди, бел къатдырыгъыз! Сюйген тауларыбызда бет джарыкъ бла тюбешейик, — деб башлыгъыны къанатын сол имбашына атды.

Қъартла бир-бирине къараб, «Сен бу джашлагъа алгъыш эт, мен айталлыкъ тюлме, кетиб къаладыла, кыйсыгъыз сёлешесиз», деб шыбырдаша тургъанлай, белинде башлыгъы бла узун,

чырайлы къарт, мыйыкъларын сылай, бир кьо́лу бла да къанга буруудан тута, сёлешиб тебреди:

— Не джашыру, кёлюм аз болуб тургъанлай, сизни кёргимде, кесим атха мингенча болдум... «Эли джокъну — кёлю джокъ» дейдиле, бизни ёксюз этмегиз! Сиз джолоучусуз, аллах джол берсин. «Алгъа барсанг, — ойлай бар, джаугъа барсанг, джыйылай бар», деб къартла сынамай айтмагъандыла.... Аллыгъызгъа бир кере къарасагъыз, артыгъызгъа беш кере къарагъыз. Джауну къайдан келлигин бусагъатда биллик тюлбюз.

— Къарнашчыкъларым, джол тайгъакъ болса, эслеб джюрюге кереклисин унутмагъыз, — деб эки таякъ бла джюрюген, адам ортасы болгъан, къарасакъал киши къартха сёз кьошду. Алай а узун къарт аны бла тохтаб къалмады:

— Джашла, «Джуртун сюйген — алгъа турур» деб сизни кибиक्леге айтадыла. Мында юйдегиси, онгсузу къалгъанла болурсуз, къайгъылы болмагъыз, къарачай халкъ, кырылыб къалмасакъ, аланы сакъларбыз. «Бе́к анасы джыламаз» дейдиле, сакъ болугъуз, бир кёзюгюз джукъласа, бир кёзюгюз джокъласын. Джигитлик болмагъан джерде хорлам болмайды. Хайда, кеч этмегиз, насыб джол негеригиз болсун!

Орта бойлу, кенг джауорунлу таукел атлы, къартлагъа къараб:

— Атала, анала, Джуртун атхан — сатлыкъды. Биз Джуртубуз ючюн къан тегерге амт этгенбиз. «Уруш тохтаса, тулпар кёб болур» дейдиле, бизге тулпарла бусагъатда керекдиле. Къыйынлыкъда сыналмай, тулпар табылмайды. Джерибизни джыламукъ бла сугъарыргъа излегенлени джерлерин къан бла сугъаргъынчы тохтарыкъ тюлбюз. Былайда биринчи санаторийде сакъат сабийле джатадыла. Аланы кьобар, джюрюр къарыулары джокъду, энишгеге джол кесилгенди, аууш бла аудурургъа мийик хауаны кёлтюраллыкъ тюлдюле. Аланы кьутхарыргъа керекди. Биреринг бирер сабийни асырагъыз. Джаугъа биз тынчлыкъ бермезбиз, аякъ орунлу этмезбиз, джаугъа кечим болмасын! — деб къамчисин кёлтюргенлей, тору аты шыблача чартлаб, алгъа чыкъды, атлы джюгенин кесине тартыб тыяргъа кюрешди. Ге́бел атларыны джити наллары джолда ташланы от чакъдыра, джорта, атлыла таугъа тизилдиле.

— Аллахха аманат болугъуз, ишигиз тюзелсин, къууаныб

къайтыгъыз! — деб къартла ызларындан тилек тиледиле. Қъартланы бири къатындагъыгъа айланыб:

— Экинчи сёлешгенни мен шахарда кёре тургъанма. Бир ташкёпюрчю джашны да эследим, — дегенлей, джылай тургъан эки къарт къатынны бири, ауузунда эки тишипден къалгъаны агъыб, сызгырыб сёлеше, белинде джаулугъун тарта:

— Мен кёблени таныдым, аланы ол таукелликлерин кёрдюгюзмю!.. Джауну хорлаб, дженгилде къайтырыкъларына къоллары бла тутханча ажымсыздыла. Аланы ол кийимлерини да юслерине кюмюшге къарасауут салыннганча джарашханын, тюблеринде джылапача ол атларын да кёрдюгюзмю!.. Кёлюм кёк бла бир болду. Аналары аланы ачууларын сынамасынла, джаратхан аллах кеси болушсун! — деб къатындагъылагъа къарагъанында, кёбню кёрген, юслерине эт къозлагъан кёзлеринден джыламукълары зыр деб къуюлдула. Налланы зынгырдагъан тауушлары акъыртындан акъыртын бола келиб, дынг тохтады. Қъартла, немчаланы келликлерине ажымсыз болуб, чегетге джанладыла.

* * *

Экинчи кюн кюнорта да болгъунчу, юсюнде кёксюл костюм бла орта бойлу къатангы джаш, Муху Аягъында бир дранбаш юйню арбазында сюелиб, кимни эсе да сакълайды. Қъатыла деген джерден тюшюб келген джашны джетмеге къоюб:

— Алан, Харшым, не быт-бытса, адам джыгъылыб джаратылгъанча, алай ауур кымылдаймыды...

— Юйде къыйын ауругъан болгъанын кесинг билесе, анга дарман ичире, суу бере къалыб кетдим. Сослан, бош кюреше болурбузму, биз сау тюкенни къалай ташыб басдырлыкъбыз. Тюкенчиси, Совет аллай бирни билмейми эдиле... — деди.

Сослан, негерине хыны къараб:

— Алан, сен къызбай адам кёреме... немчала элге киргипчи, элни ичинде адам тишге саллыкъ джукъ къоймай къоратыргъа керекди. Тюкенни къораталмагъанларында, бизге ышаныб кетгендиле. Мен ташада бир джер юй билеме, бютеу багъалы затланы ары джыяргъа керекбиз. Кёпюрден ётгенлей, къапхакъны башында джегилиб тургъан ат арба барды, арбачы сакълаб турады, джюр, партизанла бла чыгъалмагъандан ары да, тю-

кенни къутхарсакъ, эл бюсюреу этер, немчала кѣб турлукъдула дебми тураса, сора ол сакъат сабийлени да чегетге, адамлары-бызгъа, элтсек, къыстырыр эдиле.

— Сослан, къарар адамлары бармыды, ач бола болурла!..

— Аланы бусагъатда азыкълары джетиширикди, Харшым, биргелерине алагъа къараб тургъан эки фельдшер тишируу барды, бусагъатда ала инджилмейдиле, алай а ол къан ичиучюле келселе, башларын сыламазлыкъларын бил. Тюнене Бабуш бла Къозтойме келиб, ол сабийледен эки онгсуз къызчыкъны алыб кетгендиле. Айтыб ангылатсакъ, къалгъанланы да аллыкъдыла. Сауланы шау этген мурдарла, сакъат сабийлеге ог ашатыб къояргъа артларына бармазла, — деди Сослан. Экиси да, уллу джолну бармай, къысхасы бла барыр ючюн, чегетни ичи бла джаяу джолгъа айландыла.

Кюнню иссиси ийиреди. Кѣнде бир булут ышан джокъду. Джохар наратланы, субай къайынланы кѣлекелери, ала кюйюзча ариулукълары кѣзню алдагъан, тобукъгъа джетген гокка хансла кѣрюнедиле. Доммайны башында джитилени арасында батыуда ъмюрлюк кюртле, бугъойла, джайгъы кюнде мияла бузла джылтырайла. Муху суучукъну шоркъулдагъан тауушу мыдах кююню эжиуюн эсинге тюшюреди. Терен хансны джерджеринде къайгъысыз каскаланы къычырыкълары къулагъынгдан кетмейди. Кѣбию кѣрген бѣгек таула сагъышсыз, терен джукълайдыла. Аланы тѣппелеринде къарладан эриб, чокъракъ суула, къыйынлыкъ джууукълашханын билдиррге излегенча, къуугъун этиб кѣмюклениб, ъзеннге къуюладыла. Сослан, нѣгеринден алгъа атлаб:

— Алан, бюгюн августну онтѣртю шойду да, мен келген кесекге кѣкюрегим бошлаб, бираз солуу табыб тебрегенме, — дегенлей, мотор гюрюлдегенча, гюрлю тауушну эштиб, ызына къарагъанлай, кѣзлерин джандырыб, эрнин къабды. Аны эслеб, Харшым да артына бурулду: башларында темир бѣрклери, кюслеринде джашил аскер кийимлери, кѣкюреклеринде атаргъа хазырлаб келген автоматлары бла талай джаяу адам джолну эки джаны бла келеди. Джолну узунуна тизилген мотоциклетлилни артлары кѣрюнмейди, артхаракъда аскерлери бла джюк машинала кѣрюндюле. Джаяула Гымых Сыртындан эниб, Муху сууну сол джагъасындан къуюлуб, кеслерича гъаж - гъуж эте келедиле

— Кёремисе!.. Джетдиле!.. Энишге ийилиб, мени ызымдан чаб, — деб Сослан, эс ташлаб, тереклени ичи бла джаяу джол-чукъну абына-сюрюне ташайды. Харшым аны кёз туурасындан аджашдырмай барады. Джан солуу этиб, кёпюрден ётдюле. Тар орамчыкъ бла джолну ёрге айланганлай, мотоциклетлиле кёпюрден ётгенлерин эследиле. Ызларын аджашдырыргъа мурат этиб, Харшым бурууну тюб къангасын табаны бла уруб тюшюрүб, аллында джан болмагъан, кирит салыныб тургъан арбазгъа кириб, эски бауну джанында терен лыбыталада, бауурундан джатды. Аны джолда къачыб баргъанын эслеб, юч немчалы автоматлары бла ызындан сюрдюле. Харшым, джыгъыла-къоба, юсюн тер басыб, джолну аягъына чыкыгъанлай, аллындан келе тургъан төрт-беш немчаны кёрюб, эс ташлады. Джур джангылгъанча, не этерге билмей, тюкенни бурууундан секирирге мурат этиб, къангалагъа узалгъанлай, бир немчалы автоматны огъары аягъын бошлады. Къурмач чартлагъанча, окъла бурууну эски къангаларына ташайдыла. Харшым, онг аягъын къызыу-къызыу сермеб, башын ары салындырыб, къалгъан санларын джыаргъа дыгалас эте тургъанлай, немчала дагъыда атдыла. Харшым, терен ахсыныб, санларын бошлады, дагъыда буруугъа узалыргъа кюрешсе да, къолларына айтханын этдиралмады, тюбюнден мычхы бла кесилген терекча, ауурлугъу басыб, кесин джерге берди. Къачалмай къалгъан къартла, сабийле, тиширула къычырыкъ этиб, тюкенни джанында Харшымгъа чабанлай, немчаланы бири:

— Халът! — деб къычырды.

Къалгъанлары алагъа автоматланы бурдула. Немчала орамлагъа кириб, автоматланы чыктырдатыб, элге киргенлерин танытдыла. Дженгил тоблары бла машинала, дженгил танкла, мотоциклле гюрюлдеб, бир-бири ызындан ёрге айландыла. Кёлно туурасындан оза тебрегенлей, чегетни къыйырында джюк машиналаны, аланы төгерегинде адамланы эслеб, автоматладан, пулемётдан атыб, талай адамны аудурдула. Бензинлери бошалгъан, бузулгъан машинала джолну толтургъандыла. Немчаланы джаяу аскерлери да Доммайгъа баргъан джолну тизгинлешдиле. Чегетледен партизанла чыгыб къалырла деб къоркъгъандан, аталгъанларын атыб барадыла. Тюгел Гоначкир суугъа джетгинчи, партизанланы бир бёлеги, немчаланы алларын тыяргъа хазырлангандыла. Огъары джанында чегет-

ни ичинде да джолгъа айландырыб талай пулемётну къургъандыла. Сауутлары эркинди. Немча мотоциклетлиле тар джолну, джукъ эслемей, суучукъгъа джетгинчи, партизанла «максим» пулемётланы бирден сёлешдирди. Мотоциклетлиле онг джанларында джардан сылджыраб, суугъа-суугъа тюшеди. Гитче танкачкы аталгъанын атыб келгенлей, огъары джанындан партизанла гранаталаны шууулдатдыла. Танканы къурч чархлары жыгъырдаб багуш отча тютюнлеб тохтады. Эки немча башын ачыб, чыгъаргъа мурат этгенлей, партизанланы бири шкок бла бирем-бирем атыб, экисин да агъызды. Немчаланы джаяу аскерлери автоматланы тутуб, чегет бауургъа, къаяны башы бла юслерине тюшерге тебрегенлерин эсledi. Алайда эки сагъатдан артыккы къанлы уруш барды. Ёмюрю сабырлыкъгъа юренген, рахат кийик тауланы ичин пулемётла, шкокла, тобла зангырдатдыла. Шош, сабыр, деу къаяла, къанлы джауну киргенин кёрюб, бир-бирин джокълаб тууайлагъанча, ачы-ачы дюнгюрдейди. Хар тащны, хар терекни таныгъан партизанла алайда немчаланы джунчута келиб, онгладыла.

Немчала, ёлюклерин да кутхаралмай, башлары кыйгъылы болуб, ызларына айландыла. Партизан отрядны командири, сары шинли, санлы, чырайлы, джаш адам таукел сёлешди.

— Немчала бу джолну кыйын болгъанын кёргенди. Энди сыртны башы бла келиб, джол Гоначкирге айланган джерге туюб, аллыбызны алыб къояргъа боллукъдула. Ичибизде беш-алты адам, талай ат ёлгенди. Ауур джаралыла да аз тюлдюле. Ёлгенлени эрлай басдырыб, джаралыланы атлагъа салыб ала барайыкъ да, малчы къошлагъа къоярбыз, кесибиз а ауушха джууукълашыргъа керекбиз, — деди.

1. Азрет бла Хасан аскердеч не джаз эди?

2. Хаджибекирни аманыгъы недеч белгиледи?

3. Немце кирири аллында Тебердиде болум къалай эди?

Обкомну, облисполкомну къуллукъчулары анда не иш бардыргъан эдиле?

4. Кёб сабийни анасы Файруз, аны джашы Тохтар эм башха адамла къачынчылары джанларын сакълауда не иш этгенди? СССР-ни халкъларыны къарнаш шохлукъларындан, адамлыкъларындан юлгюле келтиригиз. Хапарда Файрузну юйдегиси бла алада джашыныб тургъан юч эгечни бир-бирине татлылыкъларыч ачыкълагъан джерлени табыгъыз.

5. Партизанла Теберди ёзенде немецлеге къаршы къалай юрешгенди? Халкъ партизанлагъа не бла болушханды?

6. Бизни областны немец фашистле алыб турган заманды алагъа къаршы юрешген совет патриотладан кимлени билесиз?

Джайны исси кюнлеринде Белоруссияны чегет джолларына тынчлыкъ джокъду. Могилев шахардан 60—70 километрде Друть сууну энишге барыб джагъасында, мырдылы чегетлени дуппурларында, партизан отряд кесин бегитгенди. Азрет бла Ни-на былайгъа келиб тюшгенли иги кесек болады. Кечеги урушланы биринде отрядны командири ёлгенинде, партизанла Аскерни кеслерине командирге айыргъандыла.

Бир кюн нигир ала Аскер, партизанланы бир талайын къатна джыйыб:

— Немчаладан тахса билир ючюн, бир фашист офицерни джаны саулай алыб келирге керекди... Кеси разы болуб барыргъа таукел, къолунгу ёрге кёлтюр,—деб сынаб къарагъанында, бары да къолларын ёрге тутдула. Партизанланы таукелликлерине къууаныб: «Ючеулен барса боллукъду», — деб Аскер сёзюн бошагъынчы, алашаракъ, тогъуракъ, къара шинли джаш алгъа чыгыб:

— Джолдаш командир, мени кесими ий. Танг атхынчы джаны саулай бир немчаны алыб келирме, — деди.

Аскер, ышаргъанын тыймагъанлай, къараб туруб айтды:

— Алан, Абдулла, сен къаллай ишге баргъанынги билемисе? Сен марачыланы бетлерин джоярса деб къоркъама.

«Тынчны тебгени къыйын» деб, Абдулла, Аскерни ол сёзлерин ушатмай, хыны джууаб этди:

— Да сен ийиб бир кёр да, тындыралмасам, ол сагъатда не да айтырса. Сен командир болгъунчу да, меннге ышаныб тургъандыла.

— Абдулла, джаяу барыргъа керекди, ол да эсингде болсун,—деди Аскер.

— Джаяу огъай эсенг, керек эсе, бауурум бла да барлыкъма, сен аны ючюн къоркъама. Анасы бергенин тёксюн, бир кюн туугъанбиз, бир кюн ёллюкбюз... Дуниягъа менми тукъум боллукъма...

— Абдулла, сени ёлюмден къоркъамагъанынги бюгюн бизге хайыры азды. Бизге, тюб билирге болушурча, адам келтираллыкъ эсенг, эки иги нёгер ал да бар, — деди Аскер. Абдулла къууанч тыбырлы болду.

— Балашов бла Мишин, чыгыгъыз, — деб Абдулла, эки те-

пгин да алыб, кеслерини штабларына кетди. Отрядны джангы командири, сабыр-сабыр сёлешиб, джашланы этер ишлерин ангылатады.

— Къайтарыб айтама, оюмсуз бир джангыз атламагъыз, табсыз атылыб бир папирос тьюбююз джылтырагъаны, сизден бошатхан бла къоймай, бизге да хата салдырыгъа боллукъду, дюргенлик, уллу кёллюлюк этмегиз. Таб тюшмесегиз, сора кесигиз къайтыб келигиз, — деб комиссар Петренко, къоллары тутхан бла къоймай, кёкюрегине кысыб къучакълады.

— Джолдаш комиссар, бир да къоркъма, оюмсуз атлагъаны аджалсыз ёлгенин биз билебиз, бир зат да болмаз.

Ючюсю да кырдык бетли кийимлери бла кеч, чегетни ичи бла кёндеден кетдиле.

— Билемисиз, мен джаралы болуб, джесирге тюшгенимде, бир элде бизге немчала сабан сюрдюре эдиле, сегизеуленни ёгюз орнуна джегиб, къулакъ джаныбызда сыбыртхыны чакъдырыб, сап-сары джапысыз лейтенант джюрегими бир бек джаргъанды да, андан дертими алыб ёлсем, ёлдюм демез эдим... — деб Абдулла нёгерлерине хапар айтханында, Балашов;

— Абдулла, эй ол лейтенантны былай табыб къолунга бир берсем, аз сыймез эдинг... — деди.

— Ашыкъма, мен кесим да тутарма...

— Абдулла, сен махтайма: сермегенлей—буууб къояргъа, ол сеннге маркъа къозу тюддю неда чабакъ болуб къармагъынга тюшюб къаллыкъ тюддю, — деди Мишин.

Мишин да, Балашов да москвачыладыла. Экиси да субай санлы, орта бойлудан онглугъа тартхан джарыкъ джашладыла. Балашовну андан башхалыгъы—тирилиги бла дженгиллигиди. Мишин, къатын алгъанлы эки ай да болгъунчу, аскерге кетгенди. Балашов а, орта школну бошагъанлай, аскерге чакъырылгъаны себебли, алкъын юдегилеменгенди.

Кёз байлана, шоркъасыз шош сууну бойнуна джетиб, бир-бирине къарашдыла. Къараб-къарагъынчы Балашов, аууб тургъан агъачланы бир-бирине байлаб:

— Къайыкъны кёре болурсуз, минигиз! — деди. Агъачлагъа миниб, ол джанына ётюб, кыблама бла ышан этиб, кюн батхан таба барадыла, аякъ тюбде къуу бутакъланы сынганларына къайгъылы болуб, баш энишге ийилиб, шыкыртсыз атларгъа кюрешедиле. Джашла бир-бири ызындан барадыла.

— Абдулла, бизни бусагъатда командирибизни къаллай джигит адам болгъанын билемисе? — деб Мишин шыбырдаб соргъанлай, Балашов, Абдуллагъа да къарамай, джууаб этди:

— Бизни командирибизни джигитлиги, ёхтемлигича, адамлыгъы, басымлылыгъы да барды. Алтынды, алтын.

— Мен аны эртдеден бери таныйма, тюзю, аны бла кесим къазанлашыб сынамагъанма, алай къачан да тюз джашды деб махтаучан эдиле, — деди Абдулла.

— Аскер керексизге буйрукъ этерик тюлдю: этди эсе уа, аны толтурмай да къоярыкъ тюлдю, иги затынгы бетин чыгъарлыкъды; бир затны чийсил къойдунг эсе, бир да къутулургъа мурат этме. Былай кёзлеринге бир къараса, ичингдегин, кёлюнге не келгенни, кюзюге къарагъанча, билиб къояды. Сауутха усталыкъгъа да, аскерге башчылыкъ этерге да, тенг тутаргъа да кишиге оздурлукъ тюлдю. Сора мени сейирсиннгеним, былай бир учхарада, табсыз джерде джаула тёгерегибизни алыб, «энди уа бизден бошадыла» деб тургъанлыкъгъа, Бархоз улу, джунчумай, эс ташламай, олсагъатдан кючюне кюч, акъылына акъыл къошулгъанча, бир джангы, таб оноу табыб, джауланы башлары къайгъылы этиб къояды, — деди Мишин. Абдулла къысха джууаб этди:

— Аллаи командир буюрду эсе, суугъа да секир, отха да кир!

Чегетни джукъасына чыгъа тебрегенлей, сабыр болуб оноулашдыла:

— Ючюбюз да бирден барыб, къолгъа тюшюб къалмаз ючюн, бирибизни алгъа иейик да, экибиз аны къарауулу болайыкъ, — деди Балашов.

— Алгъа мен барлыкъма, — деб Абдулла пени эсе да айта тебрегенлей, Мишин:

— Да мен барсам, не боллукъду? — деди.

— Былайда мени энчи джауум болгъанын айтдым да... Былайгъа мыллык атыб аны ючюн келеме. Энтда бир кесек баргъанлай, гитче элчик барды. Аны бир къыйырында немчаланы джер тюбюнде складлары болуучан эди. Ол мен айтхан лейтенант алайда болургъа керекди. Мен аланы сакълагъан джерлерин аджашдырмай табарыкъма. Къайсы тыгъырыкъны джаны бла, къайсы чалдыш бла барлыгъымы да билеме. Сора сиз

меннге джукъ айтмагъыз. Элни кыйырында сизни тохтар джеригизни мен кѣргюзюрме, — деди. Кечени арасында чегетде чапракъланы шууудагъанлары бла кыйсы эсе да бир къанатлыны сызгъыргъан тауушчугъундан сора джукъ эштилмейди. Кѣк чууакъ болгъанлыкъгъа, алкый ай чыкъмагъанды. Джайгъы кечеде шагърейлигинг болмагъан чегетде джолну табмакълыкъ кыйынды. Алай болса да, заманны иймей, Абдулла айтхан джанына тизилдиле. Бир кесек баргъанлай, ит чабхан тауушла чыкъдыла. Иги эс этиб къарагъанларында, эки джерде да мутхуз от джарыкчыкъла эследи.

— Ма, элге джетиб къалгъаныбызны кѣремисиз?.. Энди сакъ болугъуз, хомух болмайыкъ! Бычакъларыгъызны хазырлагъыз. Герох, автомат атаргъа боллукъ тюлдю, — деди Абдулла.

— Аллай бир къоркъма, кесинг айтханлай, биринчи кере джолоучу болгъан адамлача сѣлешме. Бизде, «Батыргъа окъ тиймейди, батыргъа сюнгю да кирмейди» деб сѣз барды. Дунияда эки кереми ёллюкбюз?! Къоркъма да, алгъа! — деб кѣлюртдю Балашов.

Абдулла, джанына тийгенин билдире:

— Тохта, сен тохта, алай омакъ мен да сѣлешаллыкъма. «Бир кесер ючюн, джети кере ёлчеле» деб нек айтханларына сагъыш этгенмисе?.. Аллында ойлаш ансы, болур болгъандан сора, не чабсанг да, джукъ эталлыкъ тюлсе. Биз кесибизни джаныбызны багъалатмагъанлыкъгъа, мингге джууукъ адамыбызны унутмайыкъ. Ёлюмден мен да къоркъмайма, алая не джашыруу, джашаргъа сюймеклигиме ёлче да табыллыкъ тюлдю. Туугъан джанлада джашаргъа сюймеген болмаз, алая джашауда да джашау барды. Бизни джашауда ёлеме, къарт болама деб къоркъмай не этгин... Къазауат да тохтаб, бу кюнлерибизни эсибизге тюшюрюб, сейирсинирча, бир кюн чыгъар эсе уа!.. — деб ахсыныб, сора таукел айтды:

— Энди, джашла, кеч этебиз, джюрюгюз!..

Балашов тенглерине айтды:

— Ким билсин, джауну къолуна тюшген тѣребиз болса, оноубуз бир болсун, бир джангыз чыкны ычхындырмайыкъ.

Мишин сѣзге къошулду:

— Мени айтырым, джаныбыз саулай джауну къолуна тюшмезге керекбиз. Тюшген тѣребиз болса уа, кылыгъыбызны билесиз.

— Къарачайлыла айтханлай, ауузум къандан толса да, къанлыма билдирлик тюлме, мен ол сёзге тюз боллукъма, ийнаныгъыз. Алая бизни тутар джау да бек залим болургъа керекди, — деб Абдулла ёхтемлениб билдирди.

Джашла, кысыла-кысыла элни кыйырына джетиб, сабыр болдула.

«Сиз былай туругъуз, мени былайда шагърейим барды, мен андан хапар билиб чыгъайым, мычысам, джокълагъыз», — деб кёз туурадан ташайды. Абдулла, джарыгъы болмагъан алашаракъ гитче юйчюкню терезесини тюбюне барыб, къакъды. Ичинден «Къайсыса?» деген тишируу таууш эштилди...

Абдулла, «кечикдим», деб гузаба чыгъыб, чабханлай талагъы туруб, нёгерлерине къайтды.

— Джашла, джолубуз болгъан кечеди, иш аллынады. Бюгече былайдан юлюшюн алмай, дертин къайтармай ким кетер, ол эркиши тюлдю! Меннге сыбыртхыны ойнатхан кеселеккеге кесими ким болгъанымы танытмасам, адам тюлме, — деди Абдулла. Ючюсю да энишге ийилгенлей, аякъларыны бурунлары бла бир орамдан озуб, джарыгъы чыкъмагъан юйню мюйюшюнде чёгелешиб оноулашдыла, экиси алайда къалдыла, Абдулла уа, юйню туурасы бла озуб, бир кесек баргъанлай, джерге бауурланды. Узун алаша юйню аллында экеуленни ауаналарын эс-леди. Экиси да немча тилде кызызу-кызызу сёлешиб, кюлген тауушлары чыкъды. Олсагъатдан аланы бирлери юйню аллында къалды. бири да юйню мюйюшю бла гузаба бери айланганлай, Абдулла хазырланды. Немча, кеси аллына сызгыра, аллында джукъ кёрмей, джан-джанына къарай къатына джетгенлей, Абдулла, чыдаялмай ёрге къоба теёреб, дагыда кесин тыйды. Немча кёрмей озуб, төрт-беш атлагъанлай, къобуб, шыкъыртсыз ызындан джетиб, эки къолу бла да бойнундан буууб, таууш этмезча, джерге джыкъды, ауузуна къол джауулугъун тыгъыб, джанындан герохун алды. Хурджунунда джыджым бла эки къолун къаты байларгъа мурат этгенлей, немча, ёрге сюеле келиб, табаны бла Абдулланы базыкъ бутун сермедн, алай дже-талмады. Абдулла, герохну кёзюне-башына джетдирсе да, эки атлаталмады. Элталмазлыгъын билиб, немчаны учхара джеринден джаралы этиб, бутларын эки тобугъуну тюбю бла бир-бирине къаты кысыб, кючден-бутдан аркъасына салыб, бир къолу бла аякъларындан, бир къолу бла къолларындан буууб,

нѣгерлери таба тебреди. Немча тыпырдаб, кѳолун-бутун силдеб, аны юсюне да ауурлугѳу бла Абдулланы тентиретди. Алай болса да, кѳара тер басыб, Абдулла тенглерине джетди:

— Магѳыз, бюгече джолубуз боллугѳун айтхан эдим да.. «Джыграм» болмай, башханы алыб келе эсем да, билмейме, — деб Абдулла немчаны джерге атыб, аллына ийилиб, бетине кѳараргѳа кюрешди.

— Бизге бир билдирсенг а... Бу лыхтынны кѳалай бууалдынг? Кѳанынгы ичгенди... Хата джокѳду... Аны бусагѳат джууаш «кѳонакѳ» этейик... — деб Балашов кюлдо.

Абдулла, джашланы кѳатына чакѳырыб, аланы ышыкѳларында серпекни джандырыб, бегине кѳз джетдиргенлей:

— Офицер капут, — деди. Немча, джангыдан тыпырдаб, джерде ары-бери ауду, алая этер мадар табмады...

— Излегеним бу эди. Кѳайсын болса да бирин элтиригиме ажымсыз эдим, тюзю, муну кѳолгѳа тюшерине уа ийнанмай эдим. Джашла, кѳалгѳан ишге кѳар джауады, мычымагѳыз. Экигиз да кѳлтюрюгюз да тебрегиз...

— Сен а, Абдулла? — деб гузаба сорду Мишин.

— Менми... Мен энтда бирни ызыгѳыздан алыб джетейим. Кѳарауул бир адамды, кеси джангыз сескеклене турады.

— Огѳай, Абдулла, танг джууукѳлашыб келеди. Муну да кѳыйналыб джыярыкѳбыз. Тебре, буйрукѳну толтургѳанса, сыйыбыз бла кѳорайыкѳ, — деди Балашов.

— Энди мен, кѳолумдан келмезлик зат болса, айтырыкѳ тюл эдим. Бирин алдаса да, бирине кертини айтдырыбыз. Кѳораталмасам, кѳачарма. Сиз муну чегетге джыяргѳа, мен ызыгѳыздан джетдим, хайдагѳыз! — деб Абдулла, алагѳа тынгыламай, ызына бурулду. Джашла, башларып булгѳаб: «Асыруллу кѳллюдю, оюмсуз атлайды...», — дедиле. Ол, быягѳынлай келиб, кѳарауулну туурасында джерге бауурланды. Немча, орнундан тебмей, сын ташча сирелиб тургѳанында, Абдулла, арт джанындан барыб тутаргѳа таукеллениб, аллына сюркелиб, кѳатына джууукѳлашды. Абдулла, тобукѳлана келиб, ѳрге кѳобуб, юсюне мыллыгын атаргѳа тебрегенлей, шыкѳыртны эштиб, немча джан-джанына кѳарады. Юсюне келе тургѳан кѳарантханы эслеб, автоматны кѳуйду. Абдулла, герохундан бир

атханлай, немчаны аудурду. Олсагыат аны автоматын алыб, юйню арты бла чабыб баргъанлай, сол имбашы отча кызды.

Орамны къалайында эсе да чурукъ тауушла, немчаланы дауурлары эштилдиле. Абдулла бауурундан джерге къабланды. Юйню артындан талай немча чыгыб, фонарчыкъларын джандыргъанлай, джерде джатыб тургъанны эследиле. Немча автоматны Абдулла немчаланы кеслерине джандырды, алая патронлары бошалыб, герохну алды. Немчаланы бир талайы алайдан къобмазча болдула, автомат тауушла тохтагъанларында, немчала юрюлюб чабдыла. Абдулла энтда экеуленни аудурду, алая бешеулен джетиб, юсюне мыллык атханларында, къарыуун алдыла; сауутун сыйырыб, къолларын байлаб, юч немча автоматларын сыртына тиреб, сюрюб танг ата элни арасында бир абадан тёртгюл юйге келтирдиле. Эшик юсюн сакълаб тургъан эки немча солдат, бир-бирине къараб:

— Партизан!.. Шош этген шойдула да!.. Аман бёрюню анда къагыб къоймай, бери несин алыб келедиле, — деб сора Абдулагъа тишлерин кысыб, уругъа керилгенлей:

— Калак итле! Ашыкъмагъыз, кюнюгюзню кёрюсюз! — деб бетлерине тюкюрдю.

Сюрюб келгенлени бири табаны бла ургъанында, Абдулла, абына-сюрюне кетиб, юйге кирди. Юйню тюбюнде болгъанлары къан джугъу болгъан, къара кюлтюмден толгъан бир къарт бла тишпыруну ынгычхаб, кыйын солуй тургъанларын элеб, ала таба башын бургъанлай, солдатланы бири эшикни ачыб, тюртюб Абдулланы дагыда бир эшикден кийирди. Столну джанында Абдулла юч офицерни эследи. Мюйюшде онбеш джылдан кёб болмагъан джашчыкълар эки къолун эки солдат къаты буууб, офицерлени кёллерине джетерге излейдиле.

Арадагы офицер секириб ёрге къобуб:

— Тонгуз бала! Эштемисе? Герохну къайдан табханса? Не-е?.. Кимге асырай эдинг аны, не-е? — деб кычыралгъанын кычырыб, столну дюнгордетди. Ол, орусча билгенлигине, асыры ачуланигандан сёзлени къатышдырыб, тилкёу адамча, кычырыгы бла хахайындан не айтханын толу ангылатмады. Джашчыкъ, джууаб этген огъай эсенг, башын кёлтюрюб да къарамады. Офицер, асыры ачудан эрнин кыйыгына ийиб, тез-мей джашчыкълар аллына келиб:

— Айт дейме да!.. Сеннге къараб туругъа заман джокъду!..

Энтда сенича бирни алыб келгенлерин кәрмеймисе... Саутну кьайдан алыбан эдинг? — деб кычырды.

— Джолда табхан эдим, — деб джашчыкь ауазы аз чыгъа шыбырдады. Офицер, аллына атлаб, керилиб джаягъына бериб:

— Сора келтириб бермей, джанынга сугъуб нек айлана эдинг? — деди.

Джашчыкьны эки кёзюнден джыламукълары кьююлуб:

— Сизден анамы дертин алыргъа сакълай эдим! Аны да ма бу юйде туюб ёлтюргенсиз! — дегенлей, офицер, джаныуар кьан алыб:—Бу, сиздеча, хаулеле джыйылычу клуб тюлдю... Бу Гестаподу! Биле болурса... Былайгъа адамланы башларын сыларгъа деб келтирмейдиле, тууар. — деб джумдуругъу бла аямай дагъыда урду. Джашчыкь, ачы кычырыкь этиб, аллына бауурланды. Къаны келе тургъанлай, эки джанында солдатла джашчыкьны тартыб кьобардыла.

— Къоратыгъыз! Кёзюмден ташайтыгъыз, адамладан ташаракъгъа элтигиз да кьагъыгъыз, — деб офицер, силегейлерин чача, Абдулланы аллына келиб, кёзлерин джандырды. Абдулланы уа эки кёзю джашчыкьдады. Солдатла аны сюйреб юйден чыгъаргъанларында, Абдулла, терен ахсыныб, байланыб тургъан кьолларын джумдурукъла этди.

Алыб келген солдатланы бири Абдулланы къалай тутханларыны хапарын айтды.

Офицер, башын булгъаб:

— Къайсы отрядданса? — деди.

Абдулла, сагъыш этмей, джууаб къайтарды:

— Партизан отряддан!

— Мен къайсы деб сорама сеннге?..

— Къайсыны да не башхасы барды...

— Алаймыды?.. Сен партизанса сора!.. Къайдан келгенинги уа билмейсе, не-е?..

— Къайдан келгенингизни сиз айтыгъыз! Мен кесими джуртумдама! — деб Абдулла башын ёрге тутду.

— Тохта, эштемисиз, офицерле, ышанына къарайма да, му-ну бизден соруу алыр мурагы болур дейме...— деб офицер герохун кьабындан чыгъарды, олтуруб тургъан гестапочула дженгил кьобуб, аны къатына келдиле.

Быягы, тишлерин жыгырматыб, сорууланы кызыу-кызыу сорады:

— Тамадагыыз кимди?

— Партизанды.

— Комиссарыгыыз а?

— Ол да партизанды.

— Къайда болгъанларын а билмейсе, не-е?

— Нек билмейме, билеме... Алая сиз аланы табарыкъ тюлюз, сора нек сорасыз?.. Ала сизге кеслери келликдиле, ол заманда кёрюсюз.

— Нек келедиле?

— Сизден дерт алыр ючюн келликдиле!

Офицерин ачудан кёз башлары бирер догъра болдула, эринлери къалтыраб, герохну тутуб, дагыда эсине неле эсе да тюшюб, мурукку этди.

— Биз сизни адамларыгыызгъа джангы джашау келтирген-биз, аны билемисиз?

— Сиз бизни халкъларыбызгъа ёлюм, ачлыкъ келтиргенсиз. Сиз салыргъа тебреген джашау бизге керек тюлдю, аны къачан ангыларыкъсыз? Къаллай зауукълукъ келтиргенигизге ол юйде джан бере тургъан къарт бла тиширыу, былайдан бусагъатда къоратылгъан джашчыкъ шагъатлыкъ этедиле...

Офицер, аллына атлаб:

— Тууар! Тууаргъа таякъ керекди, ол сёз ангыламайды! — деб стол джанында базыкъ темир чыбыкъны сермеб алыб, им-башларына талай кере урду.

Абдулла, джукъ айтмай, къатына джууукъ келмеге къоюб, аягында башлы чуругъуну бурну бла керилиб киндигине урду. Офицер, таууш да эталмай, ёре турукъча, юй тюбюне къырылды.

Эки офицер аны, ойсураб тургъанлай, къайры эсе да къоратдыла. Гестапочула Абдулланы тюбге салыб, табанлары бла тюе тургъанлай, бир солдат эшикни гузаба ачыб, неле эсе да айтды. Бир кесекден тылмачха бир башха офицерни келтирдиле. Ол гестапочуланы сорууларын кёчюрюб тебреди:

— Кече складны аллында бизни офицерибиз тас болуб къалгъанды. Алайда къарауулину ёлтюрген да, аны башсыз этген да сенсе дейдиле, алаймыды?

Абдулла, имбашында джарасындан келген къан саулай юсюн къызартса да, алкъын эс ташламагъанды.

Эшикден энтда юч офицер тюшдюле.

— Сизни офицериғиз керти да башсыз болур эди, ансы кесин сакълай билир эди...

Абдулланы тартыб, джагъасындан алыб, бири, ары бла берн силкиндириб:

— Кимле бла сёлеше тургъанынғы билемисе? — деди. Абдулла дженгил джууаб этерге ашыкъмады.

— Биз Гитлерни аскерибиз. Биз халкъланы коммунистлени зорлуқларындан къутултур ючюн кюрешгенибизни сиз уллу къулакълагъа анғылаталмайбыз, — деб тишлерин къысыб, уругъа узалгъанлай, Абдулла, артына атлаб, кесин урдурмады. Эшикден кирген офицерле юйдегиле бла даулашханча къызарыб сёлешдиле. Абдулла ёлтюрюрге оноу этгенлерин сезди, андан сора уа башха джукъ анғыламады.

Абдулланы сюрёб, экинчи юйге чыгъардыла. Ол къарт бла тиширууну алайдан къоратханларын эсledi.

Офицерлени бири, Абдулланы мюйюшге къысыб:

— Энди сени ёлтюрюрге тебрегендиле, алая джанынғы сау къалдырыргъа джангыз бир мадарынг барды: бизни ол сени бери ийген партизанлагъа элтиб, бюгече немча офицерни къайры къоратханынғы айтсанг... Ким биледи, мен быланы дженгерге болурма, сеннге тийдирмезме... — деб Абдуллагъа джити къарады. Абдулла джууаб этмеди.

— Сен иги сагъыш эт, алкъын джаш адамса, джашаргъа керексе, ма бусагъат къолларынғы да ийдирейим. Чегетде бир сагъатны тынчлыкъ болмай, бёрюча джашау сеннге неге керекди... Мында юй берирбиз, къатын алырса, тынч джашарса, партизанладан а сеннге не чыгъарыкъды? Аланы бошарыкъбыз.

— Да сора къолларымы ий, — деди Абдулла.

Гестапочу, бир кесек ангарылса да, нёгерлерине кеслерича не эсе да айтыб, къолларын тешди. Абдулла керилиб офицерни къулакъ артына джумдурукъну берди.

— Сизден дерт алыб ёлюрге керекди, — деб дагъыда экинчиге чабханлай, къолларын да, аякъларын да байладыла. Гестапочуланы бири Абдулланы ызчы итлерине атыб талатдырыргъа тыйыншлы кёрдю, алая къулакъ джанына джумдурукъ тийген офицер нёгерин къайры эсе да ийди. Бир кесекден ол уллу темир чюйле бла чёгюч келтирди. Абдулла, аланы эслегенликке, чыртда тюрленмеди. Офицер, Абдулланы къатына келиб:

— Ма быланы көремисе?.. Была бла сени кишилигинги сына-рыктыбыз... айтамыса, кыайдадыла партизанла? — деди...

— Тюсюн излей эсегиз, бусагыатда партизанла болмагъан джер джокъду. Ол себебден бизни халкыларыбыз бютеу кырылгъынчы, мында сизге джашау боллукъ тюлдю. Кыорагъыз джерибизден! — деб Абдулла сёсюн да бошагъынчы, гестапочула тегерегинден басыныб, бирери бирер джеринден буудула. Соруу ала тургъан мизбурун, узунбоюн, кыуу офицер, уу бетин кегертиб, чёгюч бла чюйню кыолуна алыб, Абдуллагъа тутду, алая ол кыарагъан да этмеди.

— Мен партизанма, комсомолчума. Бизни темир чюйле бюкмейдиле. Менден сиз тюб табхынчы, кесигиз тюб боллукъсуз! — деди.

Юсюне тот чабхан кыарыш чюйню аягъыны арасындан ышанлаб эки ургъанлай, аны учу балагъындан ётюб, полную кыангасына кирди. Гестапочуну ол да кёлюне джетмей, чюйню артына дери урду.

Офицерле, кёл кенгдириб, «кыалайса?» дегенча, Абдуллагъа кыарадыла, алая аны бетинде, ачыулугъу бла ётгюрлюгюнден сора, башха джукъ танымадыла.

— Энтда бир чюй бер! — деб гестапочу, тюб эрнин кыабыб, Абдулланы экинчи аягъына уруб ётдюрдю.

— Не эталлыгъыгъыз да бусагыатдады. Меннге урулгъан чюйле сизни фашизмигизге урулдукъдула. Бизни барыбызны да былай бла чюйлеялсагъыз, сизни насыбыгъыз, алай болмаса уа, сизге кишилигигизни танытырла! — деб ауузу суу кюсегенин дыгалас этиб алагъа билдирмеди.

— Кыалайса!.. Энди акылынг болса, айтырмы эдинг?—деб гестапочу, ёрге кыобуб, Абдулланы джагъасындан тутуб, силкиндирди.

Офицерле кеслерича таш чартлатыб сёлешедиле. Комиссар бла партизан деген сёзлени талай кере кыайтарыб айтдыла. Абдулланы эки кыолундан да кыабыргъагъа уругъа тебретиле. Кыолларыны джыджымын тешиб, эки гестапочу эки кыолун да кыаты тартыб кыабыргъагъа кердиле. Аны джаралы билеги, кыушну сыннган кыанатыча, джансыз болгъанды, тер кыатхан кёлегини дженги кыан джугъуду, джаралы кыолуну аязындан темир чюйню ура тургъан заманда, Абдулланы бети тюрлю да болмады, алая сау билегин гестапочу кыаты буууб, бирн да чюй-

ию темир чөгюч бла ургъан сагъаида, Абдулланы къашлары тю-
июлдюле, бети тюрюлю-тюрюлю бола келиб, акъ учхунча агъарды.
Ол, тюб эрнин къабыб, джара этди. Мара элни, алгъыш этиб,
«джигит бол, артха турма» деб салгъан аманатын, сууукъ къыш
Къызыл байракъны тюбюнде тенглери бла биргелей Ата джур-
туна, халкъына, къаныны арт тамчысы акъгъынчы тюз болургъа
деб этген антын Абдулла эсине тюшюрдю. Кырпыч оджакъла-
рындан сора джукълары къалмай кюйген элени, шахарланы
аталары, аналары аджалсыз ёлюб, ёксюз къалгъан мугур са-
бийлени, сакъат къартланы, зорлукъ джетген къызланы, тиши-
рыуланы, от салыныб кюйген будай бачхаланы ол кёзюне кёр-
гюздю...

Башын булгъаб, ичинден:

«Огъай, аллай артыкълыкъланы кечерге джол джокъду!
Къанлынга джалынчакъ. болуб, джегилиб джашагъандан эсе,
эркишича, башынгы ёрге тутуб ёлген кёб кере тынчды», — деб
тишлерин къысыб, мурдарлагъа къарады. Къолларындан акъ-
гъан къан аны билеклерин да, къабыргъаларын да къызартыб,
полда аякъларындан баргъан къаннга къошулгъанында да, Аб-
дулла ауузундан бир сёз чыгъармады. Мыллыкчы къушлача,
юсюне ёрге сюелиб тургъан гестапочула, бир-бирине къараб,
башларын булгъадыла.

Абдулланы къол аязлары кёбюб, къара мор болуб тебреди-
ле. Олсагъатдан юйге энтда немчала кирдиле. Гестапочула сир
болуб сирелдиле.

Аланы бири, эшикден киргенлени алларындагъына айланыб,
черс бериб, «генерал» деб сёлешди.

Генерал, аллына атлаб, Абдулланы бармагъы бла кёргюздю.

— Партизанды. Бир офицерибизни бу кетген кече къорат-
ханды, къарауулубузну да ёлтюргенди...—деб гестапочу Абдул-
ланы хапарын айта тургъанлай, артына дери да тынгыламай:

— Бусагъатдан огъуна элтиб, элни арасында асмакъгъа
асыгъыз! Тёнгегин асмакъдан алдырмагъыз. Партизанлагъа
джан басханла кёрюб титиресинле..

Фронт бери джууукълашыб келгенин билемисиз? Былагъа
кечим джокъду!.. Ол чегетни къатында элчикге да от салы-
гъыз! — деб генерал, нёгерлерин да ызындан тизиб, ашыгъыш
чыкъды.

Гестапочула Абдулланы асаргъа сюйреб юйден чыгъаргъанлай, аланы бирн:

— Генералны кёрдюгюзмю?! Ол фронтну штабында ишлейди. Бу джаз бир нёгерим бла мен аны юйюне Украинадан эки машина бла саугъа элтген эдик. «Алыб барыб, юйюмде къотарыб, къайтыгъыз», — деб ийген эди, энди уа кёресе, Россияны эки айгъа мулхар этерикбиз деб къычыручу генерал, эс ташлаб. алгъасаб, джаны къайгъылы болуб айланады... Биз этген муратла не бош къалыу этедиле!.. Былайда ууучубузгъа джыйыб, тегерегин алыб тургъанлай да, джангыз бир партизаннга айтханыбызны этдиралмай, бир сёз да айтдыралмай, къашыбызгъа салдырыб къойгъаныбызны кёрдюгюзмю?! Энди быланы къолгъа тюшгенлерине кёл кенгдириб, джанлай тебрерге керекбиз, ансы кесибиз аланы къолларына тюшюб къалыргъа тебрегенбиз... — деб джаншагъанын бошагъынчы, арбаздан узакъ бармай, эки базыкъ багъананы араларында асмакъгъа джетдиле.

Ала эти тюгел суууб бошамагъан Абдулланы асхынчы, къызыл джудузу самолета, тауушларындан ауур джюклери болгъаны таныла, булугладан чыгъа, кире, кюн батхан таба озуб кетдиле.

1. Абдулла бла аны партизан нёгерлерини батырлыкълары неден белгиледи?

2. Абдулла разведкагъа баргъан джеринде буйрукъну къалай толтургъанды?

3. Ол немчаланы къолуна къалай тюшгенди, сорууда кесин къалай тутханды?

4. Джигитни джигитча ёлгенини юсюнден хапар айтыгъыз.

5. Хапарда Абдулланы джигитлигин, ётгюрлюгюн кёргюзген джерлени табыгъыз.

6. План салыб, анга кёре, Абдулланы джигитлигини юсюнден сочинение джазыгъыз.

ТЕМА БЛА ИДЕЯ

Хар суратлау чыгъармада талай тема эмда идея болургъа боллукъдула, алая аланы ичинде айырылыб бир баш тема бла бир баш идея болады.

Джазыучу чыгъармасында нени юсюнден айтыргъа излегенине тема дейбиз. Сёз ючюн, чыгъарманы темасы урунуу, джигитлик, Ата джуртну сюймеклик, халкъланы шохлукълары,

ишленмеклик, окъуу, дагъыда аны киби́к затла болургъа бол-
лукъдула.

Джазыучу чыгъармада кѣргюзюрге излеген иннетге чыгъар-
маны идеясы дейбиз. Сѣз ючюн, класс сезимни ёсюмю, эллиле
бла ишчилени союзу, патриотизм, дагъыда аны киби́к.

Чыгъарманы темасы бла аны идеясы бир-бирине байланыб-
дыла. Чыгъармасында кѣргюзюрге излеген затын джазыучу тюр-
лю-тюрлю сыфатланы (образланы) юсю бла ачыкълайды, хар
айтхан затына энчи багъа береди.

Хубийланы Османны «Аманат» деген романыны темасы
урунуу бла къазауатды. Аны баш идеясы — СССР-ни халкъ-
ларыны бир иннетлиликлерин, аланы шохлукъларын, Ата
джуртха суймекликни кѣргюзюудю. Романны «Абдулла» деген
кесегинде джигит джаш Абдулла, башха къарнаш совет миллет-
лени адамлары бла бирге, къанын-джанын аямай, фашист зор-
чула бла кюрешгени кѣргюзюледи.

1. Чыгъарманы темасы бла идеясы деб неге айтабыз?
2. Аланы магъаналары неди?
3. «Аманатны» темасы бла идеясы не болгъанларын ачыкълагъыз.
4. Башха чыгъармаладан юлгюле кѣлтиригиз.

КИЧИБАТЫР.

(Документли суратлау позестден юзюкле).

Шаманланы Медиха.

III.

Школ джылла! Адам, къаллай бир джашаса да, къалайлада
айланса да, школ тенглерин, устазланы унутмайды.

Қичибатырны школ джыллары эртде бошалдыла. Атасы
ѳлгенинде, анга эки джыл болгъан эди. Анасы Кебахан къыйын
джыллада кеси джангыз алты сабийни ёсдюрюрге керек болду.
Қъартлыкъ келди. Қичибатыр анга бек къыйнала эди. Джайдан
джайгъа колхозда ишлеб болушлукъ этеди...

1933 джылны къачы эди. Қичибатыр тау джайлыкъллада ара
малгъа бичен хазырларгъа болушады. Комсомолчу джашладан
звеногъа башчылыкъ этеди. «Школ башланады, джашчыкъ бир

тюшмеди», — деб анасы к̑айгылы болгъанлыкъга, Кичибатыр рахатды. Ол бусагъатха дери школгъа барайыммы, бармайыммы, деб аккыллы бола тура эди. Энди уа колхозда ишлерге таукел болгъанды.

Алай бла зауукълу школ джашаудан сабийлей айырылды. Замансызлай улуу болду. Колхозда к̑б тюрлю ишлени этерге к̑ошулады. Артыкъ да бек биченни к̑ёзуюунде джаш т̑люню бирикдириб, колхоз ишге к̑обарады. Колхозну председатели Хачир улу, хар ишни иги тындыргъаны ючюн, бек разыды. Кичибатырны анасына тюбесе: «Иги джашынг барды, сау бол!» — деученди.

Заман а дженгил кетиб барады. Кичибатырны джылы джетгенинде, военкоматдан повестка келди. Аны к̑олуна алгъанында, бир улуу муратына джетгенча, ышарды. Не тюшген эди эсине, к̑айдам! Сабий оюнлада джашчык̑ла бла к̑азауат оюнлары, тенгчиклерин «джесирге» алгъаны, кеси командир болургъа суюб тургъанымы? К̑айдам. Бети джарыб, анасына барады.

— Игиди, балам. Джетген эркишиге саналдынг, эркиши к̑б тюрлю затха джолугъады. Хар к̑алайда да адамлыгъынгы танытыучу бол. Оюмсуз атлагъан — аджалсыз ёледи. К̑ралынгы сак̑ларгъа уа юренирге керексе, — деди Кебахан.

Талай кюнден Кичибатырны аскерге ашыыргъа джыйылдыла. Кете тебреб, Кичибатыр анасына:

— Мен сени аманатынгы тындырырма. Джамагъатны арасында джерге к̑аратмам, меннге к̑айгы этме. К̑айтыб келиб, к̑алай джашасак̑ да, к̑юрсе. Кесинги сак̑ла! — деди ол.

— Джигит бол. Берген сютюме разыма. К̑алайда айлансанг да, к̑ралыбызны суююучу бол, — деб ашырды Кебахан джашын...

Андан сора уа Кичибатыр Марагъа ючмюйюш письмоланы дженгил-дженгил иеди. Джашауундан, к̑уллугъундан, джангы тенглеринден хапар джазады.

1. Кичибатыр, школну к̑оюб, ишге нек джарашды? Колхозда к̑алай ишледи?

2. Кичибатырны аскерге ашыргъанларыны юсюнден хапар айтыгъыз.

3. «Джесир», «берген сютюме разыма», «ючмюйюш письмола» деген с̑злени магъаналарын ачык̑лагъыз.

Юрениуден кьайтхан джашла, казармагъа келгенлей, кьау-ум-кьауум болуб, ушакъгъа джарашадыла. Бир-бирле эллеринден, джашагъан джерлеринден келген письмоланы окъуйдула. Узакъда кьалгъан адамларыны суратларына къарайдыла.

Кичибатыр да кьагъыт, кьалам алыб олтургъанды. Кюн батхан чекде аскер кьуллугъун бардыргъан джаш, уллу терекде чыпчыкъ уяча, таулары кьойнунда орналгъан элин эсине тюшюре, неге эсе да ышарады. Тенги Михаил, аны эслеб:

— Кичибатыр, не эсе да бир кьууанчынг барды. Неге кюлесе кеси аллынга? Меннге да айт, — деб кьатына келди.

Кичибатыр, башын кёлтюрюб, тенгине къарады да, сора дагыда, джукъ айтмай, кьагъытлагъа узалды.

— Нек джууаб этмейсе? Сёлеширге эриннгенми этесе? — деб Михаил тохтамады.

— Хар нени билирге бир бек сюесе. Бир мадар болса, хар адамны ичине кириб, джюрегине ревизия этиб чыгъар эдинг... Алай бош ышардым. Тишим ауруду да, ауузуму кымылдатдым, — деб Кичибатыр иги танг ышарды.

Михаил, джукъ да айтмай, алай олтурду.

— Да сени кьатымдан кетер акъылынг джокъду да, шохум.

— Кетерикди дебми тура эдинг? Огъай, былай бир солуюм. Сен да, иги джашча, кимден письмо алгъанынгы, кимлени эсинге тюшюрюб ышара тургъанынгы юсюнден бир айтырса.

Кичибатыр бла Михаил бир-бирин бек сюе эдиле. Туугъан кьарнашлача, бири бирини сыйын да кёре эдиле. Чамлары, накъырдалары да таб келе эди. Ма бусагъатда Михаил, бежири келиб, Кичибатырны кьатына кысылгъанды. Алай а Кичибатыр бусагъатда аны кьайгъылы тюлдю.

— Алан, юйюбюзге письмо джазаргъа тебрегенме, сен да ишинги эт, — деб тенгини кёзюне къарады.

— Кн-чи-ба-тыр, Кичи-батыр, подожди, пожалуйста, твое имя можно покороче, полегче... как-то... Ну скажи, в переводе на русский язык что обозначает твое имя?

— Адамны аты бир тилден бир тилге кёчюрюлмейди. Анасы, атасы атагъанча айтылгъанлай турады.

— Алай болмай а! Майна, Алий кезини атын кёчюргенди да, Александр дейбиз анга.

— Огъай. Мен кёчюрмейме. Айтыргъа кыйнала эсенг, ма джазыб берейим,— деб къагъытха узалды.

— Тохта, тохта, билемисе, не эсе да мен сеннге Леня дерим келеди.

— Огъай, андан эсе, болмай эсенг, «Маленький герой» де.

— Сора нек?

— Да орус тилге алай кёчюрюледи.

— Ох, ох... ох!.. — деб Михаил харх этиб кюлдю. — Башынг кёкге джете. «Маленький герой»... Хар ким аз кюлмез эдиле, алай айтсам! Огъай, Леня дерикме мен сеннге. Школда Леня деб бир иги тенгим бар эди. Сеннге къарасам, ол эсима тюшеди.

Солдатланы ушакълары кёбге созулду. Ала бири бирине джю-реклерин ачадыла, джарыкъ муратларыны юсюнден ушакъ эте-диле. «Минги Тауну ташындан да къатыды, Къобанны сууундан да тазады солдат шохлукъ»,— деб Кичибатыр бош джазмагъан-ды.

Ма бюгюн да, 21 июнда, кюнледеча, юренну...

Солуу сагъатда солдат джырла... Чам, накъырда. Солдат письмола джазыладыла къралыбызны төрт джанына. Джашла аналарына, тенглерине, устазларына: «Биз, къуллугъубузну кереклисича толтурур ючюн, къарыуубузну аямайбыз. Ата джур-тубузну чеклерин сакълайбыз. Бизге къайгъы этмегиз»,— деб джазадыла письмоланы.

«Сау къалыгъыз. Эсен кёрюшейик. Бусагъат отбой боллукъ-ду. Тамбла уа биягъынлай солдат джашауну кюнлерини бири башланлыкъды.

21 июнь, 1941 джыл»,— деб къошадыла.

Кичибатыр,письмосун окъуб бошаб, китабыны ичине салды да орнуна джатды. Алай а джукълаб къалалмай, иги кесекин турду.

Анасы, эгечлери, къарнашлары эсине тюшюб, аланы хар би-ри бла ушакъ этеди.

«Анам, аскер къуллугъуму тындырыб, юйге барсам, сен-улла дохтурлагъа айландырыб къарагмай кыймам. Атам эртде ёлмесе, сен кесинги не кыйын ишге да алай урлукъ тюл эдинг. Замансыз рахын болуб да къаллыкъ тюл эдинг. Атам... Сейир тюлмюдю «атам» деген сёз! Мен атамы таныгъан

да этмейме. Элде аталары болгъан джашчыкълагъа бек кѣб кере сукъланганма. «Аталыны кѣлю ойнар, аналыны кѣзю ойнар» деб анам нек айтханын мен кеч ангылагъан эдим. Бизни башхалагъа кѣзюбюзню къаратмаз ючюн, анам кече, кюн да кюреше эди. Лампа джарыкъда кече арасында да бизге чарыкъла тиге, тончукъла тышлай тургъанын кѣб кере кѣргенме. Сора эргденбла юсюбюзге кийдириб, бизни къууаннганыбызгъа бизден да бек къууана эди. Терилеге эрик ашатыб, аланы сахтиян этер ючюн, ире агъач бла, ёре талкъы бла къаллай бир заманы кюреше эди. Сахтиянны бояргъа эмен тереклени къабугъун мен да кѣб кере джыйгъанма. Анам, ишлеб не бек арыса да, дагъыда, бизни тегерегине джыйыб, эски таурухланы айта эди. Атамы юсюнден да айт деб къадалсакъ, атамы къалайлада мал кютгенин, адамла бла къалай джашагъаныны, ишни сьогенини юсюнден кѣб хапарла айта эди. «Атагъыз сизни уллу адамла, иги адамла болуб кѣрюрге бек термиле эди. Барыгъызын да, амалы болгъанча, окъутурукъма, деб тура эди. Муратына джетмеди ансы», — деб бир-бирде терен ахсына эди.

«Анам, биз сени разы этербиз. Атам мурат этгенча адамла болурбуз. Мен ишлеб, къалгъанланы окъутурма. Анам, сени окъууунг болмагъанлыкъгъа, билимлисе, джигерсе. Сени къолларынг къаллай бир иш тындыргъандыла. Уллу силти сапынланы этиб, тизсенг, мен алагъа къараб турургъа бек сьое эдим. Бир джолда уа аланы бирин тоб этиб ойнадым. Аягъым бла былай уруб орамгъа чыкъгъанлай, бир тишируу: «Оуджашчыкъ, джанынга болайым, сапын бламы ойнай айланаса? Меннге бер да къой. Ананга да джукъ айтма», — деб алыб кетген эди.

Мен, анга джукъ айталмай, сеннге чабыб келдим. «Къой, сапын ючюн инджилген адам болур эди ким эсе да. Теличик, бюгюнден сора анангы къыйналыб этген сапынын тоб этиб ойнай турма. Ол кеси да ауурду, табсызды», — деген болмаса, ачуулапмадынг, къыджырамадынг. Олсагъатда, къоркъгъаным бла, урушмагъанынга къууаныб къойгъан болур эдим. Артда уа, эсиме тюшгени сайын, анамы къыйынын багъалата билмей, алай къалай этген эдим деб къыйнала эдим. Таб, бюгюн да къыйналама. Ананы къыйынын балалары бек багъалатыргъа, хар этгенин аяб тутаргъа керекдиле. Ананы къыйынын кеч ангылайбыз. Анам, аначыгъым, мени аскерге ашыра, бойнумдан къучакълаб, къолларынг бла бетими сылай, кѣзюме къарагъа-

нынгы мен бир кесекге унутмайма. Ол сагъатчыкъда кѣб зат айтыргъа излегенниги ангылагъан эдим. Алай а, «Джуртубузну тыйышлы улашы бол. Сау-эсен къайт кѣолума, бала», — деб ышарыргъа излединг. Амма, ышарыуунг, кюнледеча, жарыкъ тюл эди. Анам, энтда кертти кѣууанчылы болуб, биягъынлай, джюрегинг бла жарыкъ ышарырса. Энди кѣб заман къалмагъанды...».

Ол, анасы бла ушакъ эте, татлы джукъугъа кетди.

1. Кичибатыргъа «Леня» деб ким, не ючюн атагъанды?

2. Кичибатырны къайсы шартлары джаратасыз?

V.

Кичибатыр, тюшюнде неге эсе да ышара, рахатлы джукълаб тургъанлай, бир тюрю тауушлагъа уянды. Олсагъатлай секириб ёрге турду. Тёгерегине къарагъанында, неге эсе да сагъайыб, орундукъдан башларын къаратыб тургъан джашланы кёрдю. Бир кесекден ала барысы кийиниб, эшик таба чабдыла. Тоб атылгъан тауушла уа бекден бек эштиледиле.

Таны салкъын аязы бетине ургъаны бла бирге, «Къазауати» — деген ачы сѣз кѣулагъына чалышды Кичибатырны.

Къазауат... 1941 джылны июнь айыны 22-де совет адамлагъа бушуулу танг атды. Кичибатыр кѣуллукъ этген аскер бѣлек ол кюн огъуна къазаутны ачыуун сынады, джаугъа къаршчы турду. Кѣкино джаба келген джау самолетла кюнню адамны ийнакълагъан джылы таякъларыны орнуна джерге ёлюм бомбаланы джаудурадыла. Гюрюлдеб келген танкала, алларында не мекам, не джан кѣоймай, теблеб, юслери бла озуб барадыла.

Бир кесекге Кичибатырны акъылы джюз затха джетди. «Огъай, кѣобуб келген сууча, бизни сюйген джуртубузгъа кесин ургъан джауну аллын тыяргъа керекди. Дженгилде алай этерге къарыуубуздан келирми?! Огъесе къазауат кѣбге созулуму?...»

Бир заманда апы къатына Михаил келди. Тенгле бир-бирине къарадыла. Бир кесекни симсиреб туруб, шошлукъну Кичибатыр бузду.

— Да, шохум, болумну кѣресе. Чот кѣолай тюлдю...

— Кичибатыр, кызауат башланганы болур? — деди Михаил бир тюрлю бир тунакы ауаз бла.

— Алайды, кыарнашым! Кёре турганлай, ийнанырынг келмеймиди? Ачы кызауат башланганды... Кыоркыма, бизни кыралгыа кёбле чабхандыла, алай а бирини да мураты толмаганды. Бу джол да фашистле тыйыншлысын табарла, кыоркыма, кыарнашым...— деб сёзюн бошагынычы, аладан узакъ болмай тоб атылды.

— Михаил, джат! — деб кычырганы бла Кичибатыр джерге джабланды.

— Итле, хар затха джашау берген джерде ёлюм окъланы. тобланы атылтадыла. Михаил, биз алагыа кёргюзюрбюз. Эх, джаула аллыбызгыа келиб, бир сермешге эдим ала бла!— деб Михаилгыа айланды. Тенги башын кёлтюрмеди, не джууаб этмеди.

Эки кыолун кенг джайыб, Михаил, суйген джерин кёкюреги бла джабыб, окъдан, тобдан сакъларгыа излегенча, кыучакъ кергенди.

— Михаил, не болганды? — деб секириб ёрге турду Кичибатыр. Тёгерегинде атылган окъ, тоб тауушха акыл бёлмей, эки-юч атлагыаны бла джашны кыатына джетди.

— Михаил, Миша... Миша... — деб энишге ийилди.

Алкын сууумагган санлагыа акыртын тийди. Сора, кёкюрегине узалыб, туймелерин тешди.

— Эх, Михаил, тюнене ингирде кыаллай джарыкъ муратла эте эдик. Тенгим, мен сени кыанынгы алырма, — деб тишлерин кыаты кысыб турганлай:

— Хайыркыыз улу, дженгил джет, сени командир чакырады,— деген таууш келди. Кичибатыр, кёзлерин джыламукъ кюйдюре, тенгин кёлтюрюб, ёрге турду. Аскерчи джашла, болумну ангылаб, чабыб джетдиле. Бары да, мыдах болуб, башларындан бёрклерин алдыла.

Биргелерине сёлеше турган адамны кёзюу кысыб ачхынчы тас болуб кыалганыны кыаллай бир кыыйн болганын джашла биринчи кере сынадыла... Кичибатыр болган бёлек чегет таба джанлады. Джаугыа тюберге хазырлануу кючлю бара эди. Ауузланыргыа берилген кесек заманда Кичибатыр юлерине джазган письмосу бла бирге Михаилны кыыз тенгине джазыб, ийилмей кыалган письмосун джан хурджууну-

на сала, биягъы сагъышларына бѣленди. Юйде анасы, адамлары, туугъан эли кѣзюне кѣрюндю. «Тау элиме да джетгенди, бир ишексиз, бу къайгъылы хапар. Аллыма къараб тургъан анам бек къайгъылы болур. Алай а ол джангыз тюлдю. Ана джюрекле бу къайгъылы эртденде башха тюрю чанчхан болурла. Михаилни анасы уа не этеди экен?! Балам, джау окъладан сакълапыб, юйюме сау-эсен къайтыб кел, деб тилек тилей болур. Алап а...» Кичибатырны сагъышларын Руслан белдюрдю:

— Кичибатыр кѣб турмай къаты сермешуу боллукъду. Разведканы билдиргенине кѣре, бизни таба иги кюч келеди.

— Келсинле, кѣрюрбюз...

Кечеле, кюнле бири бирин ауушдура барадыла. Джайгъы кюн да джерге мыдахланыб къарагъанча кѣрюнеди. Аны хар джаннга джылыу берген таякълары окъ, тоб атылгъан джергетие, тул-тубанда тас боладыла. Джау джуртубузгъа терендеп терен кириб келеди. Къазауат башланганлы эки ийыкъдан озду. Кесек заманны ичинде фашистле алгъан джерлеринде адамлагъа джетдирген кыйынлыкъланы айтыб айталмайдыла.

Окъла, тобла атылыб джаннган шахарланы, кыйынлыкъда алджагъан къартланы, анасыз, атасыз болгъан сабийлени кѣрюб, Кичибатырны джюреги эзиледи. Мадар болмай, артха, ыхтырылыб баргъанларына джюреги джарылады.

— Не заманнга дери барлыкъбыз былай? — деб командирге талай кере соргъанды.

— Огъай, биз къачыб бармайбыз. Кѣресе да, ненча сермешуде болдукъ. Джауну аллындан джанлай да къагъа бармасакъ, боллукъ тюлдю. Биз бусагъатда аны уруб ууатыб къоялмайбыз. Эх, Кичибатыр, тохта, бир кесек эс джыйыб, кючюбюзню бирикдириб силкинсек, Наполеон Москвадан къайтхандан аман болуб къайтыр Гитлер бизни джуртдан, — деб анча сайын командири кѣл этеди.

Июль айны исси кюнлерини бири эди. Кичибатыр болгъан аскер бѣлек, сермеше келиб, къуршоугъа тюшдю. Джанын артха салгъан бир солдат джокъду. Алай а джау аскер аланы джумдурукъча кысыб келеди.

— Джашла! Хар ким, мадарынга кѣре, къуршоудан чыгъаргъа кюрешигиз, — деген буйрукъ болду. Джаны саулай джауну къолуна киши да тюшерик тюлдю. Болмаса, ахыр окъ кесиме болур деген акъылда, хар ким джигитча сермешеди.

Кичибатыр кесини разведка бёлеги бла, берилген ишни тындырыб, ызына кыайтыб келе, полку кыуршоуга пошюб турганын эсledi. Кыалай этерге билмей, сагышылы болдула джашла. Сора бир кесекден, джауга джуууклашыб, от ачдыла. Джау джунчуду. Болган кыатышды. Атыу кызыу барады. Кесибизникиле кыалайда, джаула кыалайда болганын айырмактык бек кыйынды. Ачы сермешу иги кесекни барды. Кёз байлана, болган шош болду.

Кичибатыр чегет кыйырда тегерегине кыарайды. Хар шыбыртва тынгылайды Кыатында джатхан джашланы хар бирине барыб, кёюреклерине кыулагын салыб тынгылайды. Алай а джюрекле ёмюрлюкте тохтагандыла. Тебмейдиле.

* * *

Бир кюн, чегет ичинде бара турганлай, бир шыбырдагъан тауушла эшди. Неди экен, деб сесекленди. Тегерегине кыарады. Кыулак ийди. Алай а джук эшитмедн. Аллына атлады. Олсагытлай:

— Тохта. Атагъанлайынга, атарыкма,—деген ётгюр таууш эшилди. Кичибатыр тохтады. Ол таууш келген джанына айлан-ды. Иги кыарады. Алай а киши кёрмедн.

— Эй, сен кимсе? Нек чыкмайса? — деди Кичибатыр.

— Шкогунгу ары ий, — деб терек артындан, агъач кишича, биреулен кыарады. Тозурагъан аскер кийимлери, кыап-кыара сакъалы, узун мыйыклары, бек джити кыарамы.

— Да сен да ий шкогунгу. Кимсе, кыайдан келесе?— деди Кичибатыр. Алай а ол джуууклашыб келген джаш, толу ийнанмай:

— Сен, кёб сёлешме да, ким болганынгы айт, ансы, кёремисе? — деб шкогун аллына тутду. Кичибатыр кыалай эсе да бир тюрю бир затны сезиб, сакълыгъы кыайры кетди дер эдинг, шкогун энишге ийди. Кенг ышарды.

— Кыарайма да, экибиз да бирчалабыз. Мен солдатма, тенгим. Атым... — Бир кесек туракълаб... — Атым — Лёняды. Лёня, — деди. Олсагытлай бир кесекчикге анасына джетиб: «Аначыгым, сен атагъан атны орнуна кыазауатны огъундан джан берген тенгим айтычу атны айтханым ючюн, кечерсе», — деди ичинден.

— Мен да солдатма. Юнюсме,— деб Кичибатырны тюз кыатына келиб тохтады «Агъач киши».

Джашла, бир-бирин сынагъанча, джити къарадыла.

— Сен кавказлы болурмуса?— деди Кичибатыр.

— Тюз билгенсе.

— Мен да кавказлыма, къарнашым, — деб Кичибатыр, аллына атлаб, Ююсюнсю кёкюрегине къысды. Кёб джылланы кёрюшмей тургъан къарнашлага, эки таулу джаш Белорус чегетде бир-бирин иги кесекни къучакълаб турдула.

1. Қъазауатны биринчи кюню къалай суратланады?

2. Михаилны ёлгенине Кичибатырны терен бушууну юсюнден хапар айттыгъыз.

3. Кичибатыр кеси джангыз нек къалгъанды?

4. Кичибатыр бла Ююс бир-бирине къалай тюбегенлеринден хапар джазгыгъыз.

VI.

— Қъайда, кел олтурайыкъ, бир хапар айт. Қъайдан келе-се? Қъайры бараса? Огъесе сен да менича болубму айланаса?— деб Кичибатыр. Ююсюнсю къолундан тутуб, джерге олтурду. Со-ра дагъыда джашны кёзюне джити къараб:

— Кавказда къайданса? — деб сорду.

— Қъарачайданма.

— Тохта, къарачайлымыса?...— деб Кичибатыр аллына силкинди.

— Қъарачайлыма... Сен къарачайлыланы таныгъанмы этесе?

— Мен да... Мен да къарачайлыма! Мараданма. Хайыр-къызладанма.

— Сейир тюлмюдю? Таурухдача. Бир джерден келиб, белорус чегетледе тюбешгенибиз, — деб Ююс, ышаргъаны да кетмей, Кичибатыргъа къараб турду.

— Сен а кимледенсе? Айтсанг а, неге тынгылауну ийгенсе?

— Мен Элтаркъачданма. Огъай, бизни тюбешгенибиз сейир тюлмюдю?!

— Тейри, туугъан къарнашым Юсуфха джолукъсам да, мындан бек къууанныкъ болмаз эдим. Бир хапар айт, — деб Кичибатыр, бети джарыб, Ююсге къарады.

— Мен айтырма, бир эс джыйайым. Сен айт хапарны.

Кичибатырны беги биягъынлай мыдах болду. Терен ахсынды.

Экибизни да хапарларыбыз бирча болурла. Энтда бизнича неенча джаш айланады экен бу чегетледе?

— Мен 257 полкда тахса бёлюмню командири эдим. Къазауатны ал кюнлеринде огъуна аны ачыуун сынадыкъ. Чекден алай узакъ болмагъаныбыз себебли, аллына уруб келген фашистлеге къаршчы сермешчюлеге биринчи къошулдухъ. Алай...

Кичибатыр тынгылады. Ююс аны къыйналгъанын иги ангылайды. Алай къазауатны ачыуу джара салгъан джюрекге себеб болурча не айтсын?! Кичибатыр бир кесекден дагъыда хапарын башлады...

— Тюз атынг къалайды?

— Кичибатыр.

— Да, Кичибатыр, кёб тенглени тас этдик. Алай а биз ала-ны дертлерин алырбыз.

— Сен а къалайда эдинг къазауат башланнганында? Бу чегетге къалай тюшдюнг?

Кичибатырны соруууна джууаб эте, Ююс къатында тургъан хызенин джууугъуракъ тартды.

— Сен ач болурса. Мында джукъчукъла бардыла. Былайда эллени биринде бир юйге баргъан эдим да, къарт амма табханын джыйыб, чегетге дери да ашырыб, энтда кел, балам, деб джылаб айырылгъан эди. Аны гырджынындан бир аша,— деб таба гырджынны чыгъарды.

— Да... Кичибатыр, бизде да болум алайракъ эди. Бизни бёлек Зембино деген джерге дери, сермеше да джанлай, келдик. Алайгъа джетерге биз иги седреген эдик. Кесибииз да, арыб-тозуб, къарыусуз болгъан эдик. Алайда фашистле, бизни джесирге алыргъа умут этиб, тегеребизни къоршоуладыла. Эки-юч кюнню къаты уруш барды. Бизни джашла, аланы къолларына тюшмез ючюн, джанларын аяймай сермешдиле. Алай а бизден адамы да, кючю да талай кере кёб аскерге къарыуубуз джетмеди. Бек аз адам къутулду алайда. Сау къалгъанла да бир-бирибизни табмадыкъ. Ол къатышханда ким къайры кетгенин билмедик. Ма мен фронт къалайда болгъанын излегенли иги кесек заман болады. Къайры атласам да, бу чегетден тышына чыкъгъанлай, фрицлени юсюне чыгъама. Бу тегерекни ала толусу бла алгъандыла. Къалайгъа джетгендиле, къайдам, кишиден бир тюз-толу хапар билалмайма.

— Ююс, энди биз фронтну излейбиз деб былай айланыб

тургъандан хайыр джокъду. Насыбха, экибиз джолукъдукъ. Энди къарыуубуздан келгенча, кюрешни башларгъа керекди. Кел, оноу этейик,— деб Кичибатыр Юнюсю кёзюне къарады.

— Тюз айтаса. Билемисе, къалай иги адамла джашайдыла былайда. Ала бизге болушурукъдула. Партизаннга чыгъарыкъла да болурла.

— Партизаннга чыгъарыкъла уа кёбдюле. Алай а анга ашыкъмайыкъ.

Юнюс Кичибатырны ауузуна чабды:

— Кичибатыр, энди кеч да болады. Кел, былайда таянырча бир зат этейик, бек къарангы болгъунчу. Сора оноу этербиз. Мен бек арыгъанма...

Кичибатыр Юнюсю бетине къарады. Сора эрлай ёрге туруб аллына сюелди:

— Сеннге не болгъанды? Бетинг алай нек агъаргъанды? Къайда, былай бир чёкчю,— деб къайгылы болду.

— Бир затым джокъду. Неге къарайса алай?

— Билегинг алай базыкъ некди? Тохта... тохта, — Кичибатыр Юнюсю сол билегине узалды.

— Эй, алай таукел тийме. Биягъында да, къучакълайма деб, иги эзгенсе. Алай бош джарачыгъым барды. Энди сау болады.

— Теш кёлегинги! Кеч болуб къалгъынчы, мен къарайым, джангыдан байлайым.

Юнюс тюймелерин тешди. Кичибатыр, аны кымжа кёкюрегин кёрюб:

— Да, шохум, сен сейир этиб айланаса. Ич кёлегинги байлау этген болурса,—дей, Кичибатыр Юнюсю акъырынчыкъ кёлегин тешди. Акъ кёлеги къан бла бишиб, джарагъа джабышыб тура эди. Кичибатыр, къалай этерге билмей, мадарсыз болуб, тегерегине къарады.

— Байлауну мен кесим тешейим. Ма бусагъат,— деб Юнюс эрлай байлауну бери тартханы бла ауур ынгычхагъан тауушу чыкъды.

— Джаранг теренди. Кеси да къалай аман болгъанды. Дарман табарыгъыбыз джокъду. Бир мадар этейик...

Бир кесекден талай ит-тили-чапракны алыб келди Кичибатыр. Бирин эзиб, къалгъанларын да аны юсю бла джарагъа салды. Сора кесини кёлегин джыртыб, эки джарты этиб, аны бла байлады.

— Сен былай олтур, мен бусагъат орун этейим, — деб дагыда ханс джыртыб башлады. Иги кесекни джыртыб, орун джарашдырыб, Юнюсге:

— Къайда, былай таян, — деди.

Юнюс, аны айтханына бойсуна, билегини ауругъаны да бир джанындан къарыусуз эте, джерге ийилиб, ариу ийнс этген ханслагъа джатды. Кичибатыр, кёлегин тешиб, аны юсюне атыб, къатына олтурду...

Кёб кюнлени айландыла джашла чегетде. Юнюсню билеги нгиге айланды. Бир кюн, ингир бола, бир элчикни къатына джууукълашдыла. Чегетге алай узакъ болмай, бир юйчюкню эследиле. Энди анда адам джашай эсе, бир хапар билирге бол-лукъду, деген акъылда, букъдула. Юйчюкден кёз алмай къарайдыла. Бир джан кымылдамайды.

— Кичибатыр, сен былай тур, мен арлакъчыкъгъа барайым да, сызгъырыб бир кёрейим — деди Юнюс.

— Огъай, тохта! Алай оюмсуз агларгъа болмайды. Энтда бир кесекни къарайыкъ да, анга кёре этербиз. Юйчюкню ичинде немецле тура эселе уа?

Юнюс джууаб этмеди. Бауурларын джерге бериб, эл таба айланыб джатдыла джашла. Бир заманда Кичибатыр:

— Юнюс, ары къарачы. Ол юйден чыкъгъанланы кёремисе? — деб шыбырдады.

— Эй-эй, немецледиле! Гъаж-гъужларын эштемисе? Тюз чегетни кыйырында юйчюкде не этедиле эке? — деб Кичибатыргъа джууукълашды.

Немецле, не эсе да кюле, харх эте, къоллары бла неле эсе да кёргозе, джукъну да стем этмей барадыла.

— Кичибатыр, бир къагъармы эдик аланы? Чегетге сингиб кетсек, джеталлыкъ тюлдюле.

— Ашыкъма, былайда уялары бар эсе уа. Бир ышан билейик. Анга кёре этербиз. Энтда бир кесекни бир къарайыкъ.

Джашла кёб сакъламадыла. Немецле ташайгъанлай, юйден къарт тишируу чыкъды. Арбазда не эсе да бирге кёз джетдире, орам таба къарады. Сора ашыгъыш юйге кириб кегди. Олсагъатлай бир къарт чыкъды. Ол экиси бау таба атландыла. Бау чегетге джууугъуракъ эди. Ол баугъа джетерге, Кичибатыр:

— Эй!.. — деб акъыртын сызгъырды. Олсагъатлай къарт,

сескекли болуб, төгерегине къарады. Къайсы джанындан таууш келгенин иги сезалмады.

Кичибатыр дагъыда бир кере сызгъырды да, сора, киши ала таба къарагъанында, бармагъы бла чакъырды. Къарт туракълады.

— Къоркъма. Биз джукъ этерик тюлбюз.

Къарт бир да кымылдамайды. Бир болушлукъ излегенча, юйлери таба къарады.

— Акка, къоркъма да, кел. Биз да сенича бирбиз, — деди Кичибатыр. Юнюс а тынгылайды. Шкогун ол юй таба буруб, эсин ары ийгенди. Къарт, акъыртын атлай, джашланы къатларына келди. Аланы болумларына, сыфатларына къараб, кимле болгъанларын сезди.

— Балаларым, тохтагъыз. Бусагъатда былайдан чыкъсагъыз, адам эслер. Ол сизни «шохларыгъыз» да алай узакъ кетмегендиле. Кёз байланнгынчы былайда туругъуз. Ачмысыз?

— Огъай, ач да тюлбюз. Сизде немецлеми турадыла? — деди Кичибатыр.

— Огъай. Джашаргъа бизни юйню джаратмайдыла. Алагъа къарар адамыбыз да джокъду. Алай а кюн сайын келиб, былайда бир ат оюн этиб кетмессе, болмайды. Партизанланы марайдыла.

— Да сора партизанла бармыдыла былайда?

— Эй, сен тереннге кирдинг. Сабыр болугъуз, мен юйге кетдим.—Къарт алай айтханы бла ары бурулуб кетгени тенг болду.

— Алан, Кичибатыр, бизге алай кибикле этиб, фрицлени алыб, юсюбюзге чыгъыб кълса, не этерикбиз? — деди Юнюс.

— Да кесинги тыялмай тураса да, ол заманда кырырбыз къарыуубуздан келгенча,— деб ышарды да, Кичибатыр дагъыда кшошду:

— Огъай. Алай этерик адамгъа ушамай эди. Алай а сакълыкъ игиди. Келчи, бир джанына жанлайыкъ,—деб экиси да башха джерге кёчдюле. Ингир а къарангы болуб барады.

— Юнюс, билемисе, ма бу заманда элде болгъан кюзгъалыб, къллай ариулукъ болады. Энди уа эслеймисе? Ёлюгю болгъан юйдеча, болгъан мыдахды. Адамла джашагъан элге да ушамайды. Игле, къллай бир адамгъа кыйынлыкъ салгъан болурла!

Кичибатырны сёзюн арбазгъа чыкъгъан къартны ауазы бёлдю.

— Эй, Варя, ол эчки келмеди да къалды. Мен анга бир къарайым, — деб чегет таба атлады. Ол джашла алгъын тургъан джерге барды.

«Эй, джазыкъла уа, кетибми къалдыла эке? Бир бек тозураб тура эдиле. Ийнанмадыла мениге...» — деб сагъышлы болду. Аны къайгъылы мурулдагъанын да аз-буз эштиб:

— Биз былайдабыз. Не дейсе? — деди Кичибатыр.

— Терк огъуна юйге сыбдырылыгъыз. Мен да ызыгъыздан мычымай джетерме, — деди къарт. — Къоркъмагъыз. Юйде айтханма. Къатындан сора киши джокъду. Мен тегерекге да бир кёз джетдирейим, — деб аладан кери кетди. Джашла, эрлай ёрге туруб, эки-юч атлагъанлары бла къарангы коридорчукну къатына джетдиле.

— Джанчыкъларым, келигиз. Дженгил бери киригиз, — деген джумушакъ ауаз эшилди. Къарасала — къарт тишируу, эки къолун бири бирине ышый, орнунда тебджилдей тура.

— Ингир ашхы болсун, амма, — дедиле джашла бирден.

— Ой игилик, ашхылыкъ кёрююз, балаларым. Келигиз. Бери киригиз, — деб эшик таба къолун узатды. Тар юйчукню ичинде башы болмагъан лампыны отчугъу джылтырайды. Кечген юйча, болгъан къатышыбды.

Джашланы тегереклерине къарагъанларын эслеб, амма:

— Мурдарла, кёб болмай, келиб, не излей эселе да, болгъаны къатышдырыб кетгендиле. Олтуругъуз ары. Мен бусагъат сизге бир джылы затчыкъ этейим. Ийнекин саууб, сютчюк да ичирейим. Олтуругъуз, джанымла, мени джашларым да, къайда эселе да, сизнича айлана болурла. Джаныгъызгъа къурман болайым, — дей юйден чыкъды.

Быллай джумушакъ ана сёзлени джашла эшитмегенли иги кесек бола эди. Кёллерине кёб зат келди. Бир-бирине къарадыла. Ол кёзюуде эшикден къарт кирди.

— Итле, энди бюгече келлик болмазла. Аллыгъызгъа ашарыкъ салгъынчы хапар соргъаныма айыб этмегиз да, къайдан келесиз, не эте айланасыз, нёгерлеригиз кёбмюдоле, бир-эки хапар айгыгъыз, — деди къарт, джашланы къатларына олтуруб.

— Биз сизге джугъубузу да джашырмай айтыр эдик, айтыр

зат болса. Ма экибиз да бири бирибизге чегетде тюбөб айлана-быз. Бир тукъум бир хапарыбыз джокъду.

— Да чегетге къайдан чыкъдыгъыз? Къачханмы этгенсиз?

— Огъай. Джукъдан да къачмагъанбыз. Биз болгъан аскер бѣлекле сермешиуледе чачылгъандыла. Чачылгъандыла деген да алай тюз тюлдю. Джашла джигитлеча къазауат этдиле...

— Хы, ангыладым... Ангыладым... Алларына ургъан кѣзюулериди. Алай а бара баргъан заманда мен айтханны эсигизге тюшюрюрсюз. Ала ёрге турмазлыкъ боллукъдула. Аны ючюн заман керекди. Къоркъмагъыз. Сиз джангыз къалгъанбыз деб мыдах болмагъыз. Сизге болушурукъла кѣбдюле. Алай а сакъ айланыгъыз, — деб джашлагъа къараб сѣлешди.

— Сизде элде не хапар барды? Немецле кѣбмюдюле? Халкъгъа артыкълыкъ этедиле? — деб сорду Кичибатыр.

— Эй, джашла, аны уа сормагъыз. Болгъанны алгъандыла. Коммунистлени, комсомолчуланы излеб, джерни къырдышын къобарадыла. Тюнене уа биреуленни асмакъгъа асхандыла. Къатынын да тутуб турадыла. Эки джашчыкълары—бирине он джыл, бирине юч джыл — кеслери джангыз къалгъандыла.

— Не ючюн джетдирдиле алагъа ол къыйынлыкъны? — деди Юнѳс. Кичибатыр а къашын-башын тѳйѳб олтурады.

— Киши алгъын эл Советни председатели болуб ишлей эди. Къатыны уа фельдшер эди. Ала бир джаралы солдатны джашырыб тура эдиле. Ол элде сатхычмы айтхан эди, кеслерими сезген эдиле, бир кюн алагъа тинтиуюл этдиле. Чардакъда бир буту болмагъан аскерчи джашны табханларында, тамам къутургъан итлеча болдула. Ол джаш бла неге кѳрешебиз деген болур эдиле, алайда огъуна атыб ѳлтюрген эдиле. Ол киши бла къатынын а алларына сѳрюб кетген эдиле. Эки джашчыкъ аналары бла аталарыны бутларына чѳргелиб джылагъанларын, ийигиз да къѳюгъуз, деб тилегенлерин кѳргенле бююн да джыламсыраб хапар айтадыла. Бир уллу немец шкогуну къыйыры бла юч джыл болгъан джашчыкъны тюртѳб ийгенинде, джыгъылыб уруб, бети, болгъаны къан болгъан эди, дейдиле... Эй, джашла, къѳюгъуз, къѳюгъуз аланы этгенлерин.

Кичибатыр не эсе да айтыргъа тебрегенлей, эшик ачылды. Къолунда сахан табагъы бла Варвара эшикден кирди.

Джашла не эсе да бек къайгъылы болгъанларын таныб:

— Къоркъмагъыз, тегерекде джукъ кёрюнмейди. Къараб келеме. Бир иги ашагъыз, — деб алларына шхууур салды.

— Сен джашынга деб тургъан затчыкларынгы да чыгъаргъан кёреме, — деди киши.

— Джашымдан башха кёрмейме мен быланы да, — дей, хар нени да джашланы аллары таба этеди. Аланы дженгил-дженгил къабханларындан инджилиб айланганлары таныйды.

Джашла уа, ашаб бошаб:

— Сау болугъуз, — деб эрлай турдула. — Энди биз кетейик.

— Бир кесекчикни мычыгъыз, — деб, къарт ана эрлай эшикте чыкъды. Къарт киши уа, аланы къатларына келиб:

— Бюгече былай бир солурму эдигиз? Мен тангнга дери къарауул болгъанлай турур эдим, не? Бир бек арыгъанча кёрюнесиз, — деди.

— Огъай. Чегетде да солурукъбуз. Бизни ючюн сизге къыйынлыкъ келмесин. Керек болса, биз энгда джокъларбыз.

— Аллах, аллах... Сизге болушургъа не заманда да огъай дерик тюлбюз. Былайда алай узакъ болмай Борисово деб шахар барды. Анда бизден кёб адамны тутуб турадыла. Джесирге тюшген аскерчи джашладан да иги кесек адам барды дейдиле... — Биягъы киши хапар айтыб тебregenлей, къатыны кирди. Иги уллуракъ хызен бла бир затны джашлагъа узатды. Сора дагъыда къойнуна узалыб эки къол джаулукъну чыгъарды.

— Была бла бетигизни сюрте турурсуз, сапын да салгъанма.

— О-о! Да сиз бизни къонакъ юде тутханча тутаргъа башлагъансыз да чегетде.. — деди Юнюз.

— Сау болугъуз, — деб Кичибатыр, энишге ийилиб, хурметли ананы мангылайындан уппа этди. Къартны да къолун тутуб, кетерге тебregenлей, киши:

— Тохтагъыз, сабыр болугъуз. Мен бусагъат къайтайым, — деб эшик таба атлады. Джашла сюелгенлерича къалдыла. Бир кесекден къайтды. Къолунда иги кесек заты.

— Была сизге джарарыкъдыла. Сизнича келген биреулен къоюб кетген эди. Не болду эсе да, экинчи джокъламады. Алыгъыз, — деб алагъа узатды. Джашла, асыры къууангандан, не этерге билмей, къартны къучакъладыла. Бир кесекден, саламлашыб, чегет таба айландыла.

— Энди бир кесек партизанлык этерге боллукьбуз, — деди Кичибатыр.

— Ол адамланы алааматлыклары кёрдюнгмю! Солдатны джашыргъанлары ючюн биреуню асмакьга асадыла, ала уа солдатланы юйлерине джыйыб, ашата, ичире турадыла. Быллай адамлагъа тюртюле турсакь, алай бек инджилмей айланлыкь эдик.

— Билемисе, кел, Борисово таба барайыкь. Алай анда бир зат этала эсек, кёрюрбюз. Не, къалай дейсе? — деб туракьлады Кичибатыр.

— Да джюгюбюз ауурду. Быланы бир джерде асырасакь керек эди. Борисово шахаргъа уа ма ол джанына барлыкьбыз. Мен билеме, — деди Юнус.

— Тюз айтаса. Излесек, дженгиликерек табарча бир джерде асырайыкь. Элталгъаныбыз тенгли бирни биргебизге алайыкь да барайыкь.

— Чегетни ма ол джанында уллу джол барды. Ол Борисово шахаргъа элтеди.

1. Кичибатыр бла Юнус къартла бла къалай танышхандыла?
2. Қъарт къатын бла къарт кишичи эки таулу джашха къарагъанларындан хапар айтыгъыз.
3. Немецлени джаныуарлыкь ишлеринден къарт алагъа не хапар айтды?

VII.

Немец гестапо кесини къара ишлерин бардырады. Тёгерекде партизанла болгъанын сезгенли уа, артыкь да къаты болгъанды. Алагъа болушханланы излегенлей айланады. Аз да ишек этгенлерин тутуб, уллу кыйынлыкьла джетдиредиле.

Элли беш коммунист бла комсомолчуну тутуб, алагъа этген артыкьлыкьларыны юсюнден ол джерде адамла бири бирине джыламсыраб айтадыла. Немецле, не этселе да, совет адамланы бюгалмайдыла.

Ала бла кюрешгенден хайыр чыкьмазлыкьын билиб, гестапо термилтиб ёлтюрюрге оноу этеди. Коммунистле бла комсомолчыланы башха джерге джибередиле. Алай уллу болмагъан колонна акъыртын келе тургъанлай, Кичибатыр бла Юнус аны эслейдиле.

— Четгенден тюз юслерине чыгыб кьала эдик,—деб Кичибатыр джерге кьабланады. Юнюс:

— Башыбызны уа иги кьаратхан эдик. Эследилими экен?—деб аны кьатына джатды.

— Эслеген болмазла. Ансы кьуугъун этиб чабарыкь болур эдиле. Артыкь да бусагъатда сагъайыбдыла.

— Конвойлары уа кючлюдю. Ол кесек адамгъа аллай бир неге басыннгандыла?

— Да, ол бир колоннача, тас болуб кьалмасын, дегенликлериди.

— Энди алай ийиб кьоябызмы? Юнюс, не дейсе? —деб Кичибатыр тенгине джууугъуракь барды.

— Да биз башха ишге тебрегенбиз... Къайдам, экисин да бюгюн бардыралырбызмы? Къалай десенг да, хазырма, — деди Юнюс.

— Офицерлени ол управлары джукьгъа кьачарыкь тюлдю. Аны тамбла, бирсикюн болса да чачарбыз. Бюгюн быланы кьутхарайыкь...

Джашла мыдах бетлеге, аланы алларында сюрюб баргъан фашистлеге кьарайдыла. Бир кесекни тынгылаб турдула. Аланы кьутхаргъан алай тынч болмагъанын Кичибатыр, Юнюс да иги ангылайдыла.

Алай а экиси да, къалай этсек тынч болур деб, сагъышлыдыла.

— Конвойда мен он адамы санадым, — деди Кичибатыр.

— Сауутларын да кьересе, — деб джууаб этди Юнюс.

— Барсынламы алай эсе, не? — деб тенгине башын бурду.

Юнюс илгеннгенча этди.

— Къалай айтдынг алай! Аланы, къайры элтселе да, игиликге элтмегенлерин сен да, мен да билебиз. Сора къалай этиб кьоярбыз алай?

Кичибатыр ышарды.

— Сен алай айтырынгы биле эдим. Алай эсе, кел, алларына барайыкь да, табыракь джерде марайыкь, — деди.

Юнюс бла Кичибатыр артларына сюркелдиле. Энди былайда уа киши кьормез дегенлеринде, ёрге туруб, аякьларын шыкьыртысыз алыргъа кюреше, дженгил алгъа кетдиле. Джол тарыракь

болуб чегетге кысылган джерде терекле бла кёкенлени арасында бугундула.

— Кылай этерибизни ангыладыг да, Юнус?—деди Кычибатыр.

— Ангыладым, джолдаш командир!

Кычибатыр ышарды. Сора бир кесекни сагыш этиб туруб:

— Юнус, кёрюсе, бизни кылай партизан отрядыбыз болса да. Анга командирге уа сени айырлыккыбыз. Партизан джашауга, артык да операцияланы бардырырга отса.

— Кычибатыр, кыайсы отрядха эте тураса командир? Онунчугаа, джыйырманчыгаа? — деб Юнус Кычибатырны накырдагына кышулду. Аланы кёрген адам бу джашла кыыйын сермешуге хазырланадыла деб бир да айтырык тюл эди. Кычибатыр бла Юнусю да кёллеринде не бар эди, кыайдам. Кёб оюмла келе болур эди башларына. Фашист солдатла аланы аяб кыоймазлыклары джашла иги биледиле. Андагылы бери былайга джеталмаганыларына кыара. Кёб кыыйынлык джетгенди, аяклары кючден аладыла. Ашыкдыргандан хайыр чыкмазлыктын билиб, конвой да алай бек кюрешмегенча кёрюне эди.

— Кычибатыр, насыбыбыз болса, джесирледе бизге болушурга кыаруу болган адамла болурла. Ансы...

— Ансы кыыйын болуккыду. Тюз айтаса. Бизге болушуруккыла кёбдюле. Джерибиз, терегибиз, кёкенибиз да бизге болушады, кёресе.

Кычибатыр бла Юнусю сёллерин тюз кыатларында атылган таууш бёлдю. Ала сескекли болдула.

— Бизними эледиле экен? — деди Юнус.

— Тохта. Кыарачы, башха джанына айлангандыла ала. Ол джанындан шыбыртмы эштгендиле да.

Кычибатырны айтханына джууаб этерге излегенча, бир агач кыоянчык бир терекден бир терекке секирди. Алай а дагыда шкок атылды. Олсагыатлай ак ёшюню кыаннга бояла, ак джуммакчык джерге тюшдю. Колонна да ол кёзюуге бугунуб турган джашланы кыатларына джетди. Юнус, буйрукну саклай, Кычибатырга кыарады.

— Башладык. Эх, Юнус, ышаннга алыб бир беклечи? — деди Кычибатыр.

Олсагъатлай автомат от чакъды. Джашла, туурагъа чыкмай, бир джерден да кѣб атыб турмай, дженгил-дженгил бир джерден бир джерге кѣчюб, тохтатмай атадыла. Талайын агъызгъандан сора: «Ура-ура-ура!» — деб, чегетден чартлаб чыгъадыла. Джесирле да, къарыуундан келген, келмеген да, немецлеге мыллык атхандыла.

— Болушугъуз, джолдашла! Уругъуз итлени, адам къандан тоймагъанланы бошагъыз! — деб кычыра, Кичибатыр аланы араларына кирди.

— Кичибатыр, сакъ бол! — деген ауаз келди. Башын буруб къарагъанында, бир немец Юнсю тюбге салыб, бири да Кичибатырны ышаннга ала тура. Кичибатырны бети тюрленди. Алай а ол автоматдан от ачаргъа джауну шкогу чыккырдады. Шок атылгъаны бла бир уллу солдат аны ары портгени тенг болду. Кеси уа, солууун да алмай, джерге ийилди.

Юнсю да бычагъы бла юсюн басхан фрицден бошады. Алай а ол бири къачыб къутулуб кетди. Болушлукъ келгенине ийнанмагъанча, адамла, бир джерге басыныб, таулу джашлагъа соруула бериб кюрешедиле. Сора бары да, партизан отрядыгъызгъа алыгъыз бизни, деб тиледиле.

— Алкъын партизан отрядыбыз джокъду бизни. Кѣб турмай къуарыкъбыз. Ол заманда барыгъызны да алырбыз. Ары дери уа былайда элдеде бугъа туругъуз, — деди Кичибатыр.

— Атыгъыз къалайды. Сиз кимлесиз? — деди биреулен.

— Атыбыз а?.. Мен — Коляма, аны аты уа Лѣня. Партизанлабыз.

Джашланы къара сакъаллары, узун мыйыкълары, джити къарамлары, ѳтюрлюклерин танытхан сѣзлери, ишлери...

— Багъалы джолдашла, джолугъуз болсун! Келигиз, биз сизни элге дери ашырайыкъ. Юйлеге чачаргъа да болушайыкъ, — дегенинде Кичибатыр, бары да чегетни ичи бла билген эллерни таба кетдиле...

Лукомля деген джерчикде болгъан зат гестапону тамам алындырды. Ол хапар келгенинде, гестапону тамадасы, кабинетинде ары-бери джорта:

— Кюндюзгю кюн сауутланнган адамларыбызны къыра тургъанла тамбласында бизге не этерлерин билемисиз? Партизанлары тутуб, алыб келигиз меннге, джанлары саулай келтиригиз!..

Ийигиз адамланы чегетге! Аулагъыз! От салыгъыз! Джандыргъыз! Кюйдюрююз!

Талай замандан Кичибатыр бла Юнюз былэгъа болушуб туруучу Михаил деген къартны юйюне келдиле.

— Да сиз къалыб кетдигиз да. Уллугъа кетгенсиз. Игитда унутасыз. Хар ким узакъдан къараб къоркъгъан эсэсчилени къырсагъыз, бирин а джюрексиз этиб ийсегиз, игитда боласыз уллу кёллю, — деб накъырда эте, джашланы олтуртду.

— Сиз аланы къайдан билдигиз! Ким хапар айтды? Бош этген адамларыбызны башха элде букъдургъан эдик да, — деди Кичибатыр.

Юнюз да, сейир болуб, кишини ауузуна къараб турады.

— Бизге уа ол сизден къутулгъан фриц хапар айтды. Ой, ол кюн гестапода бир чот бар эди да, къой-къой! Аны ючюн, мени къолумдан келсе, сизге бирер уллу саугъа берир эдим. Тохтагъыз, чынларыгъыз неди?

Кичибатыр кюлюб:

— Мен сержантлай турама. Юнюз а генералгъа джете кетгенди. Кертисин айтсам, Юнюз болмаса, ол къачхан эсэсчи менден бошаргъа тебреген эди. Ол кычыргъаны бла джесирлени бири, мени аллыма сюелиб, кеси джауну огъундан ёлдю.

— Алайды. Халкъ аны баш бошлугъу ючюн кюрешгенлени ёмюрден бери да сакълагъанлай келеди, — деди Михаил. Сора, ич юйге кириб кетиб, талай къагъытны алыб чыкъды. Аланы джашлагъа узатды.

«Борисово шахарны къатында, тегерекде элле болгъан джерледе Коля Чёрный бла Лёня Чёрный деб совет бандитле бизге къаршчы кюреш бардырадыла. Кеслери да кызыл офицерледиле. Ала, джукъ билмей тургъанлай, чабуулла этедиле, адамларыбызны ёлтюредиле, джетген джерлерине от саладыла.

Ким да болсун, бандитлени башларын алыб келгеннге, хар бирини башы ючюн элли минг сом ачха бла экишер ийнек берилликди. Ол бандитлеге болушхан, аланы джашырыргъа кюрешген Герман империяны джаууду. Ол адамланы юдегилери бла кырлыкъбыз, юйлерине от салыб, тамыры бла къурутурукъбуз...»

Андан ары уа аланы къаллай адамла болгъанлары, аланы биллирге, нелеринден таныргъа боллугъу бек тюз джазылгъан эди

Кичибатыр бла Юнюс эрлай окъуб чыкъдыла. Бир-бирине къарадыла.

— Ол къачхан эсэсчи билдиргенди ансы, бизни киши да кёр-мегенди, — деди Юнюс.

— Ой, аны хапарын да къоюгъуз. Бизге тул-тубанча бир улду отряд чабхан эди деб, ол бир затла айта эди.

— Да ол джашланы джашырыб, алагъа тахса бериб тургъан кеслерини бир ышангылы адамлары болгъанын билселе, къалай этерик эдиле? — деди ол заманда юйге кирген аны юй бийчеси.

— Джашларым, сизни кёрюрге термилиб тура эдим. Джаныгъызгъа къурман болайым, — деб аланы кёзюу-кёзюу къучакълады. Кичибатыр бла Юнюс, туугъан аналарын къысханча, белорус ананы кёкюреклерине къысыб:

— Биз да тансыкъ болгъан эдик. Алай а таблыкъ болмады да, — деб кечмеклик тилегенча, кёзюне къарадыла.

— Ангылайма, балаларым, ангылайма. Сакъ айланыгъыз.

— Сен джашлагъа деб асырагъанынгы да келтир, эрлай бир зат ашат. Джолдан келедиле. Ач болурла.

— Тюз билдигиз. Нени да ашарлай болгъанбыз.

Фёкла кесек заманны ичине тепсини юсюп хар неден толтурду. Къайдан чыгъарды эсе да, бир шишаны чыгъарды.

— Муну сизге сакълаб тура эдим, — деб Михаил ичгини стаканлагъа къуйду.

— Багъалы Кичибатыр, багъалы Юнюс, сизни саулугъугъуз болсун. Хар заманда джолугъуз болгъанлай айланыгъыз. Джау окъдан сакъланыгъыз. Джаула сизден бек къоркъадыла. Энтда атыгъызны кёб кере айтдырыгъыз. Хорлам ючюн! — деб стаканын джашланы стаканлары бла къагъыб ичди.

Андан сора ала иги кесекни ушакъ этиб турдула. Партизанла керекли хапарланы билдиле. Керекли затланы алдыла. Михаил аланы ашыра чыкъгъанында, Кичибатыр бир кесек туракълады.

— Къоркъамыса? Джашырма. Кёллери къаллыкъды деб, чырт джашырма... Бизге кёб болушханса. Бизни ючюн... — деб дагъыда не эсе да айтыргъа башлагъанлай, Михаил джашны аузуна чабды.

— Алай айтыргъа къолунгдан къалай келди? Ала ол къа-

гъытчыкъны джазгъанлай, къоркъуб къалды дебми тураса? Огъай. Ала энтда кѣб кере джазарла аллай къагъытланы. Сиз а хар къуру да келгенигизча келе турмасагъыз, эшитмедим де-мегиз, — деб ышарды.

— Табхан хапарымы билдирirme. Не бла да болушурма. Ан-сы сиз мени гестапогъа ишлетирге умутму этесиз?

— Кечигиз, Михаил Борисович. Бек сау болугъуз. Сау къа-лыгъыз, — деб джашла, аны къолун тутуб, къарангыда ташай-дыла.

VIII.

Кичибатыр бла Юнюз Борисово шахарны къатында айлан-нганлы талай кюн болду.

Умут этгенлерича болмагъандыла. Қъалайгъа къарасала да, сауутланнган немец солдатланы кѣредиле. Джесирге тюшген аскерчилени къалайда тургъанларын билалмагъандыла. Геста-пону къалайда орналгъанын билгендиле, алай а анга къарыула-ры джетмезин ангылаб, джангы оноу этедиле. Бир кюн, алай ол-туруб, шахар таба къараб тургъанлай, кѣб адам уллу джолну келгенин кѣрдюле.

— Қимледиле экен? Узакъдан аланы ким болгъанларын та-ныяллыкъ болмазбыз. Джууукълашсынла, — деб Кичибатыр да ала таба айланды. Экиси да, андан къарагъан аланы эслемезча, чегет таба букъдула. Терек артына бугъа туруб, ёрге сселиб къарадыла. Джукъ айырмадыла. Юнюз эрлай терекге ёрледи. Сора бир кесекден:

— Кичибатыр, бери мин. Дженгил, — деб шыбырдады.

Кичибатыр Юнюзю къатына ёрледи. Экиси да джол таба къарадыла.

— Хы... Адамланы алларына сюрюб келедиле. Унутханмыса сл чегетде джолукъгъан кишини айтханын. Концлагерге элти-риклерин, Германиягъа ашырлыкъларын да бу джол бла сюре-диле дегени эсингдемиди? Бир ажымсыз... — деб Кичибатыр не эсе да айтыргъа тебрегенлей, Юнюз:

— Ары бир къара, фриц шкогу бла къайсысын эсе да тые турады.

Ары къара дегени бла шкок атылгъан таууш чыкъды.

— Ит, кхайсыны эсе да ёлтюрдю, — деди Кичибатыр.

— Биз аланы бошаргъа керекбиз. Кичибатыр, нек тынгылаб тураса? — деди Юнюз.

— Тюз айтаса. Болушургъа керекбиз...

Кичибатыр бла Юнюз алай эте тургъунчу, колонна, акъыр-тын кымылдай, джууукълаша келеди. Джашла эс ийиб къарайдыла. Талай замандан тозурагъан совет солдатла, офицерле, ачдан къарыусуз болгъанлары таныла, аякъларын кюнден ала, аланы тууралары бла озуб тебретиле.

— Хазыр бол! — деди Кичибатыр, тишлерин кыса.

— Конвойда немецле аслам шойдула да, къарыуубуз джетерми? — деди Юнюз.

— Былайда чабабыз десек, шахар асыры джууукъду, андан джетиб къалырламы, ансы ол конвойгъа уа къарыуубуз джетерикди...

— Энди былайда шкок атылгъан таууш шахаргъа эштилме, не? — деди Юнюзге джити къараб. Сакълаб тургъан заманы джетгенине къууана, Юнюз:

— Иги да эштилмейди, — деб джууаб берди.

— Алай эсе, бусагъат, алайчыкъгъа джетгенлей, хазыр бол, — деди Кичибатыр. Ол кёрюзген джерде, тамам джолну къатында терекле ёсе эдиле. Ол себебден, тюз колоннаны къатына, киши эслемегенлей, джууукъ барыргъа боллукъ эди.

— Ангыладым. Хазырма,—деб Юнюз кысха джууаб этди. Бир кесекден Кичибатырны кючлю, алай а рахат ауазы эштилди.

— Юнюз, башла!

Олсагъатлай Юнюз колоннаны аллында келген фрицлени ышаннга алыб, автоматдан от ачды. Колонна артына тебретди. Немецле бир тюрлю таууш этдиле. Кичибатыр, эки атлагъаны бла колоннагъа джетиб, арасына сингген эди. Алайдан шкок атылгъан тауушла чыкъдыла. Юнюз, аллындагъыланы бошаб, Кичибатыргъа болушлукъгъа джетгенинде, ол да алайдагъылан тындырыб тура эди.

— Джолдашла, башыгъызгъа бошсуз, — деб кычырды Кичибатыр. Къууанч тауушла чыкъдыла. Адамла бири бирини къолларын бошатдыла. Къарыууларындан келгенле алагъа бошлукъ берген джашланы къучакълайдыла.

— Былайда былай эте туругъа боллукъ тюлдю. Келигиз чегетге кирейик. Анда бир кесек сёлеширбиз, — деб Кичибатыр алларында тебреди.

— Бизни партизан отрядыгъызгъа алыргъа керексиз, — деди офицерлени бирн.

Кичибатыр анга къараб ышарды. Джууаб этмеди. Талачыкъгъа джетгенлеринде, Юнюс бла Кичибатыр тегереклерине басынган адамлагъа азыкъларын юлешиб бердиле. Суу ичирдиле. Сора бир кесекден ала эс джыйгъанларында:

— Джолдашла, энди башыгъызгъа бошсуз. Былайларын иги билген бар эсе арагъызда, сизге джол уста болур. Былай деб биз джукъ айталмайбыз, — деди Кичибатыр.

— Къалгъан тенглеригиз къайдадыла? Бизни партизан отрядыгъызгъа алыргъа нек къоркъасыз? — деген таууш чыкъды.

Кичибатыр ахсынды. Къолун кёлтюрюб, ёрге турду.

— Партизан отрядыбыз джокъду. Биз къуру экибизбиз.

Адамла, ийнанмагъанча, бир-бирине къарадыла. Кичибатыр а, аланы джауладан къутхарыр ючюн, эки-юч кюнню мараб келгенлерини хапарын айтды.

Былайда иги кесекни ушакъ барды. Бош болгъан адамла джашлагъа шахарда немецлени этген ишлеринден, адамлагъа джетдирген къыйынлыкъларындан кёб хапар айтдыла.

— Ала джууукъ заманны ичинде Москваны алыб, анда байрам этерге умутлудула. Гитлер аман къутургъанды, — деди къайсы эсе да.

— Фронт къалайдады бусагъатда, андан хапарыгъыз джокъмуду? — деди Кичибатыр.

— Биз быланы къолларына тюшгенли иги кесек заман болады. Борисовода концлагерде «аламат» турадыла деб, башха концлагерге алыб бара эдиле бизни, — дедиле.

— Энди сакъ болугъуз. Бу хапар алагъа джетгенлей, ызчы итле башларыкъдыла. Былайдан дженгиликер кетерге керекди. Иги джолгъа, джолдашла, — деб Кичибатыр Юнюсге къарады.

— Сау болугъуз. Бизни къайгыбызны этмегиз. Мен быланы, бир ышангылы джер билеме да, ары элтирме, — деди биреулен, алгъа чыгыб. Кичибатыр бла Юнюс, аны къолун тутуб:

— Энди къууанча тюбешейик, — деб чегетни теренине кетдиле.

— Кичибатыр, бир-экисин биргебизге алсакъ иги боллукъ тюлмю эди? Джигит джашла бар эдиле араларында,— деди Юнюз, арлакъ баргъандан сора.

— Юнюз, мен сени не айтыргъа излегенинги ангылайма. Сен, барысын да къююб, бир уллу партизан отряд къурасакъ дейсе. Алай боллукъ тюлдю. Бизни аллай къарыуубуз джокъду. Кесибиз партизан отрядны табыб, анга къошулургъа керекбиз.

Джашла ушакъ эте барадыла. Адамланы, джюзге джууукъ адамны, концлагерде зор ёлюмден къутхаргъанларына джюрек-лери къууанады.

Кичибатыр бла Юнюз тугмакълыны эки кере да (7-чи бла 8-чи башлары) къалай къутхаргъанларындан сочинение джазыгъыз.

XIII.

Кичибатыр бла Юнюз, джаугъа заран сала, заманны къалай кетгенин билмейдиле. Қъыш келгенликге, ала инджилмейдиле. Халкъ, джашланы къайгъыларын этиб, джылы кийим кереклилерин табдырады. Қъайсы элге барсала да, къайсы юйге кирсе-ле да, алагъа къууанадыла.

Буджерледе къалайлада эсе да партизанла айланиганларына джашла ишексиздиле. Алай а тюртюлмейдиле. Заман тохтаусуз кетиб баргъанча, джигит партизан джашланы джаугъа салгъан заранларыны саны да ёсе барады.

Чашникий районда Пузьки элде немецлени управаларын гранатла, автоматла бла чачхандыла. Гитлерчилени бир гарнизонларын кюйдюргендиле, сют фермаларына от салгъандыла, онла бла сатлыкъланы, джюзле бла фашистлени ёлтюргендиле. Мингден артыкъ совет адамны джесирден бош этиб, фашизмни ёлюм базаларындан къутхаргъандыла...

Махтаулу ишлени энтда тизерге боллукъду. Алай Уллу Хорламны болдурур ючюн джанларын аямай айланган джашланы партизан кюрешлерин айтыб тауусургъа къайдан къолунгдан келсин!

Джазгъы кюнлени биринде Кичибатыр бла Юнюз, эллени биринден къайтыб келе, уллу кёпюрню эследиле.

— Юнюз, бери къара. Фрицлени кёремисе?

— Сакълауул бар эсе, былайы бизге джараулу джерди.

— Кел, бир кесек къарайыкъ сейирге. Былайтын бир магъаналы джюк ташый болурла. Артда анга кёре бир оноу да этербиз.

— Болмаса, бу сымпайгъанланы къагъыб кетерге да бек табды.

Экиси да кёкенле арасында букъдула. Тёгерекге къарайдыла... Бир машинаны кёрдюле. Ауур джюк элтгени таныла эди. Иги къарагъанларында, сауутлары бла адамны эседиле. Къалай этебиз дегенча, Кичибатыр Юнюсге къарады. Экиси да тамам арыгъандыла. Алай а бу итле сакъ алыб келген джюк неди?!

— Къарыуубуз джетерми? — деди Кичибатыр.

— Джангыз машина эсе уа, джетерикди. Алай а...

— Ызындан да келе болурму машинала, бир кесек туракълайыкъ.

Джашла джолгъа джууугъуракъ сюелдиле.

— Машина былайгъа джетгенлей, сен ол сымпайгъанланы, мен да кабинаны марарма, — деди Кичибатыр.

Джолда ол джангыздан сора машина кёрюнмеди. Ол а акъыртын къымылдай, кёпюрге джетди. Башында къуру экеулен эсленеди.

— Не этебиз? — деди Юнюс, автоматын къарауулгъа бура.

— Таукелге нюр джанар, башладыкъ!

Олсагъатлай автоматла от чакъдыла. Бир кесекге болгъан къатышды.

— Алгъа! — деб Кичибатыр ёрге туруб атылды. Аны алгъа дегенине ол бир джанындан:

«Ура! Ура!» — деген тауушла къошулдула. Кичибатыр бла Юнюс сейирсиндиле. Джукъ айтыргъа заман джокъ эди. Джаула эс джыйгъынчы, аланы къаушатыргъа керек эди. Кёлюне не келген эди, къайдам, Кичибатыр Юнюсге айланды.

— Сабыр бол, джерге джат! — деди.

Юнюс, Кичибатыр айтханча, къарауулну бирин ышаннга алыб бара эди. Ол аны бошаргъа бир джанындан келгенле да бирин сойландырдыла. Кичибатыргъа болушханла да болдула. Алайда эки къауум да тюбешдиле. Аскер кийимлери бла биреулен джашланы алларына келди. Сынагъанча къараб:

— Биз излеген адамла болурмусуз? «Къара партизанласыз» сиз бир ишексиз,—деб ачыкъ ышара, джашланы къолларын тутуб, къаты къучакълады. Барысы да саламлашдыла.

— Эй, бизни трофейибизни кёрсегиз, артыгъызгъа ауарыкъсыз, — деди биреулен арлакъдан.

— Не барды машинада? Не бар эсе да, быланыкъыды, — деб Кичибатыр бла Юнүсю кёргозду Леонов.

— Да бек бай боллукъдула. Кёзюбюз къарарыкъды, алай а неди мадар.

Партизанла машинагъа барыб къарасала — бир ёлюк.

— Бу баш къылчыкъларындан болур эди, — деди Юнүс Кичибатыргъа.—Алайды ансы, кёлтюрюб айланникъ тюл эдиле.

— Германиягъа иерге элте болур эдиле. Кёпюрден ары джанлагъыз, — деди Леонов.

Партизанла бары да чегетге сингдиле. Леонов:

— Сизни ма бусагъатда этген чабыуулугъуз ючюн, махтагъан къой, урушургъа керек эди. Бизни кюрешибизде ашыгъыргъа болмайды. Итлени бир кюннге хорлаб, неда артларын этиб къояллыкъ тюлбюз.

— «Оюмсуз джюрюген — аджалсыз ёледи», — деди Юнүс, Кичибатыргъа кёз къыса.

Леонов да алагъа къараб ышарды.

— Алай а хар ким къалай суйсе, алай эте барабыз. Энди бир джерге джыйылыб, иги партизан отряд къуаргъа керекбиз. Сиз къалай дейсиз? — деб Кичибатыр бла Юнүсге къарады.

— Биз сизни партизан отрядыгъызгъа къошулургъа огъай демейбиз. Партизанлагъа тюберге деб бир да кёб айланганбыз, — деди Кичибатыр.

— Сизни юсюгюзден талай джерде эшттенбиз. Бизни къара джашларыбыз нек кёрюнмейдиле, саумудула?—деб кёб джерледе сорадыла бизге. Мен билгеннге кёре, саудула, фрицлени къырадыла десем: «Ала уа къырлыкъдыла. Алада бир къарам барды!.. Учхан къушдан тюк алгъан деб аллайлагъа айтадыла»,—деб кеслери да махтаб тебрей эдиле...

— Асыры бек махтамадыгъызмы? — деди Юнүс. Сора джууаб да эштгинчи:

— Танышсакъ боллукъ эди, — деди.

Алайда бары да харх этиб кюлдюле. Бир-бирини атын да сормагъанлай, эртдеден бери бир-бирин таныб, иги билиб тур-

гъан адамлача, ушакъгъа сингиб къалгъанларына сейирсиндиле.

— Мен Леоновма. Бу да партизан отрядым, — деб джашланы кѣргюзте, Кичибатыргъа къолун узатды.

— Мен Кичибатырма. Хайыркъыз улу. Партизан отрядны командири Къаракетланы Юнюсдю, — деб тенгин да танытды.

— Белоруссияны махтаулу партизан отряды. Атын иги бла айтдыргъан джашла къайсы джердендиле?

— Биз экибиз да кавказданбыз.

— Кавказлыла... Лермонтовну геройлары...

Ол кюн ушакъ бек кѣб барды. Алай бла Кичибатыр бла Юнюс Леоновну партизан отрядына къошулдула. Алай а партизан отряд дерге анга да къыйын эди. Не ючюн десенг, адамы, неси да аз эди. Саулай да партизанланы саны джетмишге джете эди. Саут-сабадан а нелери бар эди? 40 шоклары, беш станок-лу, эки къол пулеметлары, сегиз бердан бла герох.

1. Эки таулу джаш партизан отрядха къалай тюбегендиле. Леонов бланы партизан нѣгерлери бу экисин алай багъалы нек кѣргендиле?

2. Нарт сѣзлени табыгъыз.

XIV.

Джер юйчукде талай адам олтурадыла. Леонов сабыр-сабыр сѣлешеди:

— Джашла, кѣресиз, бизни адамларыбыз иги кесек болгъандыла. Бусагъатха дери кесигиз кюрешни бардыргъансыз. Энди уа адамлагъа башчылыкъ этериксиз. Алагъа да сиз джууаблысыз. Аланы джигитликге учундургъан, алагъа кюч, къарыу берген да сиз боллукъсуз, — деб джашла бла кѣб ушакъ этди.

Кичибатыр бла Юнюс аны иги ангылайдыла. Ол себебден экиси да сагъышлыдыла. Ала кѣб сѣлешмегенликге, кеслерини ишлери бла уллу сыйлы борчларын толтургъанларын танытырыкъдыла. Аны Леонов иги биледи.

Талай кюнден Леонов Белоруссияда партизан джюрюшге башчылыкъ этген штабха былай джазады:

«Бизде ючджюз адам барды. Эки партизан отряд. Лѣняны отряды. Аны командири — Хайыркъызланы Алимйрзаны джа-

шы Кичибатыр. Большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясыны члениди. Коляны отряды. Командири — Қыракетланы Қықкёзну джашы Юнйос. Ол Большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясына членнге кандидатды»...

1942 джылны август айы Леонов башчылыкъ этген партизан къауум ёсюб, ол заманнга кесини атын кёб джерледе айтдыргъанды. Кичибатыр бла Юнйосию партизан отрядлары уа джаугъа къаршы кюрешде биягъынлай джигитликни кёргюзедиле. Бу айдан башлаб партизан отрядла бир бригада болгъандыла. Анга командирге Леонов Алексей Васильевич, заместителине уа ётгюр таулу джаш Хайыркъыз улу Кичибатырны тыйыншы кёргендиле.

Август айда партизан бригада Цербан чегетлеге кёчгенди.

Джайгъы кюнлени биринде Хоглина элге джауну тахсасын билирге баргъан джашла къайгъылы болуб къайтдыла.

— Вятна станцияны къатында алгъын мюрзеу асыралгъан мекамланы немецле бусагъатда тюме этиб турадыла. Анда бусагъатда джетмиш адам фашистлени азабын чегедиле. Алагъа джетдирген къыйынлыкъларын айтыб айталмайдыла, — дедиле ала.

— Аны уа билебиз... — деб Леонов энишге къарады.

— Адамланы къыйнаргъа устадыла... — деди Кичибатыр да. Сора дагъыда джашлагъа айланыб:

— Ненча адамдыла, кимледиле, джукъ хапар билалдыгъызмы? — деди.

— Адамланы айтхан хапарларына кёре, совет офицерледиле. Коммунистле, комсомолчула... Аланы барын да августну 26-сына ёлтюрюрге деб турадыла.

Адамлагъа болушургъа керек эди. Леонов да, Кичибатыр да аны иги биледиле. Алай а Вятна тюмени къарауулу кючлю болгъаны да белгилиди. Алайда гарнизонда иги кесек солдат, сауут-саба болгъанын биледиле. Иги кесекни сагъыш этиб туруб, джашлагъа къарадыла.

— Сау болугъуз. Энди бир кесек солугъуз, — деб Леонов джашланы ашырды.

— Алексей Васильевич, не да болсун, адамланы къутхарыргъа керекбиз. Операциягъа мен кесим башчылыкъ этейим. Эркинлик беригиз, — деди Кичибатыр.

— Биягъы сен планла салгъан болурса, айт бери, кёрейик...

Хар ким кѣлюне келгенни айта, иги кесекни олтурдула. Вятна тюрмеде ёлюмге буюрулуб тургъанланы къутхарыр ючюн, план салынды. Кичибатыр, айтханыча, бу ишни толтурургъа бойнуна алды. Энди адамланы къуаргъа керек эди.

— Иш кыйынды. Кеслери разылыкълары бла баргъанланы ал биргенге, — деди Леонов.

Партизанланы джыйыб, былай-былай деб айтханларында, Кичибатырны биргесине барыргъа излемеген адам болмады. Фашистледен дерт алыргъа барысы хазырдыла.

Кичибатыр 60 адамны сайлады. Бу операцияны бардырырны аллы бла Вятна гарнизонда ишлеген партизан джаш Алексей Коваленко бла тюбешдиле. Ол партизанлагъа уллу болушду. Алексей, джауну паролюн, къарауулну не заманда ауушуннугъун билиб, связнойладан нѣгерлерине айтдырды.

Августну джыйырма бешинде Кичибатыр, партизан джашланы да алыб, джолгъа чыкъды. Ала, иги кесекни джюрюб, Вятна станцияны къатына джууукъ бардыла. Кечени биринчи сагъаты бара эди. Джайгъы кече шош болгъанлыкъгъа, бир тюрлю бир къайгъылыды. Чууакъ кѣкде джулдузла джерге мыдахланыб къарагъанча кѣрюнедиле.

Кичибатыр, джашланы хар бирини къатына барыб, неле эсе да айтды. Қъарауулла ауушунургъа алкъын иги кесек заман барды. Қъалын чегетни ичинде Вятна джанына къараб, бары да шош болгъандыла. Эслери анда тургъан адамладады.

Қъайсы эсе да кѣлюне келгенни айтды:

— Ала билемидиле экен тамбла ёлтюрлюклерин?

Қъатында тургъан:

— Билмеселе да, аланы игилик этмезликлерин ангылайдыла. Ол себебден итлени къолларына тюшген, къарыусуз болгъандан сора, дженгилирек ёлюрге излей да болур.

— Болду шыбырдашханыгъыз, — деди Кичибатыр, — сѣзюгюзню артдагъа къоюгъуз.

Иги кесекни турдула. Бир заманда сѣлешген тауушла чыкъдыла. Олсагъатлай адамла да кѣрюндюле. Ала къарауулну алмашдырыргъа келгенлерин сездиле джашла.

Қъарауул ауушунду. Энди бир кесекчикден операция башланьргъа керекди.

— Джашла, джигит болугъуз. Мени буйругъуму эштмей башламагъыз, — деди Кичибатыр.

Бир кесекден а ючеуленни кёрюнгенлери бла тас болгъан-лары тенг болду. Ала часовойланы кюрутургъа джиберилген джашла эдиле. Ишни тамам тындыргъанларын акъырын сызгъыргъан бла билдирди.

— Мени ызымдан!—деген ётгюр таууш болгъаннга джайылды. Кичибатырны буйругъу эштилгенлей, автомат атылгъан тауушла шошлукъну буздула. Фашист гарнизоннга от джанды. Аллай партизан чабыуулну сакъламагъан джау солдатла джунчугъан болур эдиле, аладан киши кымылдамады. Партизанла болгъанны чачыб бара тургъанлай, суу быргъыны башнясы болгъан джанындан пулемет таууш чыкъды. Алай а аны партизанланы къайсысы эсе да терк тохтатды. Анда-мында терезеледе бир адамла кёрюнеди. Бир къауумла уа секириб тюшгенлери бла кютулургъа умут этедиле. Алай а партизан окъла аланы джукъгъа иймейдиле.

Джашла энди тюмени табыб, эрлай адамланы кюратыр къайгылы болгъандыла. Азабда тургъанла, шок атылгъан тауушлагъа кюзгъалыб, болумну сезген болур эдиле, эшикни туюб:

— Къарнашларыбыз, биз мындабыз! — деб кычырыб башладыла. Олсагъатлай Кичибатыр, аны ызындан талай адам ары атылдыла. Тюмени эшиклерин ачдыла. Бир тюрю бир аман ийис ургъаны бла бирге адамла да, къарыуларындан келгенча, эшикге мыллыкларын атдыла. Аякъ юсюнде кючен сюелгенле да бар эдиле. Аланы арасында бир гитче сюекли адамчыкъ кёрюндю. Кичибатыр, аны эслеб, аллына атлады. Сабийчикни кёргенлей:

— Сен да... Сен да... Итле!.. — деб эки кюлун узатыб, джашчыкны кесине кысыды. Джашчыкъ а:

— Мен гитчечик тюлме. Мен кюркъгъан да этмеген эдим. Сиз ма алагъа болушугъуз, — деб кюлун тюрме таба узатды. Анда чыртда кымылдаялмай тургъанла бар эдиле.

Кичибатыр алайда джашлагъа терк буйрукъ берди: «Къарыуларындан келгенле бары да чегет таба атларгъа кюрешсинле, квалгъанланы джашла элтирле!»—деди. Кесек заманны ичине ёлюмге буюрулуб тургъанла бары да квалын чегетни ичине сингдиле. Кичибатырны негерлерини асламысы да ала бла кетдиле. Не ючюн десенг, къарыусузла кёб эдиле. Аланы кими кёл-

тюре, кими таянчакъ бола барадыла. Кичибатыр а талай джаш бла гарнизонну чачаргъа къалгън эди.

Бир заманда Кичибатыр:

— Энди этерибизни этдик, джанлайыкъ, — деб тенглерин барын джокълады. Адам чарпымай ишлерин тындыргъанларына къууана, кетерге тебрегенлей, бир танкадан адам баш къарады. Олсагъатлай джашла сагъайдыла. Ол джанына автоматланы айландырдыла.

— Аتماгъыз, мен Иванма, — деген сабий таууш чыкъды. Кичибатыр, сабыр болугъуз деб, кеси алгъа атлады.

— Джолдаш командир, мен Иванма. Сиз мени таныдыгъызмы?—деб джашчыкъ, танкадан секириб, Кичибатырны къатына келди. Кичибатыр ол тюремеден бошатылгъан джашчыкъны таныды.

— Не айланаса сен мында? Нек кетмегенсе адамла бла?—деди Кичибатыр.

— Мен сизни айтханыгъызны эштиб, сизге болушургъа деб къалгъан эдим.

— Да, биз кетиб, кесинг танканы ичинде къалыб кетсенг, къалай этерик эдинг? Сен уллу айтханны эте билмеймисе? Кел, кетдик, артда сѣлеширбиз, Иван...

Джашла чегет таба атландыла. Кичибатыр, джашчыкъны къолундан тутуб, дженгил атлаб барады. Бир-бирде чабаргъа да керек болады. Танг белги берирге алай кѣб къалмагъанды. Джоллары уа алкъын иги кесекди. Чегетге киргенлеринде, бир кесек акъыртын болдула. Джашчыкъ, солуюун алгъанында:

— Мен, ол танканы джюрюютуб, тюмени ояргъа сюе эдим. Болгъанына басдым, джюрюмеди,—деди Кичибатыргъа къараб. Кичибатыр, аны кѣзчюклерини джанганын кѣрсе, биягъынлай кесине къысыб, сабийге ариу айтханча, эркелетиб, ариу айтырыкъ болур эди. Алай а аны ауазындан керти болуру болгъан партизан джашчыкъ болгъанын сезди.

—Сенден джаула бош къоркъмагъандыла,—деди Кичибатыр.

— Ала къоркъсала... — деб джашчыкъ андан ары кѣлюне келгенни айтмай тынгылады.

— Нек тынгыладынг? Алайды. Къоркъгъан этгендиле. Сенден къоркъмасала, тюмеге джыярыкъ тюл эдиле.

Джашчыкъ ышарды. Сора бир кесекден юйлеринден хапар айтыб башлады.

— Ол бизни аскерлерибиз ызларына баргъан заманда къалай аман эди! Анам хаман джылаб тура эди. Мен а джолгъа чыгъыб, аскерчилеге къараргъа ёч эдим. Ала, тамам арыб, мыдах келгенлери тюрсюнлеринден таныла эди. Джаралыла да бек кёб эдиле. Мен аланы къайгъылы бетлерин, бушуу басхан кёзлерин бир кесекге да унутмайма. Тюрмеде да хаман кёюме кёргюзюб тура эдим...

Насыблы сабийликни кюрутургъа излеген джаугъа ачудан тиш къыса, Кичибатыр джашчыкъны назик имбашчыгъына къолун салды. Кесине къысды...

Танг иги атыб, лагерге джетдиле. Партизан бригадагъа энтда керти джигит адамла къошулдула. Вая да аланы джашлары болду. Талай кюнден а Хоглина джанындан келгенле немецлени ары-бери джортханларындан хапар айтдыла. Партизанла ол кече бек кёб немец солдатланы ёлтюргендиле. Гарнизондан а джукъ къалмагъан эди. Ол операцияны тамам толтургъаны ючюн, Кичибатыргъа Леонов уллу бюсюреу этген эди. Аны кърал саугъа бла саугъаларгъа тыйыншлы болгъаныны юсюнден командованиеге джазгъан эди.

1. Юнус бла Кичибатырны юслеринден Леонов Белоруссияда партизан штабха не джазгъанын табыб окъугъуз.

2. Тюрмеден къачханланы къутхарыргъа партизанла къаллай план салгъандыла, аланы къалай къутхаргъандыла?

3. Партизанла тюрмеден башына бош этген джашчыкъны юсюнден билгенигизни айтыгъыз.

Хапарны окъугъуз, магъанасын айтыгъыз.

ТАХСАЧЫЛА.

Хочу улу Салих.

Кёкде джулдузла эркин болсала да, кече къарангы эди. Бир джерде бир шыкъырт эштилмей эди. Алая совет аскерчиле тёптёгерекге бек сакъ эдиле. Ала кёрмегенлей, ала эштмегенлей, чибин да къымылдай болмаз эди.

Ол кече командир лейтенантны чакъырды:

— Сени взводунг, бюгече тахсачылыкыгъа барыб, душманны къарыуун билирге керекди, — деб кысха буйрукъ берди.

Орта бойлу, кюнде кюйген бети бла, лейтенант, берилген буйрукъну ангылагъанын билдирир ючюн, дженгил атлаб чыгыб кетди.

Къарангы кече джаш лейтенантны взводу, окопаладан чыгыб, тахсачылыкыгъа ашыкъды. Бир тюрлю бир эспизлик болгъаны болса, джауну кюлуна тюшюб, барына да ёлюм берилликди. Ол себебден ала сакъ барадыла. Кеслерини ишлерине толу ийнаныбдыла, таукел баргъанлары бла бирча, хар не загъа да эс бурадыла.

Душман да акъылсыз тюлдю, ол таш, терек тюбюнде да бугъуб марларгъа болур, аны джер-джерде да таба билирге керекди. Ол затны лейтенантны взводу ашхы биледи.

Бир талай километр баргъандан сора, взвод тебленнген джолгъа чыкъды. Тахсачылары алларында баргъан кызыл аскерчи Алий, бир гюрюлдеген таууш эштиб, олсагъатдан огъуна лейтенантха билдирди.

Командир экеуленнге сюркелиб джолну джаны бла алгъа чыгъаргъа буйрукъ берди. Ала, буйрукъну джерге салмай толтуруб, джолну джаны бла бауурларында сюркелиб барадыла. Кёб мычымай, душманны машинасын кёрдюле. Кечени къарангылыгындан сора да арты, аллы да аяз кымылдамай эди, адамны тылпыуу тыйыла эди. Аны ючюн болур эди, фашист солдатла, машинадан тюшюб, кюлларына гранатла алыб, машипаны эки джаны бла келедиле.

Эки совет аскерчи эди, бармай, аланы джууукъ келирлерин сакълаб, марлай эдиле. Фашистле джууукъ кысылгъандан сора, ала кеслеринден эсе кёб кере аслам болгъан фашистлени юслерине чабдыла. Эслеринде болмай тургъанлай болгъан ишге фашистле джунчудула. Ата джуртларыны буйругъун таукел толтургъан эки аскерчи сюнгюле бла фашистлени кыыл элек этдиле.

Машинаны кююб къачаргъа тебреген фашист шофёрну саулай тутдула, къалгъанлары уа дырын этдиле.

Фашист «тилни» лейтенант штабха джиберди, взводну къалгъан къаууму уа андан ары душманны джерине тереннге сингидиле.

Хылы-мылы джолланы сакъ атлаб, тегерекге сакъ къараб, джигер разведчикле, командирни буйругъун толтура, алгъа таукел бара эдиле.

Бир талай замандан, гурт тауукъ киби, чунгурчукда чегюб тургъан элчикге джетди. Душман бу элчикни кесюу баш этгенди. Юйлени отдан квалгъан хурттаклары, зыккыл быстырлача, салыныб керюнедиле.

Лейтенант, тахсачылыкъгъа уста бара билгени себебли, кесни взводун элчикге джууукъ элти. Иги эслеб къарагъанларында, кюйген юйлени джанларында бугъуб тургъан душман танкалары кердюле.

Душман рахат элни сойгъанды, талагъанды. Сюрюуден урлаб ашагъан кюйну этинден тоюб, суюклерини къатында джатхан берюча, фашист танкла энтда нени эсе да марлаб турадыла.

Лейтенант ол затны терк огъуна штабха джетдирди. Танг атаргъа фашист танкла, отда джаныб, кеслери кюйдюрген рахат элни кесеу башларына кюшулдула.

Лейтенант кесине берилген буйрукъну кереклисича толтурду.

1. Бизни совет аскерчилерибиз къайры, нек баргъан эдиле?
2. Ала кимни тутхан эдиле, къайры джиберген эдиле?
3. Лейтенантны къаууму буйрукъну къалай толтургъанды?
4. Бу хапаргъа соруула салыгъыз.
5. Уллу Ата джурт къазауатда бизни совет аскерчилени джигитликлеринден эштен, окъугъан хапарларыгъыздан айтыгъыз.

ТЕМИРЧИ.

(«Джулдузла джукъламайдыла» повестден.)

Къагъыйланы Назифа.

Элибизде Ожайны танымагъан киши джокъду. Кёбюсюне аны атын да айтмайдыла, темирчи деб кюядыла. Ол бизни туура хоншубузду, узун къара киши, бир-бирин тюртюб тургъан: къалын къара къашлары, узун джукъа джаякълары, ташны къысса, къан чыгъарылай, кючлю сингирли кюллары, юсюнде

джукъа къумачдан этилген салкъын кёлеги, кёкюрегинден башлаб тобукъларына дерн узун тери хотасы. Дженгил, алая бир халал адамды. Къатыны уа анга ушамайды, бир бурху адамчыкъ, сёлешиб башласа, уллу кычырыб нерме да деб къоркъгъандан, ауузун къол аязы бла джабханлай сёлешеди. Кёбюсюне джай терек салкъында, кыш да кесине ушаш гитче къуу-ушчукъгъа кысылыб, урчукъ ийиргенлей турады. Бу адамны мен ёмюрде ачыуланыб, не кёлкъалды болуб кёрмегенме. Ариу къара кёзлери арыкъ бетине нюр себиб, адамны тюрсюнюне ышарыб къарай, кеси кесинден къоркъа, кесин къалгъанладан кем эте турады. Тиширыула бютеу барысы Дадашча басымлыла, сабырла болсала, къалай иги боллукъ эди деб кёб адамны кёлюне келе болур. Мен да алайды деб турама, артыкъсыз да Дадашны къатына келсем. Бир-бирледе бачхагъа элтиб, бу Сейит-Алийни тереги, бу Солтанны, бу Иссаны деб хар сабийини бирер терегин кёргюзюб, биреринден бирер кёгет ашамасанг, къоймайды, артыкъсыз да аскердегилени тереклеринден. Кесине уа бир уллу къарт терекни атагъанды, сабий джумдурукъ тенгли алмалары бла. Ол терекни уа мен темирчиге ушатама. узун, къара шили кёрюнеди кёзюме. Бачхада болмагъан кёгет джокъду дерчады. Гургум, дугъум, наныкъ кёкенле, тахтала, тёппелери кёкге тирелиб тургъан къарт кертме, ариу ийисли кызыл орус алмала, алаша шаптал терекле. къара, бал эрик-ле, кюннге эришгенча, сап-сары эрик-ле. Тереклени тюблерине чага этилиб, мылы топракъ къарала, тахталада гин, гёлендир, шибижи, сохан. Къачхачла, дарий джаякъларын кюннге буруб, тереклени тюблеринден кука къарайдыла, хунаны джаны бла кызыл бла сары бир-бири юсюне чабхан, башчыкълары, пес бёркчюкчеча, бир ариу ийис этген гоккала, чыпчыкъкёзле, чилле чачакълы джаулукъну сёдегейине тутханча, башчыкъларын бир джаиларына бюгюб тургъан бишген балий бетли бир назик гоккала...

Ожайны юсюнде дагъыда мен сейирсинниген бир заты бар эди... Бачхагъа барса, чага этсе, урлукъ салса да, энишге ийилиб, бети бютеу бирден джарыб, ана баласын ийнакълагъанча, къош ууучу бла бир мылы топракълар алыб, не эсе да бир затланы шыбырдаб башлар эди.

Кишиге сорургъа да болалмай, биргесине сенден кёб киши

айланмайды, кѣрмеймисе ким бла сѣлешгенин деселе, не дерме, деб талай заманны джууаб излеб айландым, алая Ожайны кесине соргъунчу, тынчлыкъ табмадым.

Бир джолда уа бнягъы мен темирчи бла терекчикле орна-тыргъа бардым. Алай барыб чунгурчукъла къазгъанлай, темирчи, уллу къызыл къоллары бла топракъны алыб, къуру да этнучюсоча, шыбырдаб башлады. Сора мен да, кеси кесиме кѣл эте, темирчини кѣзюне джити къараб:

— Ожай, сен хамап энишге ийилб, топракъгъа не деб шыбырдайса, ол сѣлеше билемиди да? — деб сордум.

Темирчи, ышарыб, къолунда топрагъын джерге атыб:

— Джер бла сѣлешеме, кенгеш этеме, джашым, ол да, адамча, ариуну сѣе биледи, ийнакъласанг, бакъсанг, айтханынгы этеди. Дунияны башында джерден бай, халал джукъ джокъду, алая андан ала билмесенг, ол учу-къыйыры болмагъан байлыгъындан ууучунг бла бир зат да берлик тюлдю. Аны киритк, ачхычы къарай билнудю, адамгъа къарагъанча, сабийни ѳсдюргенча, къарай билю, — деб сынаб къарагъанча, кѣзюме джити къарады.

* * *

Къобан ѳзенни басыб тургъан сют бетли тубан, кюн тийгенлей, ѳзенни ѳрге джайыла келиб, сууурулуб, тас болуб кетеди. Эртденбла эртде турсанг, Ожайны гюрбеджисинден чѳгюч таууш чыкъгъанын эштесе, элни ичинде андан сора киши джокъду дерчады, аны къой, сабий да аз кѳрюнеди. Энди алгъынча ныгъышха чыкъгъанын да къойгъанды, ол огъай, бизни бла да аз сѣлешеди. Аны башын бир уллу сагъыш басыб тургъанын темир ишлеген заманында да тапыйса. Биз джашлыкъдан ангылай болмаз эдик аны не сагъыш эггенин ансы, кърал къазауат эте, бычакъны ауузунда тѳрт джашы. «Немецле Ростовну алдыла. Кавказгъа джууукълашыб, Къобаннга джетиб келеди» деб эштсе, темирчи тишлерин къысыб, джашларын-дан кѳлкѳалды болгъанча да эте эди:

— Ий, аман хомухла, былай аланы ызларына ыхтырыб нек иймейднле, шо алача болуб, къазауатха бир кирир эди, — деб къазауатда ат ойнатыб кѳргюзе эди кѣзюне. Хорлам ючюн ол не

кече, не кюн демей ишлеб турургъа база эди, алая джашла, къуру бизни элибизден кетген джашла, огъуна къаушатыргъа керекдиле ол итлер киштиклени деб, джумдурукъларын къаты къыса эди. Ол да алай эте тургъанлай, немецле Микоян-Шахарны алдыла деб, къыйын хапар чыкъды. Шахардан къачалгъан къачыб, кими элге, кими да башха джерлеге кетдиле. Темирчиге бу хапар бек ауур тийди. Асыры къыйналгъандан барыб гюрбеджисин джабыб къойду. Кюн иссиде, суукъсурагъан адамча, юсуне дженгсиз тончукъну къаблаб, бети къаралдым кёксюл болуб, ёмюрю ишлеб юреннген адам талай заманны къолун къайры салыргъа билмей айланды. Къоллары эригиб, джюреги талшыб, не этейим, къалай джашайым деб тургъанлай, бир кюн эки немец офицер келиб, атларына нал ур, деб темирчини гюрбеджисине алыб бардыла. Ишлемейди, ураллыкъ тюлме деб, джюреги бла гюрбеджисин тансыкълай тургъанлай, душманына хатер этерге унамады. Немецле кеслерича нелени эсе да айтыб, башларын булгъай, эшикге чыгыб гюрбеджини темир къадауун салдыла. «Ха-ха-ха» деб, джаныуар таууш эте, кюлюб, гюрбеджини эки джанындан эки зажигалканы тутханларында, башындан кюн, ичинден от къыздырыб тургъан драгла чыр-чыр-чыр деб, дуу джандыла, от, ач джаныуарча, межамны джутуб башлады, бир кесек заманны ичинде гюрбеджини башы заф деб ичине тюшюб, от къатыш тютюн, суу чайпалгъанча, төрт джанына чачылды. Темирчини от джууургъан басы болур деб отну къатына келирге къоркъуб тургъан тиширыула, къычырыкъ эте, алларына юрюлдюле. Эки мурдар а, атларына миниб, биягъынлай кюле, орамны энишге джортуб кетдиле. Къатынла, кюе тургъан гюрбеджини эшигин ачыб, джукъ кёрмегенлеринде, тютюн кирген кёзлерин джыламукъ басыб, не этерге да билмей, Дадашха къарадыла. Ол къарыусуз адамчыкъ, бети акъ учхун болуб, кёзлери мутхузлана, кёлуне чабыб акъыртын бир джанына ауа башлагъанлай, тиширыулары бири къолтукъларындан тутду. Ала Дадаш къайгылы болуб тургъанлай, тютюнлей тургъан гюрбеджини къая къабыргъасындан, уллу къанга ташны бир джанына этиб, ышара-ышара темирчи чыгыб келди.

— Сиз мени сарынымы этерге асыры эртде джыйылгъансыз, къоркъмагъыз, акъла да «ёлтюрген» эдиле мени, джаным асыры теренде болур, чыгъаргъа унамайды. Бизни бирибизни ёл-

тюргенликге, таулары ташларын эритген тынч тюлдо. Майна, тау тюбуне турдум да, атанга налат бу чириген дранланы кюйдюрмей тохтамасанг, дедим да кюйдум, — деб тегерегине къарады. Ожай юйуне киргенинде, къарыусуз болуб тургъан Дадашны хончаларын сууукъ суу бла сылай тургъан къатынла илгениб, ёрге-ёрге кюбдула.

Къатынла Ожайгъа орун кююб, ол олтургъанында, кеслери да бирери бирер джерге чегелеб, джаулукъ кыйырлары бла кими ауузун джабыб, кими кезюн сюрте тургъанлай, Ахмат, темирчини къатына барыб:

— Ожай, ой Ожай, сен къарт анамы Насыб ташын бюгюн уппа этгенми эдинг? — деб къартны кезюне, «хо» де дегенча, къарады.

— Хо, токъмакъбаш, этген эдим. Ташны уппа этмесем, таш мени джашырамы эди? — деб Ахматны белинден тутуб кесине кысыды. Ахмат да бурнун тартыб, кезлеринне тюшген чырпа бёркюн артыракъ эте, Ожайгъа кысылды.

— Ах, мен джарлы, Сеит-Алийни атасы, ол дорбун болмаса, эки эшигинг джабылыб къала эди, аны билмегенме, — деди къарт анам, орнуна табыракъ олтура.

— Аны билген хазна киши джокъ эди, иги терен, аягына дери барсанг, башындан джарыкъ ура, кёкню джуруну кёрюне турады.

— Ах, къабар къабынынг тауусулгъан болмаз эди. Сейит-Алийни атасы, ансы бу мурдарла алайда уруб кетер эдиле, — деди джыламукуларын сюрте, къара хурттабет къатын.

— Эшта-эшта, атыб ёлтюргенни энди ала джукъгъа да санамайдыла. Адамлары тишлик этиб тебрегендиле, таджал юзюк, кыямат деб ма быллай заманга айта болурла, — деб къарт Сыйлахан, башын эки джанына ата, джылары тамагына тыгылыб тохтады. Темирчи, узун арыкъ джаякъларына кызыл уруб, чал ургъан къалын къара къашлары тюйюлюб, эринлери бир-бирине къаты кысылыб, кезлери мюйюшге чыракъ кетиб, къатында киши болмагъанча, терен сагышха кирди.

Къатынла да, аны эслеб, бираз сёл болдула, биз а, Ожай кёзюбюзге мыдах кёрюнюб, кёлюбюз аз болду. Аны мыдах этмез ючюн, барыб къарт анамы Насыб ташын иигирге дери уппа этиб турургъа огъайым джокъду, алай этейим деб айталмай-

ма ансы. Менден к'алг'анла да эсеген болур эдиле темирчи-ни болумун, Сослан, к'ург'ак'сыг'ан тамаг'ын ариулай:

— Темирчи, Ожай, сен бизге бычак'ла эт, биз Парийни да, Сараяк'ны да алыб барыб, аладан бошаб келейик, — деди. Темирчи ышарыб, ышарг'аны бла бетине да джылыу уруб:

— К'орк'ма, балам, быллай кюнню к'аны джерде к'алмайды. Этерме бычак'ла, айхай да этерме, — деб Сосланны башы: сылады. Бир б'елек кюнден темирчи элде к'рюнмеди. Ташчыда к'ызына кетгенди деб хапар чык'ды, алай ол да, атасыны отда кюймегенин эштиб, келди. К'айры кетди, не болду темирчи? Аны билирге сиздеп да мен бек сюеме, аны ючюн болур халк'дан алг'а ол хапарны мен эштгеним.

Темирчи, джанлай-джанлай барыб, Ёгюз Орунладан озг'ак'лай, Сары к'аяны тюбюнде дорбунланы биринде тохтады. Бир ингирде эшике к'ашык'ла эте тург'анлай, к'ара суу табадач шыб деб юч атлы чыгыб к'алдыла. Ожай илгениб к'ачыб барыб дорбуннга кирди. Хасан, келиб ак' джонгурчхаланы к'атында юнгючю к'рюб, атдан тюшмегенлей, энишге ийилиб алды.

— Оллахий, джашла, бу бизни Ожайны юнгючюдю, бери к'алай тюшгенди ансы. Ол к'ачхан сюрюучюю эди, ог'есе, ким биледи, не зат болг'анын. Ожай а былайда не этерикди? — деб бир кесек симсиреди. Андан арлак' барыб, Хасан:

— Эй, Уллу элден эсенг, бери чык'! — деб к'ычырды. Сютден эрни кюйген сууну уф деб ичер дегенлей, Ожай, Хасанны ауазындан таний тург'анлай, чыг'алмай бир кесекни экили болуб турду.

— «Ким билед, бу к'ыйын дуняда Хасанны да не иннет бла айланнганын, былайг'а да к'айдан чык'ды, аскерде шо'й эди да? Алая бусаг'атда, башха адамг'а к'ой эсенг, кесинге ийнанган да бек к'ыйынды,» — деб дорбунну теренине барыб, шкогун хазырлады. Атлыла да симсиредиле: кетедиле да, хапарсыз к'аладыла, дорбуннга джууук' барадыла да, алай да табсыз болады, ичи бла бир фашист джыйылыб тура эсе уа. Хасан, уллу чынар терекни к'атына келиб, даг'ыда бир к'ычырды.

— Тюз адам эсенг, к'орк'ма да чык'! — деди атлыланы бири т'езалмай. «Энди мениге болур болду, джарлыны, тюеге минсе да, ит к'абар дегенлей, келиб былайда да к'айдан табды-

ла», — деб чыгъар муратда, аллына атлай келиб, аккыллы болуб тохтады. Дагъыда кеси кесине кёл эте, бир кюн туугъан бир кюн ёлор деб, таукел болуб, дорбундан чыкыгъанында, батыб баргъан кюнню къарыусуз джарыгъы кёзлерин къаматды. Эки атлы, орунларындан кымылдамагъанлай, темирчини кёргенлеринде, ызындан киши келемиди дегенча, сескекли къарадыла. Хасан, чынар терекден жанлаяракъ болуб, ышарыб Ожайны къатына келиб, саламлашхынчы:

— Ожай, нёгеринг бармыды? — деб сорду.

— Огъай, тейри, оллахый, джаныммы ала эдигиз да, — деб кюлдюрдю. Тюбешгенле бир-бири хапарын билгенден сора, Ожай, джашланы бирини атына миниб, биргелеринне тебреди...

* * *

Талай партизан юйдеги Кёкле Тюбюнде колхозчула бла тургъанлы бир бёлек заман болады. Аланы ичинде Даум да юйдегиси бла эди. Ол, фашистле келиб, сабийлерин алыб кетдиле деб кьоркъа, бюгюн келмеселе, тамблагъа ишек эте тургъанлай, Кёкле Тюбюнде къайдан эсе да бир самолет чыкъды. Биринчи кере джаз кёк джашнаб, къургъакъсыб тургъан джерге къаты джауум джаугъанча, алайда адамлагъа ол бир тукъум бир ышанмакълыкъ салды. Кертиди, алгъын немец самолётду деб, дуння орундукъ тюбюне кирген эди, алая тауушундан кесибизники болгъанын ангылаб, мыллыкларын эшикке атханларында, Борис, мени уллу къарнашым, быкыгъа мишиб, (анга олсагъатда онгёрт джыл бола эди) акъ кийиз бёркю бла самолётха кьол булгъады. Олсагъатдан самолёт, ызына бурулуб, къанатлары къаялагъа тиеди дегенча, энишге учуб, къанатларында да уллу беш мюйюшлю джулдузлары кыызара, джерге талай къагъытны атды. Къагъытла, кёкню мийгинде акъ гёбелеккелеча, ариу учуб, анда-мында джерге кьонуб башладыла. Уллу-гитче да, кьоллары бла кёкге узала, къагъытчыкъланы джерге тюшюрмей, джан дарманны джыйгъанча, джыйдыла. Алыб, кьолуна тюшген чабыб келиб, анама бере эди. Сабийле да, окъуй билгенле, амма-джукка эте, неда онг кьолларына къагъытчыкъланы алыб, окъугъан сёзлерин айта, ызы бла да ыз-з-з деб, самолёт таууш этдирирге кюреше, кьууанч тыбырлы болуб, чабыб тегерекни кыдыра эдиле.

Къагъытлада былай джазылыб эди: «Багъалы совет адам-ла! Фашистлеге, алагъа кеслерин сатыб айланганлагъа ийнанмагъыз! Къызыл Аскер сизден узакъ тюлдю. Кёб турмай дже-рибизден фашист джыртхычланы къууарыкъбыз.

Джашасын хорланмазлыкъ совет халкъ!»

Тиширыула анамы аузуна къараб, ол орус сёзлени къарачай тилге кёчюрюб айта, ала да джыламукъларын сюрте тургъанлай, уллу джол бла Кёкле Тюбюне айланыб келген бир бёлек атлыны эследиле. Къагъытчыкъланы джыйыб, кюйдюрюге кёзлери къыймай, элтиб бышлакъ джыккырни тюбюне джашырдыла. Биягъы тиширыула, бетлери-къутлары кетиб, анамы тегсерегине джыйылдыла. Сабийле да, шош болуб, не айтадыла деб, аналарыны этеклерине къысылдыла.

— Хы, бир ишексиз, энди ала бизге келедиле,—деб Даум сабийлери къайгъылы болду. Алая анга арну айтыб, сабийлери къатыш орундукъ тюбюне киргиздиле. Багъылгъан атлагъа миниб, юслери бютеу сауут-саба болуб, алты атлы стауатха кирдиле.

— Къайдадыла сизден къалгъанла? Партизанлагъа азыкъ алыбмы кетгендиле, огъесе, аман къатынла, къошха кирибми турадыла?!—деб бир санча къошха айландырыб автоматын эки-юч кере чыкъырдатды.

Даум юдегиси бла аланы табалары болубму къалады деб, къычырыкъ этиб, анам мыллыгын къошха атханында, ол дюр-ген «ха-ха-ха» деб джаныуар таууш этиб кюлдю. Дагъыда, ойнагъаны кёлюне джетмей, кёкге айландырыб, биягъынлай кюлюб, автоматын «сёлешдирди».

Ол сатлыкъны этгенин кёлтюралмай, Хаджи-Бекир:

— Оллахий, джигит, ётгюрлюгюнго къатынланы аллында кёргюзмесенг да, боллукъ эди. Сени кибиacle джарашхан иш-ни этиб айланаса, аллайла этмесенг да, кёребиз ким болгъа-нынгы, — деб аллына атлагъанлай, къатынла, къычырыкъ этиб, къартны юсюне ёре турдула.

— Сени ананг, сени табмай, бир къара таш табха эди, — де-ди къатынланы бири. Быллай джерде тиширыуну къызгъач къанын тыйгъан бек къыйынды, алая ичлеринден бири къатын-ны ауузун къол аязы бла джабыб, атдагъыгъа эрши къараб тохтады. Аны уа уялыр къаны джокъ эди. Къалгъанлары къош-

ланы тонаб, кёзлери илиниген затланы алыб чыкъгъынчы, ол ат ойнатыб, окъ атыб, эрикмей турду.

Хаджи-Бекирге уа, къарглыкъ хатерин да этмей:

— Сени былайда къампайтырыкъ эдим, къарт геке, алая не десенг да, киндигинг муслиманига кесилгенди, джаназы этер адам табылмаз деб джазыкъсынама ансы, — деб атны тегерегине айлана тургъан кёк самырны герох бла урду. Ит, къансыб, джерни тырвай, улуу, суу бетли, акъыллы кёзлери джыламукъдан толуб, тегерек бурулуб, болушугъуз дегенча таууш этиб. джукъланнган кёзлерин джанын алгъан таба буруб, башын джерге ийиб, арт тылпыуун чыгъарды. Атдагъы, бир улуу джигитлик эггенча, джукъа къутсуз эринлерин джалай: «Кёрдюгюзмю? Дыф дегенни болуру алайды, — деб биягъынлай, — ха-ха-ха!»—деб герохну къабына джашырды. Былайда джыйылгъанла аны бойнун буруб, къаядан атыб да иерик эдиле, алая андан сора да беш атлы къошланы тонай тургъанлай, дагъыда къыйын заманны кюплери, сатлыкъла тепсеген тойну арты къуру да къан боза бла бошалады. Бюгюн да аллай бир зат болмасын деб, бир къоллары бир къолларын тыя турадылг. Аланы кёзлеринде, алларында ат ойнагхан адам сыфатлы джаныуаргъа джийиргенмеклик дерт таныла эди. Джыртхычла, кими бышлакъ, кими гырджын ашай, къолтукъларына да табханларын джыйыб, атдагъы герохну юч кере атханында, чартлаб къошладан чыкъдыла. Атларына миниб, ызларындан партизанла сюргенча, думп болуб кетдиле.

Бёрюлеча, ол баргъанларындан барыб, Қъарасыртда къошланы да тонаб, ызларына айланыб келе, Кёкледен озуб, Қъайынлы талагъа джетерге, тонагъанларын юлешиб тебретиле. Алая кесини джигитлигин итни ёлтюрюб кёргюзгенни кёлюне джетмедиле. Ол къошлада тиширыулагъа этгенча этеме дегенлей, джыйын джанлы уа бютеу да аллайладан джыйылгъан кёре эдим, анга окъну беклеб, джанлаб кетдиле. Алайда аны сюрюучюле кёрюб, джаны саулай Кёклеге келтиргендиле. Қъошдагъыла уа, былай кёргенлей, таныб, къатынланы кючден тыйгъан эдиле. Қъуру да Хаджи-Бекирни сёзюне бойсуна билген халкъ, джыйылыб, быллай оноу этди.

Джаралыны джараларын багъаргъа, амалы бар эсе, джанын сакъларгъа, энди ёлмез дегенлей, элтиб бир дорбунда, къач-

мазча этиб джашатыргъа. Кесибизникиле келгенлей а, сюрюб барыб, законну къолуна берирге.

Джараларын джууб, джийиргенселе да, сау этерге кюрешедиле. Эсин джыйыб, кёзлерин ачханында, тегерегинде ол тюне не къоркъутургъа умут этгенлерин таныб, къоллары бла джанында сауут излей, табмагъанында, эринлери къалтыраб, тишлери бир-бирине таркъ-таркъ деб тие, къуйругъу бла сюркелиб, артына туруб, мурджарны мюйюшуне къысылыб, имбашы бла къошну къабыргъасын тебере:

— Ёлтюрмегиз, мени башым ючюн сизге къыйыплыкъ тюшерикди, сау къалсам а, мен сизге кёб джерде джарарма, — деб чыгъыб кеталсам дегенча, биягъынлай имбашы бла къошну мюйюшюн теберди.

— Огъай, «джигит», бир мылтыкъны имбашына тагъыб, къошланы тонаб айланыргъа кимни да келликди кючюндеп, алая сеничала аз тюбейдиле. Сени башынгы сатаргъа излемейбиз биз, ол алайсыз да сатылыбды, аны бизге кереклиси джокъду. Сениге излегенибизни кёб турмай кёрюрсен. Энди сени дыф дерге мадарынг болмаз. Миллетине къаршчы тургъанны ахыр кюню ма сени бюгюнюнгча болады. Джаныуарла да чабмайдыла бир-бирине. Сен этиб айланган неге ушайды? Туууб, адам болмагъандан эсе, туумай къалган ашхы эди.

Хаджи-Бекир анга адамгъа сёлешгенча сёлешгенин кёлтюралмай, биягъы тиширыуланы бири:

— Ий, аны мени къолума беригиз да бир къоюгъуз, бузоу агъач бла башын джарыб, ол итни къансытханыча, мен да аны бир къансытайым, — дегенлей, кёзлери Хаджи-Бекирин кёзлери бла тюбешгенинде, уялыб, сёзюн бошамай къалды.

— Огъай, анга табанны басыб къампайтыргъа кимни да джетерикди къаруу, алая ким да джашаууна кёре ёлюрге керекди. Джашай билген ёле да биледи. Иш анда тюлдю.

Мурджардагъы, маймулча, кёзлерин, ким сёлешсе, анга аралтыб, эрин-бурну джалай, терен солуй, сермеб байланыб турган джарасындан да тута, болуму эсине тюшсе, джюреги джарыла, кёзлери от чагъа, мюйюшге бекден бек къысыла эди. Дагъыда башын къалтыратыб, джумдуругъу бла мангылайын тюе, «эй анасыны», деб тишлерин къыса, тегерегиндегилеге кёзюу-кёзюу къараб, джалына эди:

— Ёлтиормегиз мени. Қъан джерде къалмайды. Мени излемей къоярыкъ тюлдюле, ёлюгюм табылса, барыгъызны да къырылыкъдыла; саулай къалсам а, айтама да, мен джарар кёб затыгъыз барды...

Аны сёзюне киши джууаб бермеди. Келтириб ашарыкъ, ичрик бериб ашатадыла, ичиредиле. Анга ашарыкъ салгъан къатын, отха узалгъанча, ызына дженгил бурулуб, къолларындан джийиргене, экисин да бирден хотасына сюртдю.

Арадан талай кюн ётгенден сора, джесирни элтиб дорбунга джарашдырдыла. Нёгерлери джокълаб кюрешмедиле.

Қъошчула, джесирге айыбсыз къараб, сууукъдан, ашдан инджитмей турдула. Қъыш тюшгенинде, кесине отун этдириб, дорбунда от джакъдыра да джылыта турдула. Қъошлагъа элтигиз деб ант-кърал этиб, тилеб да кёрген эди, алая тилегин киши къабыл этмеди. Немецле къачыб, кесибизникиле келгенлеринде уа, тюненеги «батырны» элтиб берген эдиле. Джолда бара, ол, башын кёлтюрегенлей, джутланыб төрт джанына къарай эди. Алджаб, таныгъан адамымы кёрдюм деб, бир-бирледе алгъа силкиниб да кёре эди, алая, дженгил огъуна эс джыйыб, башын андан да энишге ийиб, терен ахсыныб, кёзлерин кесини кёкюрегине тиреб тохтай эди. Джолда ол таныгъан хазна киши тюбемеди, анда уа танышла бир эки-юч да бар эдиле, фашистлени тепси тюблерин джалаб айланганла.

* * *

Ол джыл къалгъан джылладан эсе хыны эди. Аны алай болгъаныны къыйынлыгъы, къуру маллагъа джетиб къалмай, джерибизни бетин теблеб айланган фашистлени да ахсындыргъанды: эртденблагъа, къарасанг, часовойлары юшюб турур эди, неда кюндюз Қъобанны аязына чыдаялмай, джай кюнледе бетлерине пудра сюртюб айланыучу гитлерчи офицерле эски джуургъанланы орталарын тешиб, къаз боюнларын андан къаратыб хыликкелик болуб, эшикке алай чыгъа эдиле. Бу болумгъа сынаб къарагъан, фашистлени къарыулары, джазгъы джабалакъча, эриб баргъанын кёрлюк эди. Аны фашистле кеслери да сезе, джаралы айюлеча, адамлагъа къатыдан къаты, хыныдан хыны бола эдиле. Бир кюн, эки немец солдат, къая башында Хаджи-Бекирге келиб:

— Млеко-млеко, яйко, — деб ийнекча ёкюрюб, тауукъча къанкъылдаб кюрешдиле, болмагъанында, морт тишлерин жыгъырдата, чётлеуюк сындыргъанча этиб да кёрдюле, алая къарт Хаджи-Бекир, душманларына тиш ышартмай, къалын къара къашларын туююб:

— Къайсымы ёлтюрюб келесиз, къарныгъызлай оу боллукъла, — деб бир юйге кириб кетди. Ач джыйын джанлыча, не табайыкъ деб келген солдатла Хаджи-Бекирни ызындан чабханлайларына, алларына Хаджи-Бекирни гитче келини Саша сюелиб, къолларын джайыб тохтады. Узун, кюл бетли кёзлери, бойнунда бир эски шынтагы беллиги бла къартха тохта деб къычырыб баргъан солдат табаны бла Сашаны хатхусуна уруб, юсю бла секириб, Хаджи-Бекирни джагъасындан тутуб, кёзюне-башына джетдире, джаныуар таууш эте, бетине хыны къарады.

— Старый оснёл, — деб тылпыуу тыйыла, къарт кишини къабыргъа таба тюртдю, алая Хаджи-Бекир, эмен терекча, орнундан тебмеди.

— Итле, сизде не адет, не намыс джокъду. Элге халеклик этеригизни билиб, бир къолум бир къолуму тыя турады ансы, экигизни да къанджыгъама байлаб, бугъойлагъа атыб келлик эдим, — деб джийиргене-джийиргене айтды.

— Голодный сабака, — деб фашистле, юнню тюз арасына тукюрюб, чоюнда къайнай тургъан гыртчы гардошланы хурджунларына джыйыб, чыгъыб кетдиле.

— Келин, мени амалтын кесинги ёлтюртюрб къоя эдинг да! Алагъа, адамлагъача, сёлеширге боламыды?

— Не да болгъа эди да, дерт джетдирир бир кюн чыкъгъа эди, — деб келинини кёзюне къарагъанында, аны бети акъ учхунча агъарыб, эки къолу бла хатхусундан тутуб тургъанын эс-леди.

— Келин, таянырмы эдинг? — деб, джунчуй, арбазгъа чыгъыб къатынын чакъырды.

Саша талай кюнню тёшекден къобмай джатды. Бир кюн а, ёлеме деб къоркъа, Хасандан эртде келген письмоланы, аланы ичинде джашчыкълары тууарны аллы бла командировкагъа кете, столда къойгъан запискачыгъын: «Джашчыкъ тууса—Асхат, къызчыкъ тууса — Фатима атарбыз», — деб, насыб кюнлерин эсине тюшюре, къагъытланы кёзюу-кёзюу окъуб турду.

Бир кесекден:

— Асхат, былай келчи, — деб джашчыкыны кьатына чакъырыб, исси джыламукуларын назик боюнчугуна агъыза, — джашчыкъ, папа келсе, не айтырыкъса? — деб кёзюне кьарады.

— Автоматны бер, фрицлени ёлтюрейим дерикме, — деб дженг ушчугу бла да бурунчугун сюрте, сир болду.

Джашчыкыны тьюмечиклерин этиб, палтонуну джагъасын тюзете, башындан аягына дери джити кьараб:

— Бар, ойна, фрицлени папа кеси да хорларыкъды, сен улуу болургъа, автомат керек-зат боллукъ тюлдю. Сен врач боллукъ-са да? — Сабий эшикге чыкъгъынчы, юйге немецледе ишлеб тургъан врач Пача улу кириб келди. Саша, аны кёргенлей, джашчыгъыны билегинден кесине тарта:

— Сени ким чакъырыб келгенди? Ол кзулукъ этгенлеринге кьасабчылыкъ этергеми излейсе?

— Саша, эгечим, мен врачма, врачха ауругъан, ким да болсун, адамды. Андан арысын, кьалай суйсенг да ангыла.

— Кьатыма келме, аладан эсе, кёзюме сен эрши кёрюнесе. Шо, мен бир эркиши болгъа эдим, джаным былайда чыгъарыкъ болса да, сени тыйыншлынгы табдырыр эдим.

Сашаны сёзлери Пача улуну джюрегине чанчыла, ол кече сайын терезелерине тийген ташланы тауушлары кзулагъына келе: «Ма быллай бир адам мени ёлтюрюб кетсе, борчуму толтуралмай кьаллыкъма», — деб кёзлерин кьаты джумуб ачыб, дагыда:

— Саша, эгечим, аллайла этме. Мен борчуму толтурайым, андан сора сен да, не суйсенг, аны этерсе, — деди.

— Не эгечим хапарды ол?! Мени кьарнашларым кьанларын тёгюб айланган заманда, сен кесинги сатыб, фашистлени багъыб, кьарнашларынгы-эгечлеринги ёлтюрюрге иесе. Тохта, сенге келир кёзюу! Кзуру тиширыула суу агъачла бла огъуна ууатырла сени омурауларынгы, тохта, ол сени кьанат тюблерине джыйыб тургъанла бир кетсинле!..

— Саша, ала кетселе, не суйсенг да этерсе, мен сени бла туююшюрге келмегенме. Аллайла этме,—деб, Пача улу аллына атлагъанлай, Саша, джастыкъ тюбюнден Войнични «Овод» деген китабын алыб:

— Ма муну да бир окъусанг а, акъылынг башынг джыйылыр эсе уа?—деб врачны кёз аллына тутду. Анасыны ол халисин кёргенлей, эндиге дери не болгъанын ангыламай тургъан джашчыкъ кычырыкъ этиб, бойнуна кьадалды. Пача улу, тиширыу-

гъа джукъ ангылалатмазлыгъын билиб, акъыртын ызына айланды. Джолну джол узуну ол башын энишге ийиб, кишиге салам бермей, кишиден салам да алмай, юйюне келди.

Экинчи кюн а аны комендант чакъырыб:

— Сен, агъач киши, кызыл аскерчини къатынын сау этеме деб айлана болурса, ма ол къолунгда резининг бла ма былай-гъа тагъыб къоярыкъма! — деб, дорданын врачны бурнуна тиреб, сигаретин тартды.

— Джюйюсхан комендант, элчиле сизни ариу кёрю юйю, мен аладан кесими аямазгъа керекме, мен сизникиме, не сүйсегиз да этигиз, алая адамла сизни къаллайла болгъаныгъызы билирге керекдиле. Ол тиширыу сизни тилигизни биригиз кибик биледи, сизге джарарыкъ эди, къоркъуб турады ансы.

— Биз адам ашамагъаныбызны билмеймиди?!

— Джюйюсхан комендант, мен айтханы ала эштирге да унамайдыла. Ариуну сүйген адамладыла.

— Энди сен, меннге, фюрерни айырма аскерчилерини бирине, барыб, «кел, ёмюрге нартюхден тоймагъан къарнынгы шоколаддан тойдур», деб айтмы дейсе? Қъарайма да, сизде уя джокъду. Тиширыуугъуз, эркишигиз да чегетге къараб турасыз, — деб, юй тубюнде ары-бери бара, сол къол аязына онгчыначыгъын тиреб, сигаретни тарта, Пача улугъа кыйыкъ къарады.

— Огъай, джюйюсхан комендант, мен ол тиширыу джарар деб айтханлыгъымды.

— Хы, мен орусча оруслуаны сатыб кетерикме, меннге тылмач керек тюлдю. Сиз, агъачдан чыкъгъанла, Германияда болсагъыз, адам къалай джашаргъа керек болгъанын биллик эдигиз, анда сеннге фюрерни джаралы аскерчилерин ышанган къой эсенг, къоянланы бакъдырлыкъ да тюл эдим, — деб Пача улуну бетине сынаб къарады.

Доктор комендантха джууаб этмеди. Ичинден а, бизде да барды умутла, заман джетсе, мен сеннге атынгы унутдуurma, къоянларынгы къой эсенг, дей эди.

— Сен мени айтханымы ангыладынгмы? — деди комендант, сёзню созаргъа излеб.

— Ангыладым, джюйюсхан комендант, алая мен ол адамны юсюнден айтама.

— Адамла, не адамлагъа айтаса! Ала дарманны не болгъа-
нындаи, врачны ауруугъа джарагъанындан не биледице? Алая,
тохта, сен тюз болурса дейме. Эндиге дерн агъач кишиле аякъ-
ларына кирген чыгъананы ала билмеген эселе, сен алагъа Гер-
манияны дарманларыны къарыуун сынатыб бир кёрчю! Биз
ким болгъаныбызны ала олсагъатда билирле! Бош заманында
бара тур, сен кесибизни кесе, билеме, — деб Пача улугъа сига-
рет узатды.

Экинчи кюн эртденбла Хаджи-Бекирланы юлерине биягъы,
кишиге сормагъанлай, кириб келди.

— Джан алыучуча, энтда келеми тураса? Мен сени къатыма
къоярыкъ тюлме, билемисе?

— Саша, этме алай. Сеннге къараргъа неда мычымай боль-
ницагъа салыб, багъаргъа керек эсе уа? Мен сени сау этейим,
сабийинг, эки къарт эки джанынгдан сеннге ышаныб турады-
ла, се..

— Сёлешме, кетмесенг, джаныма бычакъ салыб турама,
алайсыз да халкъны джюрегин джарыб айланаса, кесинге бир
хата этдирмей къоярыкъ тюлсе.

— Къой, мен сизни киби кме, къалгъанладан аз сюе болмаз-
ма элими, джерими да...

— Бизден болгъанынг ючюн джарылады джюрегибиз. Джа-
магъаг бирден налат берген, сен къалай джашаргъа умут этесе.
айт? — деб, сёзюн бошайлмай, къаты джётел этиб, джастыкъгъа
таяныб, къол аязын мангылайына басды. Къургъакъсыгъан га-
магъына отда къызгъан ийнечикле чанчылгъанча болуб, кёзлер:
джилтин эте, кёз аллында уллу, тюрлю-тюрлю бояулу къуршоу-
ла кёкге кёлтюрюлюб тебредице. Пача улу, джашил кружка-
чыкъ бла суу алыб, онг къолу бла бойнундан тартыб, сол къолу
бла Сашаны аузуна элтди. Къургъакъсыб, юсюнде акъ тери-
чикклери буршу болуб тургъан эринлерине суу джетгенлей, ил-
гениб уянганча этиб, акъыртын къарыусуз кирпичклери кёл-
тюрдю. Бир дакъикъаны ичинде джилтинлери тас болуб къал-
гъан кёзлери энтда джарыкъгъа ачыла, къарыусуз саплагъа
джылыу ура, эси къайта башлады.

— Саша, мен сени болумунгу толусу бла ангылайма. Ти-
лейме, къыйнама кесинги. Гурт тауукъну тюбюнде гаккыла да
болмайдыла бирчала, адамла къой эсенг. Элли автоматланы
арасына джыйыб, малланы къуугъанча, индекле къаздырыгъа

кыууб тебреселе, мени да кыйпалады джюрегим, алая джангыз адам кыраб-кырагынчы не этси, — деб Сашагъа, бир сыйген адамыча, ышаныб селешди.

Пача улуну кезюне бютеу элни кезлери, кими мыдах, кими ачыулу, кими дертли кырагъанча керюндю. Айхай, кыру алай кыраб кыйсала уа...

Немец офицер бла бара тургъанлай, чириген кыз гаккы келиб онг имбашына Шамдаланы чардакъдан тийгенин ачыкъ кере тургъанлай, хунаны артыдан атдыла деб, офицерни Кыобан таба алыб кетди. Бир джолда, эртденбла, эшигин ачханлай, немце ёлтурген итни арт аякъларына чёкдюрюб, ауузун да «Бу хатасыз джаныуарны кыюб, сени кибик сатлыкъ джаныуарны ёлтурселе уа? Ала муну, биз да сени!» — деб сабий хат бла джазылыб тургъанын керген эди. Пача улу аллай затлагъа бир кере тюбөб кыалмагъанды. Аланы барын да сабийле этдиле. Ала тёзе билмейдиле, тёзерге сыймейдиле. Бошлаб кыйсала, ала докторну атын-чуун да кыоярыкъ тюл эдиле, алай фашист джаныуарла бир адамлары ючюн джюзню ёлтюрөдиле. Сабийле да аны билдиле. Бир бурху заманын ичинде бу кыдар затны кезюне кергюзюб, кезлерин джумуб ача, акыртын кызыл боялгъан шиндикге олтурду.

Бир-бирин ангылагъанча, Саша да, ол да селешмей турадыла. Экиси да бир-биринден хапарлары болмагъанлай, бир затны юсюнден бирча сагыш эте, олтуруб турадыла. Юйню кюн бетге айланган джанында анда-мында буз сюмекле чарк-чарк деб тюшедиле, кыар да, джылыудан кыоркыгъанча, энишге чөгөрек болуб, бираз джумушагъанды. Уллу талгыр киштик терезе тюбюнде джатыб, татлы тюшле кёре, хурулдаб джукълайды. Аны хурулдагъанымы, огъесе баща затмы — не эсе да ол тургъанланы сагышларын бирден бёлюб, бир-бири кезлерине кыаратады. Пача улу джан хурджуундан ашыкмай «Джанчыкъ тууса — Асхат, кызычыкъ тууса — Фатима атарбыз» деб джазылган газет хурттакчыкыны Сашагъа узатды.

Саша, кирпиче узалгъанча, акыртын, кезлерин да врачдан алмагъанлай, кыагытчыкыгъа узалыб, джазылгъанын окыгъанлай:

— Кыайдады? Ол да сенича этибни айланады? Мен кыйынлы, джер джарылыб, экигизни да ичине джутуб нек кыймайды?! — деб эришлери кыалтырай, Пача улуну кезюне кырагъа-

пында, джюрегине къалай эсе да бир ийнамакълыкъ, тюшюб: «Огъай, бу тукъум сыфаты болгъан адам алдарыкъ тюлдю, бу бизники болур», — дей, дагъыда кёзюне джити къарагъанында, къатында сюелген бир уллу, бир кючлю адамча кёрюндю. Саша, ол къадар ауур сёз айтханына уятлыракъ бола келиб, къан тёгюле тургъан джерин кёзюне кёрюннгенлей, тишлерин къаты къысыб:

— Къайдады?.. Аны кесингча этген болурмуса? — деб къоллары кълтырай, башын кёлтюрдю.

— Саша, аны къайда болгъанын менден эсе сен кесинг иги билесе. Аллай бир къаты къалай боласа? Не, сен бизни тамам барыб тохтагъан аман адамлагъамы санайса? Ким да билгенгча; билимбиз, кючюбюз, джашауубуз да бусагъатда хорлам ючюндю. Сен а сау эки кюнню ичинде мени юсюнге ёрге сюелтиб, джанымы кълунга алыб тураса. Сен алай этген, кългъанла не этерикдиле? Юйюгюзге кириб келе. джашчыкъ. «Парий, юст-юст, фрицни тут!» — деб итигизни юсдюреди. Ма аллайладан башлаб огъуна, мени кёрюб болгъан бир адам джокъду. Не да ол «аты игиле» арну кёредиле, ышанадыла дебми тураса? Ала, кеслеринден болмагъанны тенгнге да, адамгъа да санамайдыла, артыкъсыз да бусагъатда. Кёб бармазлыкъларын биледиле, аны ючюндю джан-джанларын талаб айланганлары... Хо, сёлешир кюнюбюз кёб болсун, къайда, — деб кёзюне джити къараб тургъан тиширыуну къатына джууукъ келиб:

— Былайынг ауруймуду, былайынг а, былай этсем? Тохта-тохта, ма былайынг а? — деб сорду.

— Ой, алай-алайым, хы-хы, болду-болду...

— Хатанг джокъду, биз аны бусагъатдан алыб атайыкъ. Этинги, чабакъ этлеринги, аурутханса, бюреклерингде хата джокъду. Джарсыр зат джокъду. Ма муну эки-юч кере юсюнге кебгинчи джакъ, бу дарманладан да кюнюне юч кере, экисинден да ич. Бандаж кнерге керекди, бир-эки кюнню джатыб тур, эркин къымылдама, чабма, ауур зат кёлтюрме. Уллу хатанг джокъду, санынгдан эсе джюрегинг кыйналгъанына бек джарсыгъанса. Хайда, эсен бол! — деб кёзюне ышарыб къарай, ким болгъанымы ангыладынгмы дегенча, сумкасын да алыб, джегил эшикке чыгыб кетди. Саша, бу затланы барын да тюшюнде кёрюб уянганча, не айтыргъа да билмей, газет къагытчыкълары кёкюрегине къысыб, сагъышха кетди.

«Хасан партизанда болурму? Алай эсе, кьайдан келгенди, кьалай тюшгенди бери? Бу Хасанны хатыды, бу сёзлени да, ол бла мен болмасакъ, киши билмей эди. Энди Хасан узакъда болмагъанына ишек джокъду, алая партизанлагъа кьалай келгенди?..»

Бу соруугъа джууаб табалмай тургъанлай, кьолунда да от-ха кёмюлюб бишген бир уллу зугул гардошу бла, бурунчугъун тарта, юйге Асхатчыкъ кириб келди. Кём-кём кёзчюклери назик къашчыкъларыны тюблеринден джылтырай:

— Ання, бизге хаман фриц келиб нек турады? Энди келсе, Парийни ийиб кьоярыкъма, — деб биягъы бурунчугъун да ичине тартыб, гардошундан кьабды.

— Огъай, теличик. Алай этсенг, итинги ёлтюрюб, барыбызны да тутуб кетерикдиле. Папанг келсе, айтырса, бусагъатда сен гитчечиксе, былай кел, — деб джашчыкълары кесине кысыды.

— Хы, Аскер менден къарыусузду, ол, аны джелкесине ташны беклеб, хунадан чынгаб кетгенди, мен аны джыгъама да? Аны иск тутмагъандыла сора?

— Къой, джаным, къой. Ол дохтурду. Ма мени сау этиб барады. Ол фриц тюлдю, дохтурду.

— Папа келсе уа, мен автоматы бла та-та-та деб, тейри, бютеу фрицлени ёлтюрюб кьоярма, — деб, кьолуна кертда автомат тюшюб кьалгъанча, бетчиги джарыды. Сабий кёзчюклери, джангы тийиб келген кюнню таякъларыча, джумушакъ джарыкъ тёге, арыкъ боюнчугъун да созуб, джюрекчиги тишлей, анасын къаты къучакълаб, кьойнуна кирди...

Ала уяныргъа къачхы кюн тау артына кысылыб, кынгыр таякълары да юйге багъыр бетли джарыкъ тёге эдиле.

— Джашчыкъ, тур, джукълаб кьалгъаныбызгъа къара. Тур, атанг излеб айлана болур сени.

— Ання, бычагъым къайдады? Не болду папа алыб келген бычагъым? — деб джукъусураб тургъан джашчыкъ анасына кьадалды.

— Не бычакъ? Оу, хариб, тюшюнде кёргенсе.

— Хы-ы, папа бергенди, кёрмегенме тюшюмде, — деб джумдурукъчугъу бла кёзчюклерин ууа, орундукъдан тюшю.

Саша да, джукълаб уянганымы огъесе дарманмы болушду

да, късбуб кетейим дегенча болду. Эки къолун джелкесине салыб, озгъан кюнню ичинде болгъан затланы сюзюб тебреди.

«Пача улу кесибизникиди сора, Хасан бла да тюбешеди. Мен да алагъа болушургъа керекме, болушургъа, болушургъа... Не-ден башларгъа боллукъду? Не айтсала, андан. Огъай, айтханларын сакълаб турмай, кесим бир зат этерге керекме... Не зат, не зат? Джетиб, бир солдатны, башына ташла бла уруб, ёлтюрсем. Хар совет тишируу бирер фрицни ёлтюрселе, аланы нелери къаллыкъды,—деб тишлерин къыса, къолларын джелкесинден алды.—Огъай, бирлери ючюн элибизни саулай кюйдюрюб къоярыкъдыла, мени да, тауукъну бойнун бургъанча, бойнуму буруб. Андан хайыр джокъду. Бюгече огъуна Марияны чакъырайым да, бир да къуруса да, партизанлагъа чындайла, къолкъабла джыяйыкъ...»

Ашхам къарангыда, къолунда бир челек гардошу бла Мария кириб келди.

— Саша, Асхат айтхынчы да, келиб сени бла бир сёлше-йим, былай этиб къачаннга дери турлукъбуз деб тура эдим. Кечебиз, кюнюбюз да кече болуб,бу худжула, ёмюрлери былай да джашагъанча кёрюнуб къалды кёзюме. Абиатны, Джаттайны къатынын да чакъырайыкъ, алай бла бир зат этерге керекбиз.

— Мария, чындайла, къолкъабла-зат джыялсакъ дей эдим, — аны да этербиз. Алая бирерибиз бирер джерде ишлеб башламасакъ, биз кюрешге толусу бла джарарыкъ адамлапы табаллыкъ тюлбюз. Майна, Пача улу, эркиши башы бла, эки джанында эки солдат болмаса, эшикке башын къараталмайды. Биз а тиширыулабыз. Бизге не айтырыкъларын билемисе? Бизни къуру бетибизге тюкюрген бла къойсала, андан сора джукъ да керек тюлдю.

— Ангылайма, алай бизге бир оноу этер адам керекди, бир ангылагъан адам, — деб «Пача улу» деб айтыб да къоялмай, бир кесек симсиреди.

— Да къайда. Қъайда табайыкъ аллай адам?

— Сен да, мен да немец тилни билебиз, барыб комендантха айтырмы эдик? — деб Марияны кёзюне джити къарады.

— Биз, комендантха?! — деб Мария, къолун кёкюрегине сала, кёзлерини акъларын айландырыб тохтады.

— Хо, сен да, мен да.

— Къарагъан халкъ не айтыр?

— Мария, къарагъан халкъны барына «мен партизанлагъа болушлукъ этерге излейме, менден джийиргенмегиз деб айтыб айланлыкъ тюлсе». Кюреш ачар ючюн, бир къауум затлагъа тѣзерге керекди, — деб школда сабийлеге айтханча, кесгин айтды.

— Энди сен бар. Айтыр затыбызны кюндюз айта турайыкъ, келсенг, джумушунг бла келе тур, от алыргъа, хоншулукъ алыб кел, чепкен тикдирирге, атама тауукъ кесдирирге — джумушубузну кюндюз тындыра турургъа керекбиэ, не? — деб айтхан затларына кеси да сейирсине, орундугъундан ёрге турду.

Эртденбласында, кюн башладан ёрге кѣлтюрюле, йод джакъылгъан сол джаягъына да мамукъ салыб байлаб, Саша больницагъа келди. Аны ары баргъанын кѣрген Маджид, джылы саламлашханына сокърана, башын булгъаб, джерге тюкюре, ичинден неле эсе да айта, эки къолун да сыртына салыб, тѣб эрнин къабды.

— Саша, не болгъанды? Тишингми ауруйду?

— Хо, бюгечели тангнга кюнден чыкъдым.

— Олтур, къайда?

Саша, дохтур кѣргюзген кенг шиндикге олтуруб, ол бир къолу бла мангылайындан тутханлай, чыммакъ акъ тишлерин ачды. Дохтур тишлени «тинтиб» къарагъанында, ауузундан инструментин ала, ышарыб:

— Саша, джюрегингден, тишлерингден къайсы бек ауруйду? — деб сорду.

Саша, не айтыргъа билмей, симсиреди. Сора дохтур дагъыда, сѣзню кеси башлаб:

— Эгечим, къыйын ишни башларгъа тебрегенсе, джигит бол, неге да тюберге боллукъса... — деди.

Ала сѣлеше тургъанлай, аякъ тауушла эштилдиле. Дохтур, къолуна кысхашчыкъны алыб, биягъынлай, сол къолу бла тишируну мангылайындан тутуб: «Къычыр!» — деб шыбырдады.

— А-а-а-а! — деб эшник ачылгъан бла бирге, тазгъа тюкюрдю.

— Кимни къычыртаса биягъы сен? — деб, аякъларын чалдыра, Дадаш кириб келди. Ол дохтурдан «ауузу бла бир уртларыкъ» излей келгенди. Дохтур аны не эсе да кесинден чиркит-

мейди. Бошаууз адам, махтана келиб, дохтургъа джарарыкъ талай зат айтыб иеди, «ауузу бла бир уртларыкъ» табса.

— Бусагъат, ма чайкъачы ауузунгу, — деб, зугул табакъчыкъдан джашилсыман сууну Сашаны ауузуна къуя, суу кисен бла джабылыб тургъан эшикден кириб, гитче шышачыкъны къагъытха чырмаб, келгенни къолуна тутдурду.

— Кёрдюнгмю, Саша, бу адамдан сакъ тур, ала бир эки-юч да бардыла. Йодну джакъгъанынгы да иги этгенсе, къарагъан кёз йинапныкъды. Джукъ керек болса, хаман кесинг келиб турма, ышаниган адамынг бар эсе, аны да бир сылтау бла «аурутуб» ие тур, бир-бирледе кесим да бара турурма. Сизни бла мени арабызда — дохтур бла ауругъандан башха зат джокъду. Сёлеширибизни кюндюз тындырыгъа керекбиз.

— Мен бир джерде ишлеялсам дей эдим.

— Ишлемей амал джокъду. Орун барды, комендантха бар да айт. Иш беригиз, сабийим, эки къарт, джашаялмайма, де да.

— Мария да ишлерик эди.

— Ким Мария? Боллукъмуду ышаныргъа?

— Игитда ышанаса. Ол немец тилни менден да иги биледи. Мария Боброва, Максимни къызы, институтда немец тилни окъутуб тургъанды, бери кёб болмай келгенди, аны киши танымайды.

— Хо, да аны юсюнден да иги сагъыш этерге керекди. Клубха барсам, огъай — клубда болгъан, болмагъан да джыйылыб турлукъду. Кёрюрбюз, тишлеринги алкъын сау этиб бошамагъанма, бир джокъларса. Энди, юге барма да, комендантха бир кир, хапарынгы тамбла билдирирсе.

Саша барыб комендантны аллына сюелгенинде, ол, ауузундан, бурнуудан да бирден тютюп чыгъара, тюблери кёбюб тургъан макъа хырыу бетли кёзлерин джандырды.

— Нек келгенди? — деб тылмачына сора, тиширууну башындан аягъына дери эки-юч кере къараб чыкъды. «Ариу бутларына къара, бети да, мыдахды ансы, Берлинни театрларыны эм сыйлы ложаларында олтурургъа тыйыншлы эди. Неси да ариу, бизни тишируула уа узун ашыкълы, уллу аякълы, эркишилеча, уллу сюеклиле. Таулу тишируула кеслерини гокка хансларына ушайдыла»,—деб кеси бла сёлеше, шиндигине таяныб,

уллу таууш этиб эснеди. Сора ёрге туруб, эки кёолун да кёой-
нуна салыб, тиширыугъа джууукъ келиб, биягъы тылмачха:

— Нек келгенди? — деб сорду.

— Джюйюсхан комендант, тиширыу иш излейди.

— О-о, быллай тау чыпчыкъгъа не иш керекди! Къайда иш-
лерге сюесе? — деб андан да джууукъ келиб, бойнун бюгюб,
тиширыуну бетине къараб, орусча сорду.

Комендантны ауузундан ургъан аман тылпыу Сашаны кёлюн
булгъай, башын бир джанына тутуб:

— Къайда болса да, — деб немецча джууаб этди къыз.

— Солтан, почтада ким ишлейди? — деб сорду комендант,
кёзю-башы джарыб.

— Киши да огъай.

— Хы-хы. Къайда ишлесе да, быллай тиширыу бизге керек
боллукъду. Фюрер сизге джашау ачарыкъды. Сени юсюнге-ба-
шынга адамча къаралса, Берлиини тойларыны бийчеси болур-
гъа тийишлы сыфатынг барды. Сенича тиширыула энди Гер-
манияны джеринде чагъаргъа керекдиле, — деб биягъынлай
ауузундан, бурнундан да бирден тютюнню боранлатды. — Бю-
гюн огъуна ишлеб башласын, Солтан. Бар, — деб Сашагъа эки
шоколадчыкъны да узатды.

Саша, аугъа тюшген чыпчыкъча, не этерге билмей, комен-
дантха кёолун узатмады.

— Ал, ал, кьоркъма. Сен муну татыуун ёмюрде да кёрген
болмазса.

«Мен садакъа джыяргъа келмегенме, иш излейме» дерге да
бир тебреди, алая олсагъатлай огъуна кесин басыб, сол кёолу
бла узатылыб тургъан фашист кёолдан шоколадланы алды.
Сашаны бармакълары, фашистни джансыз кёолуну сууукълу-
гъун сезе, макъагъа тийгенча, кёолундан джийиргене да этегине
сюрте, барыб тылмач кёргюзген эски столну джанына чёкдю.
Мюйюшлеринде гыбы аулагъа чибинле тюшюб, кирпичлери ча-
чыла айланган печни джалын ауузу мыдах къараб тургъан
юйчюкде кеси джангыз къалгъанында, не къабайым деб тур-
гъан печни ауузуна эки шоколадчыкъны да бирден атыб, бия-
гъы кёолун этегине сюртдю. Ол кюн Сашагъа эм кыйын кюн-
лени бири болду. «Ингирде былайдан къалай чыгъарыкъма, не-
уа атама не айтыб барлыкъма?» — деб сау кюнню кыйналыб тур-
ду. Бир кесекден, сюек таууш эте, комендант кириб келди.

Бу мени бедншлик этерге айланады деб, ёрге турмагъанлай, бауурун столгъа кыысды. Комендант, кесин къатапаландыра, орусча бир-эки сёз айтды. Саша да кесини тилинде:

— Сизни артыгъыз болсун, адам тюрсюнлю джаныуарла, — деб ёрге къоба ышарды.

— О, ставать не надо, корошо, корошо, — деб Сашаны им-башына бармагъы бла тне, ызына олтуртду. Комендант Саша къоркъуу этгенча джюрютмедн кесин, кеслерича нелени эсе да айта, биягъынлай сюек таууш эте, чыгъыб кетди.

Бюгюн былай этген, къолларына тюшюб къалсам, къалай чыдарыкъма? — деб кеси кесине кёл эте, эки-юч сагъатны олтуруб турду. Ингирде юйюне къайтыб келе, бир затны урлаб келгенча, адам кёредн деб къоркъа, энншге бюгюлерек болду, алая кеси кесине:

«Бюгюнден башлаб мени джашауум тюрленирге керекдн, нек бюгюлеме, мени амалтын тенглерини ичинде Хасан джерге къарамасын, джашчыкъ, анам ана болмады, деб ахсынмасын», — дей юйлерине джетдн. Юйде уа, Хаджи-Бекир къайгъы этиб тургъанын кёргеннде:

— Аття, сеннге айтыр затым барды, — деб башындан аягъына дери ханарны айтды.

— Да, оллахий, биз этерни сиз этесиз юйде, эшикте да, энди бизден хайыр болмай башлагъанды. Сакъ болугъуз. Элде аман, иги да болур, тубегенигизни барына ышаныб бармагъыз. биз этер зат болса, гаргынмагъыз. Ол барыбызны борчубузду. Оллахий, былай бла джашамакълыкъ джаханимдн, — деб юл-лесин къабындырыб, тютюн ичиб башлады.

— Аття, мен ишни кынышындан къоркъмайма, адамладан уялама, окъутхан сабийлерими бири аллыма чыкъса, бетими не деб кёргюзюрюкме, деб тартынама ансы, джууаблы ишни башлагъаныбызны билеме. Джашынг да партизанладады, — деб ол сёзню ауузундан чыгъаргъанлай, Хаджи-Бекирни юллеси къолундан тюшюб, бетн учхунча агъарыб:

— Не дейсе, ол алагъа къайдан къошулгъанды? Тоба аста, къалай кёргенсе аны сора?

— Кёргеменме, ала бла болгъанын билеме.

— Оллахий, бек сакъ болугъуз, бу зат алай бла кёбге чыда-

рыкъ тюлдю, ёлген а ахратдан ызына къайтмайды, сакъ болу-
гъуз, аллах болушсун, биз этер зат болса да, билдире туру-
гъуз...

1. Фашистле гюрбеджиге от нек салгъан эдиле?
2. Темирчи къалай сау къалды?
3. Хаджи-Бекир, темирчи къаллай адамладыла, ала Ата джуртну къа-
лай сюедице?
4. Саша бла Пача улу кимге къаршы кюрешедиле?

УНУТМАЙМА.

(Х а п а р)

Къоркъмазланы А.

Мен эшикни киритин ачыб юйге киргинчи, телефон гузаба
зынгырдаб, дженгил огъуна тохтады. Кимге эсе да бек керекли
болгъан эсем, эринмей, дагъыда излер деген акъылда тешине
тургъанлайыма, биягъы телефон биягъынлай зынгырдады.
Трубкины алдым:

— Хо, мен Хасанма, кимсиз, не керекди?

— Анга къара, муну айтханына, къалай билмейсе ауазым-
дан? — Хусейме...

— О, кеч, Хусей, кеч! Бусагъатда бир бек арыб келгенме да,
эс джыялмай турама.

— Къайда эдинг, Хасан? Тюненели бери джюз кере телефон
ургъан болурма сеннге. Бери дженгил джет!

— Не гузебалыкъ барды, тохта, бир кесек сабырчыкъ бол.
Командировкадан келгенме бусагъатда.

— Къачан келгенинг, къайдан келгенинг бизге керек тюлдю,
сакълаб турабыз, дженгил джет! Келсенг, кёрюрге, хайда!.. —
деб Хусей, дженгил огъуна трубкины салыб къоймаса, экибиз
да иги кесекни джаншаб турлукъ болур эдик.

Дженгил тешиннгенимча, дженгил кийиниб, эрлай энише
тюшдюм. «Не болду экен мынга, былай гузаба сёлешмеучен эди
кеси да, тартханчыгъы-зат болуб, безирге излей болурму менн
бла?.. Огъай... Хусей аллай джаш тюлдю, иши болмаса, адам-
ны ёмюрде къыйнамайды. Не болгъанды эке», — деб тюрлю-

тюрлю саггышлагъа бѣлениб баргъаным себебли, аланы юйге джетиб, эшикии къаллайла ачханумы кесим да эслемей къалдым. Юйде Хусейни кесинден сора киши кѳрмей, бираз симсиредим.

— Нек мынгайгъанса, ѳт бери!

— Алан, джанымы кѳолума алгъанча, алай келгенме, кесинген сора киши болмагъанлаймы чабдырыб айланаса мени?!

— Ким айтды кесимден сора киши болмагъанын, кѳзлеринги кѳыс да, бир кесекден ашчы.

Мен, эки кѳзюмю кѳолларым бла джабыб, Хусей, «ач энди», деб кѳычыргъынчы, мычыдым.

Аллымда экеулен — кѳыз бла джаш. Джашны кѳзюмю ачар-ачмаз огъуна таныб.

— Кемал, къайдан чыкъдың! — деб кѳучакълаб, бизге кѳараб джылы ышарыб тургъан кѳызгъа айландым.

— Лейла, ма буду ол мен хапарын айтыучу джаш, таныш энди, — деб Кемал тиширыуну кѳллендирди.

— Сен айтмасанг да, таныб кѳояргъа боллукъ эдим, Кемал, бу джашны уа. Туура сен суратлагъанча, алайды тюрсюню да, сюеги да, — деб биягъынлай сѳююмлю ышарыб, меннге ингичке бармакълы назик кѳолчугъун узатды.

Мен бу сейир ауазны къачан эсе да бир заманлада эштгенча эдим. Алая мен эштген сагъатда бу ауаз былай таукел, былай сабыр тюл эди. Ол асыры ингичке эди, кеси да сѳзленн ашыкъ-бушукъ этиб, бир-бири ызындан басындырыб барыучан эди. Бу уа анга ушамайды. Джангыз тауушуну макъамы болмаса, къалгъаны меннге чыртдан да таныш тюлдю. Огъай, жангылама... Кѳой, сагъышны кѳой... Тохта... Атына да Лейла... дедице шойду. Хусейни: «Столгъа, тенгле, столгъа!» деген таукел тауушу чыкъмаса, мен, неми да унутуб, сагъышла бла булджуй, иги кесекни турлукъ эдим. Кемал бла бир-бирибизни имбашларыбыздан тутта келиб, экибиз кѳызны эки джанындан алыб олтурдукъ.

— Да, айт хапар, Кемал. Экибиз бир-бирибизни кѳрмегенлиги кесек заман озгъанды. Не жангылыкъ?

— Джокъду, оллахий, Хасан, бир зат да. Ма къайтыб келдим, тауларыбызгъа бек тансыкъ болгъан эдим. Энди мындан ары мени джашауум была бла байланыбды...

— Бошаб келдинг болур, аллах айтса...

— Да бошагъан кибик этгенбиз, мындан ары къаллайла бола барлыкъ эсек да, билмейме, — деб Кемал тартынганча, тегерегине тынгысыз къарады.

— Бу мени биргеме келген тишируу, сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун, мени юй бийчемди. Юйге ууакъ-ууакъ джаса тургъан эдим, аны юсунден хапар биле болурла, энди мындан ары бизге тѣртюбюз да бирге барлыкъбыз. Къыз Ленинграддан-ды, танышханыбыз а былайлада болгъанды, — деб, тюзю айтама дегенча, нѣгерине къарады.

* * *

...Бир джолда (андан бери эки джыл озгъанды) — бараз кюн поездден туюшуб, Невинномысскеде автостанциягъа бардым. Кюнсртада кетерик автобус кетиб тура эди да, ингирде барлыкъгъа билет алыб, чемоданымы да сакъларгъа бериб, шахаргъа кетдим. Алапат кюн эди. Тегерекде кѣгет терекле сынджырлача битген эдиле. Джайгъы кюнню таякълары аланы, созгъан алтынча, джылтыратадыла, чыкъ басыб тургъан гелеу хансланы окъа бла джасайдыла. Къыхача айтыргъа, бир алапат, бир огъурлу кюн эди.

Аллай кюнле адамны джашагъан джашауунда аз тюбемейдиле. Алая эсе къалмайдыла. Бу кюн а мени ъмюрюмде эсимден кетмейди: биз ол кюн танышхан эдик.

— Лейла, къалай танышхан эдик, аллах ючюн бир айт, былайын менден эсе сен иги джарашдырлыкъса, — деб нѣгеринден болушлукъ излегенча, джумушакъ къарам бла къарады. Лейла, бир кесекни баш энишге болуб туруб, эрини тилегинден чыгъалмагъаны себебли, уяла-уяла, сѣзге къошулду:

— Ленинграддан Кавказгъа келе эдим. Кюн батаргъа джужукълашхан заманда поезд тохтады. Чабыб барыб, кетерге тебреб тургъан автобусха миндим. Адам асыры кѣбден, бош орун табмай, шоферну къатына сюелиб къалдым. Машинаны арт джанында къара шинли, джарыкъ къанлы джаш, адамланы дауур этгенлерине да эс бѣлмей, китаб окъуй бара эди. Бир кесекден, китабындан айырылыб тегерегине къарагъанлай, мени эслеген болур эди, ърге сюелди.

— Эгечим, бери келиб олтур, ансы аякъ юсюнде арырыкъ-са, алкъын кѣб барлыкъбыз, джолубуз узунду, — деб мени таба атлады. Мен огъай деялмадым. Кеси да, ёрге сюелиб бир кесекни баргъандан сора, сѣлеширге излегенин танытды:

— Бу джерлеге биринчи келе болурмусуз? — деб табсызыракъмы айтыб ийдим дегенча, джеигил огъуна эки кѣзюн кѣзлеримден бир джанына джанлатды.

— Огъай, гитче сагъатымда мында джашагъанма... Билмеймисиз, шахаргъа къачан джетерикбиз, — деб сордум мен да.

Эртденли джукъ айтмай, Лейланы сѣзюне онгсунуб къулакъ ийиб тургъан Кемал сѣзге дагъыда къошулду:

— Бу сизни биргегизге олтургъан тиширыу олсагъатда бир алапат эди, бусагъатда да аман тюлдю, кѣресиз, — деб джунчуяракъ ышарды. — Мыдахыракъ дугъум кѣзлери, къара къашлары терезеден джелчик ургъаны сайып бираз тюрленгенча кѣрюне эдиле. — Аяз ура болур, башынгы терезеге тутма, — дедим биягъы мен, чыдаалмай.

— Къайгъырмаз, былай игиди... — деб къысха джууаб этди.

Джетер джерибизге джетиб, автобусдан тюшгеникте, шахарны ашхам къарангы къучагъына джыйыб бошагъан эди. Мында танышынг болмаз, кел, узакъ тюлдю, къонакъ юге барайыкъ. Бюгече анда къалырбыз, тамбла кетербиз. Мен да Тебердиге барлыкъма дегенимде, бу:

— Хайыр, сен айтхан таб болур, — деди да биргеме тебреди. Сора мынга номер алыб бериб, сау тангига чыкъ, дедим да кесими бѣлмеме кетдим...

— Ах, ол кюн бир билге эдинг мени болумуму, — деб Лейла не эсе да айтыргъа излегенлей, Кемал шум болду. — Кечени ауурлугъу озгъанды. Мени кѣзюме уа джукъу кирмейди. Не эсе да кѣз аллыма муну сыфаты келиб тохтагъанды да, мени къоюб кетерге унамайды. Ауазы, сѣзлери... Не кюрешиб джукълаалмай-ма. Туруб терезени ачдым. Эшик шыкъыртсызды. Джулдузла чууакъ кѣкню къатапасына алтынлача тигилгендиле. Толгъан ай тереклени башларына, шахарны абадан юйлериини тѣпелерине кюмюш сууун аямай бюркеди. Темиркъазакъ, кеси джангыз тауну башындан къарай, батаргъа ашыкъгъанча кѣрюнеди. Сукъланмайма мен анга. Не ариу эсе да, ол, менича, джангызды...

Хапарны мындан арысына Кемал къошулду:

— Джолубуз бир эди да, эртденбла эртде туруб, экибиз да джолгта чыкъдыкъ. Ёзенни эки джаны бла созулгъан къалып чегетле, машинаны аллына чабыб, артха къала тебретиле. Мен, чыдаылмай, мынга бурулдум. Кёзлерибиз тубешдиле. Бетине къызыл ургъанын эследим да, дагъыда терезе таба къарадым. Къайдан чыдаб тургъун?! Кёзлерим бир кесекден мынга бурулдула:

— Сен бу элни таныгъанмы этесе? Не эсе да былайгъа джетгенлай, бетинг тюрленген этди.

— Хо... Майна, элни ортасында уллу акъ юйню кёремисе, ма анда тургъан эдик анам бла мен. Атам олсагъатда сау эди. Анам айтханыга кёре, атам да бу элде туугъанды, — деб баи энишге къарады. Мен, муну салкъын болгъанын эслеб:

— Бусагъатда уа къайда турасыз? — деб сордум.

— Бусагъатда уа Ленинграддабыз. Анам анда туугъанды. — деб къысха огъуна джууаб къайтарды Мен, экинчи не айтыргъа билмей:

— Сора экибиз да бир джерден келе турабыз, кесибибиз да бир джерге барабыз, танышыб къалайыкъ, ким биледи, мындан ары бир-бирибизге керек болуб къалсакъ а. Мени атым — Кемалды, кесим да политехника институтну геология факультетинде окъуйма... — деб къолуму узатдым. «Лейла» — деб андан сора джукъ айтыргъа да эсине келмей, акъырынчыкъ ышарды. Мен соруулу къарадым.

— Атымамы сейирсинесе? — деб бу хапар айтыб тебрети. — Мен былайда туугъанма, былайда джашагъанма. Бу джерлеге мен джаным-къаным бла да берилиб бошагъанма. Санларым Ленинградда айланганлыкъгъа, кёб джылланы джюрегим мында тургъанды, бери тартыб тургъанды...

Эсимдеди, биз мында джашагъан кёзюуде, 1942 джылда, анам бир кюн, джыламсырай кирди да, «Хамидни ёлтюрюб къойгъандыла, алыб келедиле», деди. Юйюбюз аладан узакъ тюл эди.

Кимден эсе да джашыргъанча, ёлюкню юйге гузаба алыб кирдиле.

Ол бизни арбазгъа келиучю джашчыкыны атасы эди... Бир къауумла Хамидни Гешаях Сыртында партизана къатыш бара тургъанлай ургъандыла дей эдиле. Сабийлигимде кёрген бу су-

рат бусагъатда да кёзюмден ташайыргъа унамайды. Экинчи кюн а ол джашчыкыгъа, орамда тюбеп: «Атагъа бушуу эте болурса» дегенимде, джукъ айтыр орнуна, джылаб къачхан эди... Ма андан бери джашчыкыны кёрмегенме. Биз, кёб турмай, Ленинградха кёчюб кетген эдик. 1945 джыл атамы ёлген къагъыты келди. Андан бери кёб джылла ётселе да, кёб суула акъсала да, олсагъатда джашчыкыгъа айтхан табсыз сёзлерим энтда эсимден кетмейдиле. Андан бери Кавказгъа биринчи кере келеме. Джашчыкыны кёрюрге уа бек да термилеме. Саумуду, къайдам?.. — Кёкюрегинден чыкыгъан тылпыу муну джюрегини джарсыуун ачыкълаб тура эди. Дагъыда бир кесекден, тюрсюню джумушаб, кёзлеринде джыламукъла джылтырадыла.

* * *

Бу сёзледен сора къулакъларым дууулдаб, кёзлерим къарангы этиб тебретиле: къатымдагъыланы сёзлерин эштмейме, тюрсюнлерин да кёрмейме... Эсим бютеулей да бу хапарда айтылгъан джашчыкъ бла къызчыкыны биргелерине кетгенди...

Биз иги кесекни олтуруб, тынчайыр заманыбыз джетгенинде, Хусей бирерибизге бирер джерде орун салды. Мен къалыргъа унамадым, не ючюн десегиз, кече джукълаяллыкъ тюл эдим да, къалгъанланы да тынчылыкъларын алыргъа излемедик.

— Тамбла тюбеширбиз, эсен тангнга чыгыгъыз, — деб, ашыртыргъа да унамай, мен басхычла бла сабыр халда энишге тюшюб, Карачаевскени, чокъракъ сууча, таза хауасындан тогъуй, джолгъа джарашдым. Дженгил огъуна юйге джетиб, орунга кирдим. Алая кёзлериме джукъу кирир оноу этмеди. Эки джаныма кёзюу-кёзюу эринчек аунай да сагъатха къарай, иги кесек заманны ашырыб, джукълаялмазлыгъымы таныгъанымда, секириб ёрге къобуб, эрлай кийиндим. Юйню төрт къабыргъасына ары бла бери джюрюй туруб, заман кече арасындан аугъан болур деген кёзюуде, биягъы мен, эшикке чыгыб, Къобанны джагъасына келиб, къырдышха рахат олтурдум.

Къалай алапат кечеди! Адамла къой, бусагъатда бютеу табигъат да джукълаб тургъанча, алай кёрюнеди кёзюме. Бусагъатда менден сора былай этиб, джукъудан безиб айланган киши бармыды экен? Болур, ким биледи. Азмыдыла дейсе ду-

нињада сагъышы болгъан адамла. Алада мени бусагъатда ишим джокъду. Бусагъатда мен кесими юсюмден сагъыш этеме джаныгъыз. Мениге бюгюн сабий кюнлерим къонакъгъа келиб, эшигими тынгысыз къакъгъандыла. Аланы юсюнденди бюгюн мени сагъышым. Бу сагъышла мени джангыз къыйнаб къойгъан сагъышла тюлдюле, бир джаны бла джюрегими къууандыргъан, бир джаны бла да къб затланы эсине тюшюрген огъурлу сагъышладыла. Мен, сагъышларымы унутур муратда, тегерегеме къарайма. Алая ала мени къоюб кетерге унамайдыла. Тюз аллымда Къобан, шоркъалары кюмюшча джылтырай, таш къабыргъаланы ёшонлерин джалай, къайры эсе да ашыгъыш кетиб барады. Башларына джукъа тубан чырмалгъан кёксюл къаяла, къалкъыб кетиб кюнню алтын кирпичлерине тюбешалмай къалабыз деб къоркъгъанча, баш къагъа да, биреу тургенча, илгениб уяна, рахат халда сюеледиле. Мен бу тау джитилеге сабий кюнлеримден бери сукъланиганлай келеме: кюнню джарыкъ кёзлери эм ал бурун быланы ийнакълайды. Эм артха да быланы сылай ташаяды. Бюгюн мен да былачама. Тангига бирге тюберикбиз. Кёк чууакъды. Адам не кюрешиб да санаун табмазча, джарыкъ джулдузла, кёкню бетин кюндюзча джарытадыла. Энди аланы джукъланыр заманларына къб къалмагъанды: ала, орунларын кюннге къоюб, солургъа ташайыркъдыла...

Тегерегеме къараб, кесими бу сагъышла бла булджута турургъа кюрешдим. Алая мени джукъларгъа къоймай, ары бла бери сюрюб айланган бнягъы сагъышларымдан къутулалмадым.

Къайда эсе да бир заманлада ётуб кетген сабий кюнлеримни ичинден бусагъатда мен кёрюб кетген къызчыкъны, Лейланы, мугъуз кёлеккечиги къарайды. Ол мени бюгече танымады. Мен да аны таныяллыкъ болмаз эдим, ол жакетин тешген сагъатда, билегинде табчыгъына кёзюм джетмесе...

Уруш тамам къызыу бара тургъан кёзюу эди. Бу къызчыкъны атасы да, мени атам да къайда эсе да узакъда уруш эте турадыла деб эштиучен эдик. Къайдагъыларын а билмей эдик. Лейлаланы юйлери бла бизни юйюбюз, акъ джолну экиси эки джанында, кече, кюн да бир-бирине къараб тура эдиле. Тийреде башха сабийлеге не эсе да джюрегим илешалмай эди да, хаман ол къызчыкъ бла ойнаучан эдим. Бир-бир сабийле, уа ме-

ни ол кылыгъымы ушатмай, «кызытеке» деб, кыозургъа кюрешнучен эдиле. Аны ючюп, кесим джангыз болсам, алай уллу чарлаб кюрешмеучен эдим. Кызычыкны биргесине болсам а, хар заманда кесими ётлю адамча кёргюзтюрге излеучен эдим да, бек чарлаучан эдим. Бир-бирде туююшюрге да чаба эдим.

Бир джолда уа, экибиз кыайры эсе да элни кыйырына джумуша кетиб баргъанлай, таш хунаны артындан бир джашчыкъ кыараб: «Кызытеке, кыайры бараса, джашла бла ойнаргъа кыоркыгъанмы этесе, хамап бу кызычыкыгъа тагъылыб нек айланаса?» — деб ызымдан кычычыргъа кыалды. Мен кыулагъыма алмай кетиб баргъанлайыма, Лейланы, бу сёзледен ийлыкыгъанча, бир джанына кыараб кюлгенин эселедим. Олсагъатлай, кесим да билмей тургъанлайыма, джерге ийилиб, бир ташны сермеб алдым да, джашчыкъ таба джибердим. Джашчыкыгъа тийди, тиймеди эсе да, билмейме ташым, ол юйню арбазындан бир уллу талгыр ит чартлаб чыгыб, бизге мыллыгын атды. Мен, не этерге да билмей, эки кёзюмю кыолларым бла кысыб, орнумдан тебмей, сирелиб кыалдым. Лейла уа кычычыкъ этиб кыачыб тебреди. Энди келиб мени кыачан джыртады бу мазаллы самыр деб, кыалтырай тургъанлайыма, мени бетиме аны исси тылпыуу джетиб, джугъума тийди, тиймеди эсе да билмейме, ёшюню бла уруб бир джанына чортлатыб, юсюм бла озуб кетди. Бир кесекден Лейланы кычычыкъ этиб джылагъан тауушун эштим. Мен, эс джыйыб итни ызындан чабыхынчы, ол, Лейлагъа этерин этиб, юйлери таба ташайды. Чабалгъанымы чабыб аны кыатына джетгенимде, Лейла, бауурундан кыабланыб, билекчигине кыадалыб, джылай тура эди. Мен да, не этерге билмей, аны биргесине кыошулуб джылай башлагъанлайыма, тегерекден бир талай адам чабыб келиб, итни азау тиши кириб, энишге джыргъан билекчигин ит тил чаракъ бла байладыла. Ол мен таш атхан джашчыкъ, бетчиги да акъ учхун болуб, кызычыкны кыатында сюелиб тура эди. Аны кёргенлейиме: «Ма бу этгенди оюнну, ит да быланы итлериди!» — деб мыллыгымы джашчыкыгъа атдым. Алая, адамла, экибизни да кёлтюрюб, бирерибизни бирер джары айырдыла.

Терен джара тюшген кёре эдим аны билекчигине. Эки ийыкъ чакълы бир заманны юйден чыкмай турду. Мени ансыз кюнум джокъ эди да, башха джерде да чыдаялмай, юйлери кыириб барыргъа тартыныб, аланы арбазларында ойнагъан кибик-

ле этиб, кюнлерими ашыра турдум да, бир кюн а, кесими ты-
ялмай, юйлерине кириб бардым. Анасы энди мениге урушурук,
болур деб, кьоркьуу этиб тургъанлайыма, аны тенгизча сюзюл-
ген кём-кёк кёзлери, мени сюйюмлю ийпакълай, ышардыла.

— Кел, кел, Хасанчыкъ, нек булджуйса эшикте? Лейла се-
ни хаман сагъыныб турады, — деб имбашымы джумушакъ
джылы кьоллары бла сылай, ич юйге алыб кирди да кеси эшик-
ге чыгъыб кетди.

Мен, Лейланы орундугъуну къатына барыб, айыблыма де-
генча симсиредим. Ол, мени кёргенлей, чыммакъ кенг мангы-
лайчыгъын джабыб тургъан саргылдым бурма чашчыгъын
азгъын бармакчыкълары бла артына сылай, башчыгъын ёрге
кёлтюрдю, Мен, аны джастыгъын ёргеракъгъа таб джарашды-
рыб сала:

— Кеч, Лейла, мени терслигими, мен болмасам, сен быллай
бирни ауруб джатарыкъ тюл эдинг, — деб андан сора джукъ
айталмай, биягъынлай симсиреб къалдым. Лейла ышарды:

— Сора, Хасан, сен нек терс боласа да? Мени, сен тюл, ич
къабханды да?

— Мен ташны атмасам, ич бизге чабарыкъ тюл эди деб,
алай айтханды анам, билемисе?

— Ол джашчыкъ кычырмаса, сен да ташны атарыкъ тюл
эдинг дегенди мени анам да. Лата джокъду, Хасанчыкъ, сау
болуб барады, — деб акъырынчыкъ байлаучугъун тешиб, мени-
нге кёргюзтдю. Ма ол кюмледен къалгъан таб эди мен бюгюн
Лейланы билегинде эслеген таб...

Джазыу, джазыу, сен къалай къуджурса. Андан бери къал-
лай бир заман озгъанды. Мен аны юсюнден унутуб да бошагъан
эдим. Лейланы уа кёресе, къайда эсе да бирде, узакъгъа кетиб,
аллай бир джылны тургъанында да, кесини бир заманда мени
кёлюмю къалдыргъанын унуталмай турады. Кимши акъылында
бар эди быллай болумда тюбеширикбиз бир-бирибиз бла деб.
Мен да окъугъанма алты джылны Ленинградда. Алая джазыу
бизни не эсе да бир-бирибизге кёргюзтюрге унамады. Кемал а,
къайда эсе да шахарны кыйырында бир башха институтда
окъуй тургъанлай, къаллайла эсе да мынга тюбеди. Ала энди
бир юй болдула.

Энди мен аны эсинде ёмюрлюкге «бизни юйге келиб ойнаучу

джашчыкъ» болуб к̑аллык̑ма. Бизни аталарыбыз, аналарыбыз а сабий кюнлерибизден огъуна бир-бирибизге джоралаб тура эдиле...

Иги этдим мен анга кесими танытмагъанымы. Ким биледи, бара-баргъан дуняда мадары болуб бир табы тюшсе, кесими танытыргъа да болурма. Бусагъатлада уа — огъай...

Лейланы атасы бла мени атам бир джерде, бир к̑ууллук̑да ишлей эдиле. Урушха дери Лейланы атасы, к̑ызычгъын да биргесине алыб, бизге к̑ѳб келиучен эди.

Бусагъатда да к̑ѳюме к̑ѳрюне турады аны атасыны сыфаты: джилтин ата тургъан эки ѳтгюр к̑ѳю, учлары ѳрге-ѳрге к̑айырылгъан к̑алын к̑ара мыйык̑лары. Атлагъаны, джюрюгени да бир тири эди. Мени атам бла Лейланы атасы, бизни да биргелерине алыб, шахаргъа айлана чык̑сала, хаман да Лейланы атасы алгъарак̑гъа ѳтѳб кете да, ызына турак̑лай, алай барыучан эди. К̑алай алапат киши эди кеси да. К̑алай асулу адам эди!

Мени атам а?.. Анга тарала, анга термиле, мени сабий кюнлерим ѳтѳб кетдиле. Бусагъатда кесим аны кемине келгенимде да, аны керекли болгъанлай, аны излегенлей, аны ауазын эшитирге талыгъанлай турама. Не кюрешсем да, атамы тюрсюнюн а к̑ѳюме к̑ѳргюзталмайма. Юйде да бир деб бир сурагъы к̑алмагъанды. Билмейме, атамы, бир к̑ауумлача, суратха тюше, юсюне джел к̑ак̑дыра айланыргъа заманы болмай болур эди. Иши бек к̑аты эди, дейди анам.

Мени к̑ѳз аллымда тургъан к̑айсы заманыды десенг (к̑алай унутмай турады ол да, билмейме), ол Лейла айтхан заманыды...

К̑айда эсе да, суу ызында джууунган да, ойнагъан да этиб, кюнорта заманда, тамам ач болуб, чабыб юйѳбюзге келгенимде, арбазда эки-юч к̑арт таяк̑ларына таяныб, башларын энишге мыдах ийиб тура эдиле. Быланы к̑арамларындап сескекли болуб, чабыб юйге киргенимде, юйню ичи адамдан тык̑-тык̑лама болуб. Джылагъан-сарнагъан тауушланы эшитиб:

— Ання, не болгъанды, ой ання, к̑айдаса? — деб к̑ычырык̑дан алыб, адамланы орталары бла сыбдырылыб ич юйге кириб баргъанлайыма, хоншу к̑атын ак̑ырынчык̑ башымы сылаб тохтатыб:

— Джукъ да болмагъанды, джылама, джанынга болайым, бар, эшикде ойна бусагъатда,— деб мени ызыма тартыб тебреди. Мен, къаллайла эсе да, ич юй таба мыллыгымы атдым. Юйню тюз ортасында, бир къара джамчыгъа чырмалыб, биреу сойланыб джатады.

Аны юсюне да талай къатын къабланыб, сарнай тура эдиле. Мени кычыргъан тауушуму эшди, огъесе ким эсе дамы кѣргюзтдю: анам, мени къаллайла эсе да эслеб, бир джанымдан чыгыб, къалтырагъан бармакълары бла башымдан сылады. Андан сора акъырынчыкъ, тентирей-тентирей, къолумдан тутуб, эшикке алыб чыкъды. Мен ол сагъатда не болгъанындан хапарым джокъ эди. Кесими да олсагъатлай анамы бизни элден узакъ орналгъан тау элде джашагъан эгечи, биргесине алыб, кеслеринне элтген эди. Артда, ма ол джамчыгъа чырмалыб тургъан мени атам болгъанын билгенимде, къара джамчы кѣз аллымдан кетерге унамай, талай джылны турду. Атамы тюрсюнюн а, не кюрешиб, ма бюгюн да эсима тюшюралмайма.

Анам хапар айтханнга кѣре, атамы саулугъу къарыусуз болгъанды. Ол себебден, не бек тилеб кюрешсе да, аны аскерге алыргъа унамай, районда тамадалыкъ этерге къоюб кетгендиле. Анда атам, ишлей-ишлей туруб, артда, немцала биз болгъан джерге кире тебрегенлеринде, талай адамны да биргесине алыб, элден къачыб чыкъгъанды. Гошаях Сыртында атам партизан бѣлек къураб, алагъа башчылыкъ этиб тургъанды. Немцалагъа кѣб халеклик салгъандыла...

Артда, ким эсе да, атамы сюймегенлеринден биреу, «джашынгы да, юй бийченги да немцала тутхандыла, кеси келиб къолубузгъа тюшмесе, аланы асарыкъбыз», деб турадыла деб, ѳтюрюк сѣзню джайгъанды. Бу хапар атама джетгенди. Юйдегисине не бла болушургъа билмей, мадарын тауусханында, башчылыкъны нѳгерине аманат этиб, чыгъаргъа кѳуралгъанды. Нѳгерлери иерге унамагъанларында, ингирге дери мындан ары чабыуулну къалай барлыгъыны юсюнден ушакъ бардыра туруб, кѣз байланнганында, кишиге да джукъ айтмагъанлай, шыкътртсыз, эки нѳгерин да биргесинне алыб, тюз хапар билиб келирге джолгъа чыкъгъанды. Хапар сорургъа бу тѳгерекледе киши кѳрмегенинде, тенглерини бири, атама «мен барыб, элни кыйырында адам кѳре эсем, хапар соруб келсейим», деб тилегенди. Атам, ол айтханны унамай, «сиз бы-

лайын сакълаб туругъуз, атылгъан таууш эштсегиз, болуш-лукъгъа чабарсыз, мен кесим барыб келейим», деб нёгерлеринден айырылгъанды.

Ол, акъырынчыкъ элге джууукълашыб, тёгерегине къараб, кетиб баргъанлай, аллында бир уллу дюккючге абыныб джыгъылгъанды. Олсагъатлай огъуна къолундагъы къурулуб тургъан автоматы кеси аллына атылыб, немцаланы сагъайтханды. Ит юрген тауушла да чыгъыб, адам тауушла да джууукъдан джууукъ келиб тебрегендиле. Атам, не этерге билмей, джерге бауурланыб «не болсам да, сени бла болурма» деб, автоматына къарышханды. Кёб турмай, итни исси тылпыуу бурнуна ура башлагъанды. Кючюн аямай чабыб келген ит, къоргъашын окъ кёкюрегин джыртханында, джерге сойланнганы бла, аны ызындан келген ит да, аны юсюне абыныб, ачы къансыи тургъан нёгерин талаб тебрегенди. Атам, олсагъатда бираз эс джыйыб, ызына сюркелиб тебрегенди. Нёгерлери да джетиб мынга къошулгъандыла. Уруш башланнганды. Автоматла не къадар от чюккюрюб кюрешселе да, къалын чегетча келген фашист солдатланы артларын эталмагъандыла. Атам бла аны эки нёгери уа, окълары бошалаыб, гранаталагъа кёчгендиле. Немцала, аны ангылагъанча, джууукъ келирге базмай, узакъдан къоргъашынны джаудургъандыла. Эки нёгери да ёлюб, атам ауур джаралы болгъанды. Олсагъатда атамы кёлюне «энди, ёлеме да ёлеме, не болса да къолларына тюшмейим да, тенглери кыутхараллыкъ эсем, кёрейим»,— деген акъыл келиб, гранаталаны хазыр этиб, сакълагъанды. Немецле экеуленни аны таба джибергендиле къараргъа. Атам, арт къарыуун джыйыб, бираз ёрге кёлтюрюле келиб, гранатаны шууулдатханды. Эки солдатны топракъ къатыш хауагъа кёлтюрюлген къара кёлекселерин эслеб, фашистле биягъы къоргъашынны атамы юсюне джаудургъандыла...

Сора бютеу саны элекча, тешик-тешик болуб тургъан атамы тёгерегине джыйылыб туруб, нелени эсе да дыгъырдай, анга сакълауулла салыб, ким келлик эсе да, бир кёрсейик, деб тургъанлайларына, бизни партизанла, кече арасында аны излей чыгъыб, сакълауулланы да ктырыб, ёлюгюн да ташатын юйге алыб келгендиле...

Ма, бу хапарны юсюнден айта эди бюгюн Лейла.

Бизни юйюбюзню аллына келиучю джашчыкъ, «атангы ёлгенине кыйналдынгмы дегенимде, къачыб кетди», деб ма мен-

нге айта тура эди. Ол а кылай болган эди... Атамы бастыргандан сора, бир ийыкдан анамы эгечи мени юйюбюзге алыб келди. Юйге киргенлай огъуна, анамы мыдах кырамына тюртлюб, салкын болуб, кыу-шуу юйде сагышлы олтурдукъ. Анам, мени кёкюрегине кысыб, терен солуй, орунга кирди. Ол кече экибиз да джукълаялмай таннга дери чыгыб кетдик. Кёзюм кыалкыугъа кетиб барганлай, ол джамчыгъа чырмалган адам кёз аллыма келиб тохтаб, илгендириб уята эди. Олсагъатда анам мени башымы сылаб: «Джукълаб турады»,—деб меннге кёл этерге кюреше эди, эки кёзю джыламукъдан толуб турганлай. Мен, сабий болсам да, аллай бирчикни айырмазча тюл эдим. Алай болса да анама соруула бериб, алайсыз да кыйналыб турган джюрегин кыйнаргъа излемедим... Эртденбла эртде туруб, Лейлаланы арбазда кюнтурушха чёкдюм. Бир кесекден, меними эсledi, огъесе турур заманы болубму кюбду да, Лейла, эшикке чыгыб, мени кыатыма келиб, энишге кырады. Мен анга, кыалган заманладача, джарык тюберге кюрешдим. Алая бетимден мутхузлукъну ызын кыораталмадым. Арабызда иги кесекни уюб турган шошлукъну Лейла бузду:

— Кыайда эдинг, Хасан? Быллай бир кюнню кыайда турдунг? Мен ойнаргъа киши табмай турганма, билемисе сен аны?—деб эки кыашчыгъын керди. Мен джууаб этмедим. Бир кесекден дагыда мыдах ауаз бла, ол кеси айтханча: «Атангы ёлгенине бек кыйналдыңмы?»—деб баш энишге кырады. Мен, экинчи сорууна да джууаб кыайтармай, акырышчык ёрге туруб, эки кёзюмю кюл аязларым бла джабыб, юйюбюз таба кыачыб кетдим. Юйге келиб терезеден кыараганымда, Лейла, туура олсагъатда турганыча, кымылдамай, биягъы джерде баш энишге кыараб тура эди. Мындан сора мен Лейланы экинчи кёрмедим. Анам, мени биргесине алыб, немчала аз джерге, биягъы эгечини юйюне, кетди. Артда, немчала элибизден кыорадыла деб эштгеникде, биягъы юйюбюзге джыйылдыкъ. Юйге кирир-кирмез биягъы мен, тансык болуб, Лейлаланы арбазгъа джумулуб джетдим. Алая эшикке салыныб турган киритни эслеб, санларым кыалтырадыла. Быланы да ёлтюрюбмю кюйдула? Сау эселе, кыайдадыла экен?—деб сагышха кёмюлюб турганлайыма, ол меннге «кыызтеке» деген джашчык, чабыб келиб:

— Хасан, Лейланымы излейсе? Ала былайдан тюенене кё-

чюб кетгендиле,— деб не айтыркъды дегенча, мени кёзлери-
ме джити къарады.

— Къайры?— деб къысха сордум мен, уллу адамча, та-
магъымы базыкъ бошлаб.

— Къайры эсе да узакъгъа дей эдиле. Лейла сени да, апа-
нгы да кёрюрге термилиб кетди. Тюбесенг, Хасаннга мени сала-
мымы айтырса, кёлю къалгъан джери бар эсе, кечсин деб тиле-
ген эди...

Ма былай айырылгъан эдик Лейла бла мен. Энди уа къал-
лайла тюбешгенибизни кёрдюгюз...

Тангны огъары джаны джарый тебрегенди. Эртденли, неге
эсе да къыйналгъанча, къаралыб тургъан талгъыр къаяла акъ
бояугъа кёмюлюб тебрегендиле. Кёкню басыб тургъан джа-
рыкъ джулдузла, мутхуздан мутхуз бола келиб, бир-бири
ызындан тас болуб барадыла. Къайда эсе да кюнбатхан джа-
нындан салкъын джелчик уруб, Къобанны эки джанын дже-
сирге алыб тургъан бусакъ тереклени чапракъларын аз-аз
чайкъайды. Бу джелчикни салкъын къанатына, сагъышладан
къутула баргъан мангылайымы тутуб, къайда болгъанымы да
унутуб, иги кесекни табигъатны уянганына къараб турдум.
Шахардан узакъ болмай орналгъан тау элчикден гугурук къы-
чыргъан тауушла эштилиб тебретиле. Алая алкъын киши къы-
мылдаб кёрюнмейди. Джазгъы кечеле болгъанлары себебли,
адамла кюн тийгинчи ёрге турургъа ашыкъмайдыла. Мени да
ашыгъыр джерим джокъду. Мен бюгюн атарыкъ тангны аллын
сакълайма. Бюгюн Лейла бла Кемалны юйлерине ашырлыкъ-
быз. Бюгюн аланы эм уллу къууанч кюнлериди. Кемалны ата-
анасы Лейла бла тюбеширикдиле. Мен аланы, бу атыб келген
тангы хурмети бла, кёб джылланы насыблы джашарларын
излейме.

Эки кёзюмю Къобанны тылыча ийленген толкъунларына
чыракъ ийиб, тюз аллыма къараб тургъанлайыма, Къобанны
къатапа кёкюреги, къан къуйгъанча, къызарыб тебрети. Мен
кёзлерими, къызыл толкъунладан сыйырыб, тау джитилени тёп-
пелерине джибереме. Таракъ тишлеча ёрге-ёрге чыгъыб, са-
дакъла киби, кёкге атылыб баргъан тау джитилени башларын
джарыкъ кюнню джылы тили джалайды. Мен, ёрге туруб,
чыгъыб келген кюн таякълагъа да салам бериб, джангыз
джаяу джолчукъ бла шахаргъа тебредим. Энди шахар саулай
уяныб эди: мотор улуула, джарыкъ тартуула, ит юрген, адам

кычыргъан тауушла шахарны кенг орамларын толтура эдиле. Къобанны юсю бла кенделен тартылгъан, темир чыбыкъладан эшилиб этилген тар кёпюрчюкден ётюб, ёрге чыкыгъанлайыма, аллыма имбашларында сахтиян сумкалары бла школгъа кетиб баргъан джашчыкъ бла кызычыкъ тюбедиле. Экисини да юслеринде чыммакъ кёлеклери. Джангы итну урулгъан школ формалары. Бетчиклеринде джангы тийген чууакъ кюнню джылы таякълары ойнай, шахарны кюзгюча джылтырагъан сыйдам орамында къууанчлы кетиб барадыла. Была бюгюнню алапат джашауу насыблы сабийлериндиле. Ма была ючюн бергендиле Лейланы да, мени да аталарыбыз джапларын.

Ма была ючюн биз да керек джерде, аталача, артха турмай, тюзлюкню джакъларыкъбыз. Джашчыкъ бла кызычыкъларындан, Лейла бла мени гитчелигибизни кёзюме кёргюзте, иги кесекни къууанчлы эмда бушуулу къараб туруб, ююбюзге келгеним бла биягъы телефонну зынгырдагъанын эштим. Ким болгъанын биле турсам да, бираз безирим келиб:

— Хо, мен Хасанма. Кимсиз, не керекди?— деб кыджырадым.

— Анга къара, муну айтханына... — деб сейирсинди биягъы Хусей. — Унутубму къойдунг мени ауазымы.

— О кеч, кеч, биягъы мен арыгъанма да... — деб дагъыда бир затла къоша тебрегенлейиме:

— Билеме не айтырынгы, билеме. Кече дамы джюрюйсе командироукагъа. — деб, тюенеча, харх этиб кюлдю.

Мен «хо» деб, экинчи джукъ айтмай тирелиб къалгъаным-да, биягъы Хусейни тауушу чыкъды:

— Бу заманнга дери джукълабмы тураса? Танг атханлы излейме биягъы сени. Дженгил бери джет. Тойгъа барабыз.

— Хо, Хусей, джукълаб тургъанма, кечигиз, бусагъатдан джетейим,— деб мен биягъынлай чартлаб эшикге чыкъдым..

Хапарны окъугъуз, магъанасын айтыгъыз.

МИНГИ ТАУ.

Къулийланы Къайсын.

Сен тау тюлсе, халкъны бурунгулу
Умутуса, чыммакъ тау болуб къалгъан.

Таулу намаз этди, санга бурулуб,
Эшигин санга буруб, юйюн салгъанд.

Терезесин санга буруб ишлегенд,
Кече, кюн да акълыгъынгы кёрюрча,
Ол къайдан да ашыгъыб артха келгенд.
Ёлгенде да, сени кёре ёлюрча.

Сен тау тюлсе, халкъны намысыса,
Акълыгъынг, мийиклигинг да аныча.
Барыбыз да кетербиз, сен къалырса,
Тенгиз, поэзия, кёк къалгъаныча.

Сени тёппенге кюн къакъгъанын кёрюб,
Джарлы джарлылыгъын унуга келгенд,
Ингирде къызыл къаргъа кёз джибериб.
Батыр да тынчыракъ ёлгенча ёлгенд.

Мухаджирликде биз кёрген тюшсе сен,
Халкъны байрамына ушагъан — мийик.
Танг атханда джугъутур сени кёрсе,
Къууана болур, мен къууаннган киби.

Мен джюз джыл мындан алгъын джашасам да,
Сени къоюб Меккагъа бармаз эдим,
Мен, файгъамбарча муслиман болсам да,
Сенден башха затха табынмаз эдим.

Минг Кеба болса да, сени къоюб,
Сенден сейир барды деб танымазем.
Башха джерде къалсам да, аджал джоюб,
Къабырымда тынчлыкъ табалмазем.

Таулу биченин чалгъанда да, терин
Сюрте, бек сюйгенди санга къараргъа,
Кюн иссиде сюрсенинде да джерин,
Къууаннганды юсюндеги къарлагъа.

Сен тау тюлсе, сейирлигибизсе,
Бютеу сабийлени къууанчылай — акъ,
Тау тюлсе, ёлюмсюзлюгюбюзсе,
Сени ёмюрюнг, джашау киби, узакъ,

Бу дуняны сенсиз тургъан заманы
Болгъанмыды? О, къалай джарлы эди
Джер ол заманда! Сенсиз кёрсем аны,
Мен кесим да бек джарлы болур эдим!

Сени этегингден къан тѣкгенле да,
Къанлары тѣгюлгенле да кетдиле;
Азаб бергенле, азаб чекгенле да,
Къууанч, джарсыу кѣргенле да кетдиле,

Сен тураса, къууанч киби, агъара,
Джауум да, элия да башынг бла
Бирча ёте, танг аласы къызара,
Ёмюрлеге тѣзюмлю шагъат бола,

Сен, акъыл киби, сейирсе, тазаса,
Узакълада кѣрген тюшлерим киби.
Ёмюрлеге хорлатмазгъа базаса,
Сау дуняны умутларыча — мийик.

Мен ёлюрме. Сен башхалагъа агъар,
Мен сенден айырылмам бир заманда:
Минг джылдан сора джашарыкъ да мында
Санга мени кѣзлерим бла къарар.

1. Назмуда «таулу намаз этди, сеннге бурулуб» деген сѣзлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

2. Таулула Минги Таугъа къаллай багъа бере келгенлерини юсюнден назмуда не айтылады?

3. Сиз Минги Тауну юсюнден башха не окъугъансыз?

УСТАЗ БОРИС ИГНАТЬЕВИЧ.

Тѣп-тѣгерегин къар алгъан
Орус элде туугъан эди,
Джай агъачдан нарат ийнс
Ургъан джерде тургъан эди.

Ол джерине ушамагъан
Тау элге келген эди,
Туугъан джеринде кёрмеген
Тар джолланы кёрген эди.

Ол къартлыгъында келген эд
Таулучукъланы окъутургъа,
Орусну, дуния кибик, кенг
Тилини эшигин ачаргъа.

Ол, мени башымы сылаб,
Эм алгъа «Букварь» бергенде,
Эм алгъа орус харифлени
Ол манга юретгенде,

Билмеем орус культура
Ачылырын аллымда,
Джайча кенг, быллай къууанчны
Табарыгъымы мен анда.

Орусну поэтлерини
Назмулары, Россейде
Къайын агъачша, шууулдаб
Турлукъларын джюрегимде.

Мен Лермонтовну атын да
Эм алгъа эштгенем андан.
Ол ат манга Кавказ деген
Сёзча, саулай джашауумда

Сыйлы боллугъун билмейин,
Эштген эдим ол атны мен.
Сен, Лермонтовча, багъалы
Болгъанса сау ёмюрюмде,

Борис Игнатъич, устазым!
Халатларымы кеч манга.
Гокка ханслача, назмуму
Алыб келдим къабырынга.

1. Устаз Борис Игнатьевич таулу сабийлеге кылай кыраганды?
2. Поэт орус культураны, орус литератураны терен магъаналарындан
не айтады?
3. Поэт устазын аллай бир багъалы нек кѣреди?
4. Назмуну кесгин оқъургъа юренигиз.

АТА ДЖУРТУМ.

Хубийланы Назир.

Мен сенсиз
 къанатсыз кыушма,
Суусуз ёзенме
 мен сенсиз.
Мен сенсиз
 тилсиз булбулма,
Иесиз юйме
 мен сенсиз.
Мен сенсиз
 отсуз тыбырма,
Тамырсыз терекме
 сенсиз,
Мен сенсиз
 сууугъан окъма,
Джокъма, кысхача,
 мен сенсиз.

Назмуну азбар этигиз.

АНА ТИЛИМ.

Сенде анамы сютю, ауазы,
Туугъан джерими дарман хауасы,
Ётгюр кыушланы къанат кыагыуу.
Гокка хансланы джазгъы чагыуу.

Сенде кыарланы таза акълыгъы,
Минги Тауну кюмюш башлыгъы,
Джигер халкымы келген джоллары,
Терен акъылы, чемер кыоллары.

Джарыкъ джулдузла кёк мийигинде,
Сенде джанкылыч шоркыа ичинде,
Къууанч кюнледе алгыш этилну,
Иште, урушда хорламгъа джетиу.

Сенде Теберди сууну татыуу,
Огъур тангланы эркин атыуу,
Сенде джерими джюрек тебиую,
Гитче халкымы уллу ёсюую.

КОМСОМОЛ.

Партиябыз оноу этед,
Ленин ачхан джолну керед.
Хар боллукъну алгъа кёред,
Кёб хорламгъа сени элтед,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Къурч атлагъа джюген салгъан,
Джер къойнунда хазна алгъан,
Волга суугъа Донну къошхан,
Сенсе хаман алгъа баргъан,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Къуу тюзлени джашил этген,
Тау сыртлада малла кютген,
Кенг сууланы джырыб ётген,
Сенсе адеб, намыс билген,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Бюгюн темир, къурч биширген,
Хар не ишни бирча сюйген,
Совет халкъым сынаб билген,
Сенсе ётгюр, ёхтем ёсген,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Кёб орденнге ие болгъан,
Къум боранны, джелни тыйгъан,
Къар тауладан мийик учхан,

Сенсе, джапгы джолла ачхан,
Деу къралны тулпар джашы— комсомол.

От ачаргъа юсюбюзге,
Джау къайырса бойнун бизге,
Иймей аны джерибизге,
Сенсе чыкъгъан кюйдюрюрге,
Деу къралны тулпар джашы— комсомол.

Хаман тынчлыкъ, шохлукъ излей,
Тенг джашаугъа джолла ишлей,
Ёсюб келген, дженгил юйрей,
Сенсе турлукъ кюн тийгенлей,
Деу къралны тулпар джашы— комсомол.

Джокъду санга чыртда арыу,
Барды сенде кетмез къарыу,
Хар атламынг — хорлаб барыу,
Сенсе сокъгъан къууанч тартыу,
Деу къралны тулпар джашы— комсомол.

Ленин ачхан джолну баргъан,
Партиябыз толу базгъан,
Джаш тёлуге юлгю болгъан,
Сенсе кърчдан иги къатхан,
Деу къралны тулпар джашы— комсомол.

1. Комсомолчула, къаллай ишлеге кёшулуб, джигитликле этгендиле?
2. Сиз джигер, джигит комсомолчуланы юсюнден не билесиз?

МОРХ АУУШНУ ДЖИГИТЛЕРИНЕ.

Джылтырдыла, билдирмейин къоялмай.
Терен кърдан боран тикген кебинле.
Тауларыбыз, джыламукъну тыялмай,
Къалтыралла бузла, къая эринле.
Сакъладыгъыз, джаныгъызны аямай,
Артыкълыкъгъа табынмагъан тауланы.
Артха туруб, джангыз атлам атламай,

Мулхар этиб, кѣан кѣусдура джаулары.
 Юсюгюзден кѣан теригиз кѣурумай,
 Джуртубузну джигит туугѣан джашлары,
 Сермешгенсиз, таш артына бугѣунмай,
 Алгѣа туруб, бугѣундура ташлары.
 Кир аякѣлы мурдарлагѣа теблетмей,
Морх ауушну чыммакѣ таза кѣарларын.
 Тау Артына башкеслени джибермей,
Кѣызартхансыз джерибизни ташларын.
 Мийиклеге кѣанлылары бий этмей,
 Бугѣойлагѣа кѣучакѣ кериб джатдыгѣыз.
 Тауларымы фашистлеге алдырмай,
 Антыгѣызгѣа ие болуб кѣалдыгѣыз.
 Джигитлеге ёлюм джокѣду, — джашайсыз
 Джуртубузну тауларында, тюзюнде.
 Мамырлыкѣны кѣз гинджица сакѣлайсыз
 Урушладан талгѣан джерни юсюнде.

1. Морх ауушда совет аскерчилени джигитликлери кѣалай суратланады?
2. Кавказы джакѣлауу джигитлерине ачылгѣан Карачаевскени кѣа-
тында Музейде болгѣанмысыз? Андан хапар айтыгѣыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

ТЕБЕРДИ

(Поэмадан)

Алийланы У. Б.

Кетмейд мени кѣзюмден
 Тебердини ёзени...
 Кѣайда болур аныча
 Ёзенлени кѣргенинг?
 Кѣгю десенг — кѣк джетмез
 Тебердини кѣгюне, —
 Чууакѣ, ачыкѣ кѣгериб
 Кѣрюнеди кѣзюнге.
 Кюню десенг, чыгѣар ол
 Таула башы айрыдан,
 Джюрек тынчлыкѣ ол берир,

Бошлаб сени къайгыдан.
Кёкден джарыкъ джылтыраб
Чапракъланы ойнатыр.
Гокка ийис этдириб,
Сакъ аязны къайнатыр.
Сакъ аязы ургъаны
Салктын сылар санынги,
Солуб андан тоймазса,
Сен берсенг джаынги.
Тебердини хауасы
Кёкюрегинги керилтир,
Уюб тургъан санынги
Джеппе-дженгил тирилтир.
Ёзен толу чырпысы
Кече, кюн да шууулдай,
Джюрюйдюле машинала
Кенг джолунда дууулдай.
Чырпылада кюмюш джол —
Тебердини суу ызы,
Аурутмаз суу санынги,
Кёб ичсенг да бек кызыб.

Бу ёзенни сууну
Кюмюш джолу джылтыраб,
Чыгъад къарла тюрбунден
Кёз туурангда къалтыраб.
Келе-келиб ташайыр
Таула тюрбю чырпыгъа,
Чыгъар сора дагъыда
Шоркъаларын кенг джайыб.
Шоркъалары барыра
Бир-бирлерин кюуушуб,
Джагъалада ташланы
Кёзюу-кёзюу джууушуб.
Ой, шоркъала, шоркъала,
Къалайгъады аллыгъыз?
Солугъуз бир, тохтагъыз:
Арыдыгъыз, талдыгъыз!
«Биз барабыз ычхыныб
Къар тауладан, бузладан,
Келиб энтда къарарча
Бизден къалгъан сызгъадан»,—
Деген кирик шоркъала
Айтадыла хапарла, —
«Заман джокъду былайда
Тынчайыргъа, джатаргъа».
Тауу десенг, аллай тау
Къайда табар излеген...
Бу таулада ариурукъ
Болур бирде джюзледен!
Мийиклерин къар таула —
Кёкге джете джитиле,
Андан сора сыртлыкъла,
Кырдык, чачакъ битимле.
Тёберлакъда, башлада,
Кюшла тургъан джайлыкъла,
Беллеринде тауланы
Агъач, чегет байлыкъла.
Джамагъат бла Мухуну
Аралары кюбу джер —
Беджен ишлеб тарында

Кѣл этерге хазыр джер.
Къобу джерни тамагъын
Налгъа ушаш таш кысар,
Мийик болуб суу аллын,
Кѣл болурча, ол тыяр.
Джамагъатдан Мухугъа
Биз джюрюрбюз кѣпюр бла,
Джарыб джашнар Джамагъат
Суу чыгъаргъан «кѣмюр» бла.
Кѣлден акъгъан тамчыла,
ГЭС чархланы бурурла.
Ток чыракъла ёзенде
Джарыкъ джаныб турурла.
Джерк деген къобуну
Баш джанында къайышла,
Къайынлада болурла
Тюрлю-тюрлю оюнла.
Боллукъ кѣлню-тенгизни
Джагъалары аламат,
Шахар ёсер былайда,
Орамлары гокка, сад.
Бу ёзенни ичинде
Троллейбусл джюрюрле.
Ашхылыкъны адамла
Бери келиб билирле.
Бакъгъан юйле Гарада,
Нызылыда салырла,
Къыш да, джай да тохтаусуз
Келиб-келиб солурла.

1. Поэт Тебердини табигъатын къалай суратлайды?
2. Тебердини ёсерини юсюнден назмуда не айтылады?
3. Назмуну кесгин окъуй билигиз, бек таб суратланган джерлерин табыгъыз.
3. Назмуну къуралгъан джоругъуна эс ийиб къарагъыз .
5. «Ата джуртум» неда «Туугъан джерим» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

С. Кана улу.

Мийик тауну тюбюне кысылыб орналган Наркхамыс деген гитче элчикде болган ишди бу. Тийреде Нияз улу Азиз деб бир джаш врач ишлегенли джылдан озуб келе эди.

Квартири Айдик деб адам ортасы болган бир тиширыуну юйюнде эди. Айдик, сабийи болмай, адам ортасына джетишгени себебли, врачха, кесини сабийини сюйгенча, сюйюб, «кюн тийсе — кюер, сууукъ тийсе — ауур», деб погъайлыла айтханлай, бек сакъ къарайды. Джаш да Айдикни тамам, туугъан анасын сюйгенча, сюеди. Джал алгъаны сайын, анга къумач, тахта чай келтиргенлей турады.

Бир кюн Азиз, болгъаны отча кызыб, орунга джатды. Джарлы Айдик джашына не этерге билмей турганлай, эшиклени къагъыб, бир адам юйге кириб келди.

— Къурманынг болайым, дохтур, сабийим къаты ауруйду, тангига чыгъамыды, чыкъмаймыды, аллах биледи, — деб кирген адам джашын инджитген затны хапарын ашыгъыб айтды. Бир тёрде джатхан джашха, экинчи да, эс ташлаб, ёрге сюелиб турган тиширыугъа къараб, бир кесек эс джыйды.

— Ой, къарнашым, ой, узакъмысыз? — деб къарыусуз шыбырдады. Ол адам, уллу къара кийпз бёркюн башындан тешиб, къолуна алды. Джаш джатыб турган орундукъ таба аллына атлай барыб:

— Дохтур, биз джашагъан джерге иги кесек джол барды. Элтарыкъны тюбюндеги къой фермада турабыз. Бир атха миhib, экинчи атны башындан тартыб келгенме, — деб джууас этди.

Айдик, бир джашха, бир да ол келген адамгъа къарай келиб:

— Джанынга болайым, кёз джарыгъым, кеси кюйюб, кирге джер табмай, джаны къайгъылы болуб турады. Сау болса уа, аурууунгу алайым... Бараллыкъ тюлдю,— деди.

— Ай, медет, энди къалай болады? — деб кечеги къонакъ, баш энишге къараб, кючлю ахсынды.

Аны ахсыннганымы сагъайтды, огъесе, башха бир зат эсинем и тюшдю, ким биледи, джаш, не этерге билмей, сескекли болуб турган анасына къараб:

— Анам, тохта, ашыкъма. Анам, мени кийимлерими берчи,— деди.

— Былай къарыусуз болуб тургъанлай, къайры барлыкъса, джаным. Быллай кече, ауругъан адам къой эсенг, сау адам да чыкъмаз джолгъа. Эшикге чыгыб бир кѳрге эдинг. Аллах айтыб, бир кесек маджал болсанг, эртденбла эртде барырса, — дей анасы, эки къолун бир-бирине ышый, тилеб тебреди.

— Огъай, анам, барыргъа керекди, ол мени борчумду. Джаным сау болуб, къолумдан келгенни этмей не амал. Ауругъан сабийге болушургъа керекди. Сенден бир тилерим: мени къалдырама деб кѳб тилеме, джанынгы да бошуна къыйнама. Менне бир зат да болмаз. Анам, бюгече къайтыб келмесем, анда къалгъанымы бил. Кийимлерими келтирчи, — деб джаш юсюнден джуургъанны атды...

Арадан он дакъикъа да кетгинчи, джаш врач, безгекден къалтырагъанча, сууукъдан титирей, атха миниб, къойчуну ызындан тебреди. Бара-бара, ашыгыб Элтарыкъгъа баргъан уллу джолдан бир джанына бурулуб, эки атлы да бир-бири ызындан къысха джаяу джолчукъну тебреди.

Тик ёргеге баргъан джаяу джолчукъну кече бек къыйналыб бара эдиле. Атла абына, сюрюне, алай дженгил баралмайдыла. Атлыла элге джетерге, таулары башын басхан къара булутла, энишгеден энишге тюше келиб, джангур себелеб башлады. Азиз, атдан джыгъылама деб къоркъуб, джюгенни билеклигин кесине тартды. Алай болгъанлыкъгъа, къоллары къалтыраб, бели къарышыб, титиреди. Джангур къатыдан къаты джаууб башлады.

— Ай, медет а, бусагъатха къараб тургъанча, къуюб къойду да, — деб къойчу, андан сора къалай кѳл этерге билмей, тынгылаб къойду.

Азиз джукъ айтмады. Аны башы бек ауур болуб, къоргъашын эритилиб къуюлгъанча, кѳз къабакълары джабылыб башлагъан эдиле. Къойчу, врачны къалтырагъанын кѳруб, юсюндеги чепкенин тешиб анга узатды.

— Дохтур, джибиме, муну юсюнге кийчи. Ал... Тилеб айтама.

— Огъай, кесинг кий, сууукъ ётсе, ауруб къалырса. Мени ючюн къыйналма, — деб врач чепкенни алыргъа унамады. Элге алай узакъ къалмай, тар джолчукъ бла ала ёрге чыгыб башлагъанларында, джангур бек къаты болду.

— Оллахий, кърнашым, джол былай узакъ болмаучан эди,— деди кьойчу, джол тайгъакъ болуб, атланы кыйналыб атлагъанларын кърюб.

— Бир зат да болмаз, ур атны. Чемоданнга сакъ бол, марджа, — деди ызындан келе тургъан атлы. Кълю булгъаныб, олтуруб чыдаылмай, джерни юсюнде чайкълалды.

— Муну уа, джаным сау болуб, тюшюрмем, — деб, къанджыгъагъа байланнган гитче чемоданчыккыны кьолу бла кьаты тутду. Чемодан анга ичи сары алтындан толу кьобюрден эсе багъалы кърюнеди.

— Кърнаш, тикни башына чыгъаргъа уа узакъмыды? — дегени бла врачны атдан джыгъылгъаны тенг болду.

Кьойчу, эрлай тюшюб, кымылдамай, джатыб юсюне джангур джауа тургъан джолоучу нѣгерни башын атды.

Бек къарыусузгъа джетиб, болгъаны кълтырай, Азиз кьобаргъа кюреше тургъанлай, кьойчу кьолтугъундан тутуб, аманны кеми бла атха миндирди. Тайгъакъ джолда бек кыйналыб, атла ѳргеден ѳрге чыгъыб башладыла. Иги кесек джолну баргъандан сора тюзге чыгъыб, атла джортуб тебретиле. Джужуукъда кьошланы от джарыкълары кърюндю.

Атлыла фермагъа джетгенлей, аланы алларына эки адам чыккъды. Бирѳ ѳзенгисинден тутуб, бирѳ да болушуб врачны атдан тюшюрдюле...

Юйню ичинде джети-сегиз джыл болгъан бир джашчыкъ гитче темир орундукуда джатыб тура эди. Ол, ауур ынгычаб, солууун кыйналыб ала эди. Врач, къарыусуздан эки кьолу кълтырай, сабийни кѳкюрек къангасына фонендоскопну салыб, тынгылады. Ауругъанны санлары отча кыызгъандыла.

— Ёпкесинне сууукъ ѳтгенди. Ай анасыны уа, бир кесек эртдерек билдирсегиз, не иги боллукъ эди,— деди, чирчик-чирчик чыгъа, мангылайын басыб тургъан сууукъ терни дженги бла сюрте. Анга укол этди. Бир кесек заманны орундукуну аллында гитче шиндикчикге олтуруб, ауругъанига къарады.

Кече арасына сабийни солуу алыуу рахатланыб башлады. Алая врачны болуму осал болду. Ол, тентирей келиб, орундукугъа джыгъылды... Ол джатханындан турмады. Танг атаргъа джашчыкъ маджал болуб, аны кѳзлери ачылдыла. Джаш врачны уа кѳзлери джумулдула... Ёмюрлюкге джумулдула...

Бююнлюкде Наркъамыс элинде ол врачны атын билмеген,

аны сыйламагъан адам табмазса. Элдеги сегизджыллыкъ школагъа, тутхан ишни суйген, керек кюн адам ючюн джанын берген ол джаш врачны аты аталгъанды.

Наркъаамысны тюз арасында мермерден ишленген сын таш кёрюнеди. Анга чемерлигин аямагъан таш устаны къолу бла былай джазылгъанды: «Бу джаш адам, адамны асыры суйгенден, аны ючюн джанын бергенди. Сыйлагъыз, суйюгюз».

Хар кюн сайын бир къара шинли чырайлы джашчыкъ сын ташны къатына келиб кетеди, дейдиле элни адамлары.

1. Джаш врачны адамлыгъы неден билинеди?
2. Адам адамгъа этген игиликлени юсюнден не билесиз?
3. Хапарны планын салыб, изложение джазыгъыз.

ШОХЛУКЪ.

(Д ж ы р)

Джаубаланы X.

Таза иннетли	Тутабыз къолда
Къарнаш миллетле	Насыбны байрагъын.
Уруна шохлукъда,	
Джуртум келбетли,	(Припев)
Заман хурметли —	Къартлыкъда таулу,
Джашайбыз шохлукъда.	Джашаб махтаулу —
	Зауукъду ёмюрю.
Припев:	Тёлюню джолу
Къууанч киргенди,	Къууанчдан толу —
Насыб сингигенди	Насыбды кёрюрю.
Тауланы тарына,	
Джырлайд джюрегим,	(Припев)
Тынгыла тенгим,	Тюз джолда барыу
Шохлукъну джырына.	Береди къарыу
	Хорламла алыргъа,
Ёсдюре иште,	Илму джашауну,
Алгъа джюрюште	Мелхум джашауну
Джуртуму байлыгъын,	Тамалын салыргъа.
Ленинчи джолда	

«Бизни насыбыбыз джигер урунуу бла миллетлени къарнаш шохлукъларындады» деген темагъа хапар айтыгъыз.

БАШЛАРЫ

Сабийлеге. Къочхарланы Къасбот	3
Мюрзеу джыйыу. Къочхарланы Къасбот	4
Туумагъан джашчыкъ. Байкъуланы Даут	5
Джалгъан дуния. Хубийланы Магомет	10
Ажымлы. Хубийланы Магомет	13
Къош негерликде. Къоркъмазланы Кёккёз	17
Революция ючюн. Къобанланы Дагир	24
ХАРАКТЕРИСТИКА БЛА ПОРТРЕТ	42
Ленинни келечиси. Байрамукъланы Халимат	43
Уучула. Ертенланы Азрет	55
ДИАЛОГ	57
Алгъышлайбыз. Къобанланы Ахмат	57
Хорладынг. Къаракетланы Исса	58
Ана тилим. Къаракетланы Исса	60
Нефть анасы Бакугъа	62
ТЕНГЛЕШДИРИУ, МЕТАФОРА	63
Вождну кабинети бла юйю. Блимгъотланы Мунир	64
Мермер кешенеде. Борлакъланы Тохтар	71
Бештау. Борлакъланы Тохтар	73
Темир алаша. Борлакъланы Тохтар	74
Партияса, партия. Байкъулланы Абдул-Керим	75
Сенсе меннге эм багъалы. Байкъулланы Абдул-Керим	76
Айхан бла сауутлары. Боташиланы Абидат	78
Таулу джаш урушда. Байрамукъланы Халимат	79
Фашистлеге къоршчы. Хубийланы Осман	89
Абдулла	106
ТЕМА БЛА ИДЕЯ	118
Кичибатыр. Шаманланы Медиха	119
Тахсачыла. Хочуланы Салих	153
Темирчи. Къагъыйланы Назифа	155
Унутмайма. Къоркъмазланы А.	178
Минги Тау. Къулийланы Къайсын	192
Устаз Борис Игнатъевич. Къулийланы Къайсын	194
Ата Джуртум. Хубийланы Назир	196
Ана тилим. Хубийланы Назир	196
Комсомол. Хубийланы Назир	197
Морх ауушну джигитлерине. Хубийланы Назир	198
Теберди. Алийланы Умар Б.	199
«Сыйлагъыз, сыйюгюз». Капаланы Суюн	203
Шохлукъ. Джаубаланы Хусей	206

ИБ № 434

Азамат Алимович Суюнчев
Казий Танаевич Лайпанов
Магомет Ахьяевич Хубиев

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник-хрестоматия
6 класс

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Художник Н. Г. Крицкий
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 5-VII-1977 г. Подписано к печати 31-X-1977 г.
Формат 60×90¹/₁₆. Печ л. 13. Уч.-изд. л. 11,124.
Заказ № 2895. Тираж 5000 экз. ВУ 58726. Цена 22 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати

Карачаево-Черкесская областная типография
Черкесск, ул. Первомайская, 47.